

e-ISSN 2587-1293

ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
International Journal of Turkic Dialects Research
Международный Журнал Исследований Тюркских Наречий

Haziran - June - июнь | 2020 Sayı - Volume - Номер | 4/1

İmtiyaz Sahibi / License Owner

Prof. Dr. Ahmet BURAN

Editörler / Editors

Prof. Dr. Ahmet BURAN

Prof. Dr. Ercan ALKAYA

Editör Yardımcısı / Editor Assistant

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZEREN

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Ü.)

Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Ü.)

Prof. Dr. Ramiz ASKER (Azerbaycan)

Prof. Dr. Erhan AYDIN (İnönü Ü.)

Prof. Dr. Nergis BİRAY (Pamukkale Ü.)

Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV (Hakas Özerk Cumhuriyeti)

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Özbekistan)

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Ü.)

Prof. Dr. Feyzi ERSOY (Gazi Ü.)

- Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK (Gazi Ü.)
Prof. Dr. Balkiya KASIM (Kazakistan)
Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU (Gazi Ü.)
Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU (ABD)
Prof. Dr. Abdullah KÖK (Akdeniz Ü.)
Prof. Dr. M. Vefa NALBANT (Pamukkale Ü.)
Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN (Erciyes Ü.)
Prof. Dr. Flera SAYFULİNA (Tataristan)
Prof. Dr. Vahit TÜRK (İstanbul Kültür Ü.)
Doç. Dr. Ayhan ÇELİKBAŞ (Ankara Ü.)
Doç. Dr. Burul SAGINBAYEVA (Kırgızistan)
Doç. Dr. Erkin EMET (Ankara Ü.)
Doç. Dr. Fatih ÖZEK (Fırat Ü.)
Doç. Dr. Maral TAGANOVA (Türkmenistan)
Doç. Dr. Nadejda TIDIKOVA (Altay Özerk Cumhuriyeti)
Doç. Dr. S. Kaan YALÇIN (Fırat Ü.)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZEREN (Fırat Ü.)
Dr. Öğr. Üyesi Nilüfer YILDIRIM (Fırat Ü.)
Dr. Öğr. Üyesi Nurdin USEYEV (Manas Ü.)

Yayın Danışma Kurulu / Board of Editorial Advisor

Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN (Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY (Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ (Ardahan Ü.)

Prof. Dr. Leylâ KARAHAN (Gazi Ü.)

Prof. Dr. Ramazan KORKMAZ (Maltepe Ü.)

Prof. Dr. Taşpolot SADIKOV (Kırgızistan)

Prof. Dr. Dursun YILDIRIM (Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Ferit YUSUPOV (Tataristan)

Prof. Dr. Elfiye YUSUPOVA (Tataristan)

Genel Koordinatör / General Coordinator

Prof. Dr. Ercan ALKAYA

Yabancı Dil Sorumlusu / Responsible for Foreign Language

Dr. Öğr. Üyesi Naciye SAĞLAM

Dr. Öğr. Gör. Zülheccgül ABDUREŞİT UYGUR

Öğr. Gör. Rakhat ABDIEVA

Arş. Gör. Bilgit SAĞLAM

Ertuğrul ZORLU

Düzeltilme Sorumluları / Responsible for Revision

Arş. Gör. Veysel KARACA

Arş. Gör. Bilgit SAĞLAM

Arş. Gör. Murat AKA

Arş. Gör. Yelda YEŞİLDAL

Okt. Cemile UZUN

Kaynakça Sorumluları / Responsible for Bibliography

Arş. Gör. Murat AKA

Arş. Gör. Yelda YEŞİLDAL

Okt. Remzi ÇALIŞIR

Sanat Danışmanı / Art Advisor

Uzm. Nadir GÜR

Baskı Sorumluları / Responsibles for Printing

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZEREN

Uzm. Nadir GÜR

Dış Temsilciler / Representative of Foreign Country

Prof. Dr. Balkiya KASIM (Kazakistan)

Prof. Dr. Ferit YUSUPOV (Tataristan)

Prof. Dr. Kadıralı KONKOBAYEV (Kırgızistan)

Prof. Dr. Peter ZIEME (Almanya)

Prof. Dr. Ramiz ASKER (Azerbaycan)

Prof. Dr. Takashi OSAWA (Japonya)

Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU (Amerika Birleşik Devletleri)

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Özbekistan)

Prof. Dr. Lindita Xanari LATİFİ (Arnavutluk)

Doç. Dr. Altangerel ENKHTUR (Moğolistan)

Doç. Dr. Berdi SARIYEV (Türkmenistan)

Doç. Dr. Burul SAGINBAYEVA (Kırgızistan)

Doç. Dr. Masoumeh DAEI (İran)

Doç. Dr. Yuliya İVANOVA (Ukrayna)

Doç. Dr. Nadejda TIDIKOVA (Altay Özerk Cumhuriyeti)

Bu Sayının Hakemleri / Reviewers of the Issue

Prof. Dr. Abdullah KÖK

Prof. Dr. Azimudin NASIROV

Prof. Dr. Ercan ALKAYA

Prof. Dr. Mehmet Vefa NALBANT

Prof. Dr. Murodqosim ABDİEV

Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH

Prof. Dr. Nedim BAKIRCI

Prof. Dr. Şaban DOĞAN

Prof. Dr. Talip YILDIRIM

Prof. Dr. Zilola XUDAYBERGENOVA

Doç. Dr. Cihan ÇAKMAK

Doç. Dr. Galip GÜNER

Doç. Dr. Gülda ÇETİNDAG SÜME

Doç Dr. M. Fatih ALKAYIŞ

Doç. Dr. Naile ASKER

Doç. Dr. Süleyman Kaan YALÇIN

Dr. Öğr. Üyesi Engin GÖKÇÜR

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZEREN

Dr. Öğr. Üyesi Nilüfer YILDIRIM

Dr. Öğr. Üyesi Soner SAĞLAM

Dr. Gulim SHADIYEVA

Dr. Öğr. Gör. Zülheccgül ABDUREŞİT UYGUR

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Makaleler / Articles

Балқия ҚАСЫМ - Гүлбану СУАМБЕКОВА

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ «СӨЙЛЕУ» ЕТІСТІГІНІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ

KAZAK DİLİNDEKİ KONUŞMA EYLEMİNİN SEMANTİK YAPISI

THE SEMANTIC STRUCTURE OF THE VERB OF SPEAKING KAZAKH LANGUAGE

1 – 7

Murodqosim ABDIYEV

ABDULLA QODIRIYNING O‘ZBEK ADABIY TILI VA MATBUOTI RIVOJIDAGI
XIZMATLARI

*ABDULLA KADİRİ’NİN ÖZBEK EDEBİ DİLİNİ VE BASININI GELİŞTİRME YÖNÜNDEKİ
HİZMETLERİ*

ABDULLA KADIRI UZBEK LITERARY LANGUAGE AND PRESS DEVELOPMENT SERVICES

8 – 15

Galip GÜNER

KUMAN BİLMECELERİNİN SÖZ VARLIĞI VE DİL HUSUSİYETLERİ ÜZERİNE BİR
İNCELEME

A REVIEW ON THE VOCABULARY AND LANGUAGE FEATURES OF CUMAN RIDDLES

16 - 41

Naile ASKER

GÖROĞLU DESTANININ MİTOLOJİK KARAKTERLERİ ÜZERİNE BİR
DEĞERLENDİRME

AN ANALYSIS ON GOROGHLU EPIC'S MYTHOLOGICAL CHARACTERS

42 – 49

Paki KÜÇÜKER - Melek BALCI

KİTÂB-I GÜZÎDE-İ 'İLM-İ TİBB'DA (SULTÂNİYYE İNGİLTERE NÜSHASI) TESPİT
EDİLEN BİTKİ ADLARI

THE NAMES OF PLANTS DETERMINED IN THE KİTAB-I GÜZÎDE-İ İLM-İ TİBB

50 - 65

Mehdi REZAEİ

ÇAĞATAY TÜRKÇESİYLE YAZILMIŞ BİR FİKİH KİTABI

MU‘ALLİMÜ'L-ETRAK

A JURISPRUDENTIAL BOOK WRITTEN IN CHAGATAI LANGUAGE

MU‘ALLIMU'L-ETRAK

66 - 78

Melike SOMUNCU

-DİK + İYELİK OL- YAPISI

THE STRUCTURE OF -DİK + POSSESSIVE TO BE VERB

79 - 90

Aynur SƏFƏRLİ

NURMƏHƏMMƏD ƏNDƏLİBİN QƏZƏLLƏRİNİN DİL VƏ MƏZMUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

NURMUHAMMED ANDELİB'İN GAZELLERİNİN DİL VE MUHTEVA ÖZELLİKLERİ

LANGUAGE AND CONTENT FEATURES OF NURMAHAMMAD ANDALIB'S GHAZALS

91 – 99

İrfan ALAN

RİSALE-İ ELFAZ-I KÜFÜR'DEKİ TÜRKÇE ARKAİK UNSURLAR

TURKISH ARCHAIC WORDS IN "RİSALE-İ ELFAZ-I KÜFÜR"

100 - 107

Özge EKER

KUTADGU BİLİG'DE KANAL METAFOR İPEK GÖNDER- DİKEN İŞLE-

CONDUIT METAPHOR IN KUTADGU BILIG SEND SILK – THORN KNIT

108 – 119

Elnarə ƏMİRLİ

AZƏRBAYCAN ƏFSANƏLƏRİNİN SÜJET XÜSUSİYYƏTLƏRİ

AZERBAIJAN EFSANELERİNİN KONU ÖZELLİKLERİ

PLOT FEATURES OF AZERBAIJAN LEGENDS

120 – 127

Çeviri - Aktarma / Translation

(ترجمه: نجم‌الدین یولداش) ابمبک اوشنمز

تون (nüt) سۆزی باره‌سیده

“TÜN” SÖZÜ ÜZERİNE

AN EVALUATION ON THE WORD “TÜN”

128 - 134

Tanıtma ve Yayın Değerlendirme / Reviews

Ercan ALKAYA

M. JOLDASBEKOV (TÖRAĞA), A. MUSAQOJAYEVA, D. QIDIRÄLİ, Ş. IBIRAYEV, Ä. QAZAQBAYEV, G. ŞADIYEVA, R. ÄLİMBEKOV (REDAKSİYA ALKASI), **QORQIT ATA KİTABI (DREZDEN NUSQASINID TRANSKRİPSİYASI, QAZAQŞA JADAŞALANGAN MÄTİNİ, SÖZDİĞİ)**. QAZAQŞALAĞANDAR: M. JOLDASBEKOV, G. ŞADIYEVA), KÜLTEĞİN BASPASI, NUR-SULTAN, 2019. 688 B.

M. JOLDASBEKOV (CHAIRMAN), A. MUSAQOJAYEVA, D. QIDIRÄLİ, Ş. IBIRAYEV, Ä. QAZAQBAYEV, G. ŞADIYEVA, R. ÄLİMBEKOV (COMMITTE OF EDITORIAL), **QORQIT ATA KİTABI (DREZDEN NUSQASINID TRANSKRİPSİYASI, QAZAQŞA JADAŞALANGAN MÄTİNİ, SÖZDİĞİ)**. TRANSLATORS: M. JOLDASBEKOV, G. ŞADIYEVA), KÜLTEĞİN BASPASI, NUR-SULTAN, 2019. 688 pp.

135 – 140

Tahir AŞİROV – Çağdaş ALBAYRAK

EMİR ALİ ŞİR NEVAÎ. (1925). MUHAKEMETÜ'L-LUGATEYN. (Haz. ABDÜLHAKİM GULMUHAMMEDOV). POLTORATSKİ (AŞKABAT): TÜRKMENİSTAN DEVLET NEŞRİYATI. 90 s.

EMİR ALİ ŞİR NEVAÎ. (1925). MUHAKEMETÜ'L-LUGATEYN. (Ed. ABDÜLHAKİM GULMUHAMMEDOV). POLTORATSKİ (AŞKABAT): TÜRKMENİSTAN DEVLET NEŞRİYATI. 90 pp.

141 – 145

Selen KAYA UYAN

AYDIN, ERHAN (2019). *TÜRKLERİN BİLGE ATASI TONYUKUK*, İSTANBUL: KRONİK KİTAP YAYINLARI, ISBN: 978-605-7635-29-7, 218 SAYFA

AYDIN, ERHAN (2019). TONYUKUK, THE WISE ANCESTOR OF THE TURKS, ISTANBUL: KRONIK KITAP PUBLICATIONS, ISBN: 978-605-7635-29-7, 218 PAGES

146 - 152

EDİTÖRDEN

Değerli Okuyucular,

ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ'nin (TÜRK LAD) yedinci sayısını (Haziran 2020) sizlerle buluşturmanın gururu ve mutluluğu içindeyiz.

Yayın çizgisi ve nitelikli yazılarıyla Türk dünyasında ve Türklük bilimi camiasında önemli bir teveccüh ve takdir gören TÜRK LAD, 2020/1 Haziran sayısı ile dördüncü yılına girmiş bulunuyor. İlgi ve desteğiniz ile kısa sürede alanda kabul gören ve çok sayıda yazı alan TÜRK LAD dergisini geliştirerek Türklük bilimine hizmet etmenin heyecanını taşıyoruz.

TÜRK LAD'ın Haziran 2020 sayısında, dergimize gönderilen yazılardan hakem süreci tamamlanan ve yayımlanabilir raporu alan 15 yazı yer almaktadır. Bu yazıların 11'i "bilimsel makale", 1'i "aktarma", 3'ü de "yayın tanıtım ve değerlendirme" yazısıdır. 15 çalışmanın 10'u Türkiye Türkçesi, 2'si Azerbaycan Türkçesi, 1'i Özbek Türkçesi, 1'i Kazak Türkçesi, 1'i de Afganistan Özbek Türkçesi ile kaleme alınmıştır. Bu sayıdaki Türk lehçeleri ve edebiyatlarıyla ilgili yazıların 8'i Türkiye'den, 3'ü Azerbaycan'dan, 1'er yazı da İran, Özbekistan, Afganistan ve Kazakistan'dan gelmiştir.

Türkiye'den ve Türkiye dışından gönderdikleri çalışmalarıyla Haziran 2020 sayımıza katkı yapan değerli bilim adamlarına; kıymetli vakitlerini ayırarak makaleleri bilimsel dikkat ve ciddiyetle inceleyen hakemlerimize ve ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ'ni (TÜRK LAD) yayına hazırlayan çok değerli arkadaşlarımıza teşekkür ederim. TÜRK LAD'ın Haziran 2020 sayısının Türklük bilimine hayırlı ve yararlı olmasını dilerim.

EDİTÖR

ҚАЗАҚ ТІЛİNДЕГІ «СӨЙЛЕУ» ЕТІСТІГІНІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ

Балқия ҚАСЫМ * - Гүлбану СУАМБЕКОВА **

Аннотация

Зерттеу жұмысында дыбыс және айтылу тұрғысынан сипатталған «сөйлеу» етістіктерінің тілдік және мәдени әлеуеті талданып, тиісті семантикалық топтың пайда болуы жөнінде жаңа көзқарас білдірілген. Мақалада қазақ тіліне қатысты талдаудың нәтижесінде дыбыстық тұрғыдан түсініктемесі берілген «сөйлеу» етістіктерінің әртүрлі контексте пайда болған мағыналары бір жүйеге келтірілген. Қазақ тілінде анықталған «сөйлеу» етістіктерінің семантикалық тобына кіретін сөздердің семантикалық айырмашылықтарын сипаттау моделі ұсынылған. «Сөйлеу» етістіктерінің мағыналық даму процестерінің жалпы және жеке қағидалары анықталып, өнімділік сипатына сәйкес тілдің процестерге есім беру ізденістерінің нәтижелері көрсетілген. Қазақ тіліндегі «сөйлеу» етістіктерінің сипатталуы әлемнің оқиға-процесс көрінісін толықтыра түседі.

Кілт Сөздер: Семантика, Тілдік Және Лингвомәдени «Сөйлеу» Етістіктері, Сөздік Семантикалық Топ.

KAZAK DİLİNDEKİ KONUŞMA EYLEMİNİN SEMANTİK YAPISI

Özet

Çalışmada ses ve telaffuz açısından nitelendirilen konuşma eylemlerinin (verbs of speech) dilsel ve kültürel potansiyeli analiz edilmiş; ilgili sözlüksel semantik grubun oluşumu konusunda yeni bir yaklaşım sunulmuştur. Makalede Kazak dili üzerinde yapılan analizin sonucunda elde edilen ve ses açısından tanımlanan konuşma eylemlerinin çeşitli bağlamlarda ortaya çıkan anlamları bir sistematik içine getirilmiştir. Kazak dilinde tespit edilen konuşma eylemleri sözlüksel semantik grubuna giren kelimelerin semantik farklılıklarını betimleme modeli önerilmiştir. Konuşma eylemlerinin anlamsal gelişim süreçlerinin genel ve özel kuralları tespit edilmiştir. Üretken eğilimlere uygun olarak dilin süreçleri adlandırma arayışının sonuçları gösterilmiştir. Kazak dilindeki konuşma eylemlerinin betimlenmesi dünyanın süreç-olay resmini tamamlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Semantik, Dilsel Ve Kültürel (Lingvokültürel) Konuşma Eylemleri, Sözlüksel Semantik Grup.

---

* Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті профессоры, филология ғылымдарының докторы, bkasyam_gosyaz@mail.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5375-387X>

** Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің PhD докторанты, gulbanu_123@hotmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7177-6194>

THE SEMANTIC STRUCTURE OF THE VERB OF SPEAKING KAZAKH LANGUAGE

Annotation

This article analyzes the potential *lingvokulturologicheskij* verbs speech, characterized by sound and utterance; The author's approach to the formation of the appropriate lexical and semantic group. In the article the values of context due to the verbs of speech, characterized by the value identified based on an analysis of the Kazakh language. A model describing the semantic differences of words lexical-semantic group of verbs of speech (speaking), mentioned in the Kazakh language. The general laws of development and private values of verbs of speech. It reflects the results of the search language nomination processes in line with productivity trends. Description of verbs of speech in the Kazakh language will complement the procedural and event-driven picture of the world.

Key Words: Semantics, *Lingvokulturological Verbs Of Speech*, Lexical And Semantic Group.

СЕМАНТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ГЛАГОЛА ГОВОРЕНИЯ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В данной статье проанализирован *лингвокультурологический потенциал глаголов речи*, характеризующейся по звучанию и произнесению; представлен авторский **подход** к формированию соответствующей *лексико-семантической группы*. В статье систематизированы контекстно-обусловленные значения *глаголов речи*, характеризующейся по значению выявленные на основании анализа казахского языка. Представлена модель описания семантических различий слов лексико-семантической группы глаголов речи (говорения), отмеченных в казахского языка. Выявлены общие и частные закономерности развития значения глаголов речи. Отражены результаты поиска языком номинаций процессов в соответствии с продуктивными тенденциями. Описание глаголов речи в казахского языка позволит дополнить процессуально-событийную картину мира.

Ключевые Слова: Семантика, *Лингвокультурологический*, *Глаголов Речи*, *Лексико-Семантической Группы*.

Кіріспе

Әлем бейнесінің бүкіл көрінісі мен қоғамдық сана қалыптастырған ұғымдарды бейнелейтін тіл – адамзат танымының феномені. Тіл – тек қарым-қатынас құралы ғана емес, адамзат дүниетанымы мен сананы қалыптастырып, дамытуға қызмет ететін күрделі құрылым. Тіл ұлттық мәдениеттің құрамды бөлігінің бірі болып қана қоймайды, бүкіл мәдениет пен танымының негізгі тұғыры саналады. Мәдениет тіл арқылы жүйеленіп, қалыптасып дамиды. Сөздің ұғымды белгілеп, мағына туғызу қасиеті болмыс пен ойлау қатынасын көрсететін құбылыс ретінде негізгі философиялық мәселеге айналған, сондықтан *мән*, *мағына* туралы түсінік тіл білімінде когнитивтік, дүниетанымдық сипатта зерттеліп келеді. Осы тұрғыдан алғанда сөздің мағынасы мен қалыптасу үдерісі тілдің танымдық-байланыс қызметі негізінде жасалады. Сөздердің жасалу сипатын анықтау үшін, семантикалық, когнитивтік, тарихи аспектілерді бағамдап, қарастыру қажеттігі туындайды.

Зерттеу жұмысының мақсаты мен әдісі:

- сөйлеу етістіктің семантикалық топтары мен олардың қызметі арасындағы байланыс;
- сөйлеу етістіктің көнетүркі тіліндегі мағынасы.

Зерттеу жұмысының әдісі. Сөздік материалдарынан тілдік деректернен сөйлеу етістіктерінің үлгілерін жинау, етістіктің семантикалық топтарын жіктеу, семантикалық талдау жасау, дифференциациялық белгілерге қарай топтастыру.

Етістіктің зерттелуі. Етістік – мағынаға, семантикаға бай сөз табы. Оның себебі де бар, өйткені ол объективті өмірдегі заттың (субъектінің) қимыл-әрекетін, қалып-қозғалысын білдіреді. Алуан түрлі заттың қимылы, әрекеті, қозғалысы, қалпы бірдей болуы мүмкін емес. Оның үстіне бір заттың түрлі кеңістікте, мезгілде түрліше қимыл-әрекет жасау қабілетін ескерсек, осының бәрі етістіктің мағына мен семантика байлығына әсер ететін жағдайлар болып саналады. Сөйтіп, етістік алуан түрлі мағына береді. Түркі тілдеріндегі сөздердің лексико-семантикалық жүйесін, оның ерекшеліктерін ескере отырып, ең алғаш семантикалық топтарға топтастырып, пікір айтып, семантикалық топтарға бөлу туралы алғаш пікір айтқан Н.К. Дмитриев болатын [1, 570-599]. Ғалымның бұл пікірін қолдап зерттеушілер әр түрлі тілдердегі етістіктерді семантикалық топтарға жіктеу жасады. Қазақ тіл білімінде А.Хасенова етістікті семантикалық топқа бөлді [2]. Әрине, М.Қашқари «Түрк сөздігінде» мағыналық етістіктерді лексико-семантикалық топтарға бөліп, қарастырмаған. Қазіргі қазақ тілі теориясы тұрғысынан «Сөздіктегі» етістіктер төмендегідей лексико-семантикалық топтарға:

- 1) Қозғалыс-сөйлеу етістігі;
- 2) Амал-әрекет етістігінің;
- 3) Қалып, сапа етістігі;
- 4) Дыбыс, сес, бейнелеу етістігі деп бөлінеді [3].

Қазақ тіл білімінде етістіктің лексико-семантикалық топтары жайында Н.Т.Сауранбаев, Ы.Е.Маманов, А.С.Аманжолов, Ә. Болғанбаев, М.Оразов, А.Ысқақов, Н.Оралбай, А. Қалыбаева т.б. ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты қарастырылады. Қазақ тілінде етістіктерді мағыналық жағынан топтастыруда түрліше көзқарастар бар. Мәселен, Қазақ тілінің грамматикасы. Морфология. (1967) атты еңбекте етістіктер мағынасына қарай төмендегідей топқа жіктелген:

1. Қимыл-әрекет мәнді етістіктер (*қаз, байла, ақта*);
2. Қимыл объектісі белгісіз мәнді етістіктер (*жүгір, жығыл, қозғал*);
3. Қалып-күйі етістіктері (*тыңда, аңда, жыла*);
4. Дерексіз мәнді етістіктер (*ұйымдастыр, құрастыр, баянда*);
6. Қалыптасу мәнді етістіктер (*қоздады, боталады, өс, үлкею*);

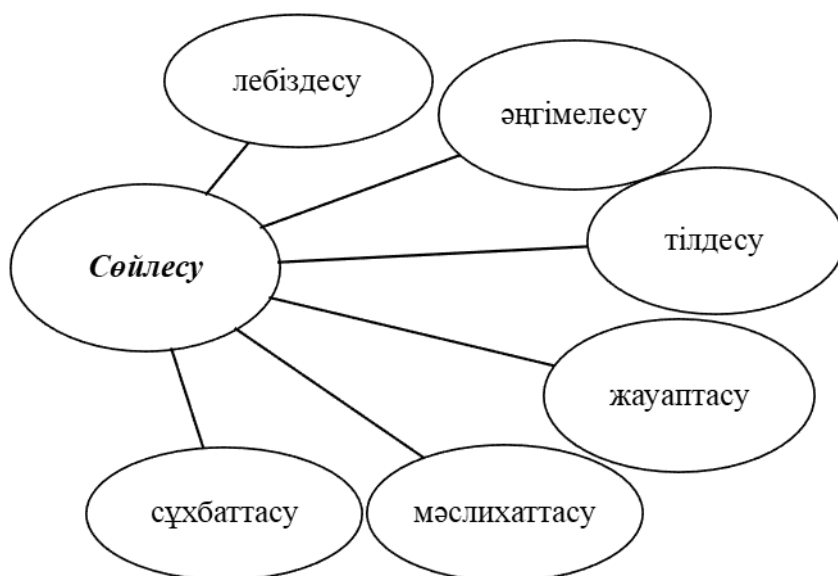
7. Көмекшілік қызмет мәніндегі етістіктер (*еді, емес, де, деп*) т.б. [4]. Сөйлеу етістігінің семантикасы туралы Ю.А. Бессонова: «...отражается взаимосвязь различных аспектов человеческой деятельности: форма проявления речевой деятельности, результат когнитивной деятельности человека, поведенческие характеристики, связанные с особенностями его личности» деп тұжырымдайды [5]. Түркі тілдерінің, оның ішінде қазақ тілінің ғылыми грамматикаларында, етістіктер төмендегідей семантикалық топтарға бөлінеді: қол күшін жұмсау, яғни айтқанды күшпен істеу мағынасындағы етістіктер, нысансыз қозғалыс мағынасындағы етістіктер, қалып мағынасындағы етістіктер, дерексіз мағынадағы етістіктер, еліктеуіш мағынасындағы етістіктер,

функционалды мағынадағы етістіктер. Алайда, бұл жағдайда *сөйлеу*, *ойлау* етістіктері және т.б. назардан тыс қалып келеді. Мұндай жағдай түркі тілдеріндегі етістіктер бойынша жазылған монографиялық зерттеулерде байқалады.

Тәжірибе. Түркі тіл білімінде етістіктің сан түрлі мәселелеріне арналған бірқатар еңбектер бар, алайда қазақ тіліндегі *сөйлеу* етістіктерінің категориялары көптеген түркі тілдерімен салыстырғанда семантикалық, функционалдық қызметі арнайы зерттеу нысаны болмаған. Соңғы жылдар ішінде түркі тілдернің салыстырмалы зерттеулерінде оның шығу тегі мен мағыналарына көңіл бөле бастады. Мәселен, азербайжан тілшісі Г.К.Кулиев *сөйлеу*, *айт* етістіктерінің шығу тегі жайлы: **Сөйлеу етістігі (глаголы речи):** азерб., гаг. *де~*; турки, дая-; тур'.ае-, Бұл етістік көнетүркі жазба ескерткіштерінде мына тұлғада: *tc-//ti-* (Малов С.Е.). Жазба ескерткіште мына мағынада жұмсалған: "называть, именовать", "считать, полагать, думать" (ДТС, 545). Қазіргі оғыз тобындағы тілдерде етістіктің негізгі мағынасы: Г.К.Кулиев: констатация произносимых субъектом отдельных слов и фраз, т.е. *говорить* и *сказать* 1. Он может выступать и в значениях *называть, именовать; слагать в стихах; думать, подумать; спрашивать*" и т.д. [6]

Сөйле= ет.1.тіл қату, айту; 2. Пікір білдіру. 3. Әңгімелеу. 4. Ойды ауызша түрде баяндау.

Сызба.1

Глагол айт- является самым типичным глаголом речи почти во всех тюркских языках, кроме современного азербайджанского, турецкого и гагаузского языков. Исторически *ок* разбивается на корень *ай-* аффикс понудительности. *Глагол айт-* ныне откоится к основному залогу. Глагол *ай-* тесно связан с именем *ауз*, *аус* "рот, отверстие". Понудительная форма глагола *ай-* (т.е. *айыт-*) широко употребляется в письменных памятниках в разных значениях; "позволять (*просить, дать, заставить*), говорить (*излагать, произносить*)"; "*спрашивать, расспрашивать*"; "*доказывать, наставлять*". Глагол *ате-* в ранних памятниках употребляется в своем первичном, понудительном, значении. В дальнейшем (а языке «Дивани лугат-ат турк» М.Кашгари и в "Легенде об Огуз-кагане") глагол *айыт-* утерал залоговое значение и лексиколазивался. В туркменском языке глагол *айт-* употребляется довольно часто. Основное его значение - *сообщение и высказывание*. Глагол *айт-* встречается в дастанах «Китаби-Деде Коркуд» в значениях *говорить, петь*: Гыз айдир: Ајта, озан.' [7, с. 59] – «Девушка говорит: Не пой, озан!». Глагол *аж-* встречается в языке произведений азербайджанских классиков (Насини, Хатаи). **Глагол азерб. сејја-ј турки, сезле-**. Первоначальное значение глагола

сезле- "произнести слово, молвить слово". В азербайджанском и турецком языках /з/ данного глагола трансформируется в /й/, в гагаузском -/з/, видимо, перейдя в/й/, выпал из корня, в результате чего гласный звук корня /о/ стал долгим. Таким образом, древняя форма данного глагола сохранилась в туркменском языке. Глагол *сезлэ*- встречается в древнетюркских письменных памятниках в значении "говорить, рассказывать" (ДТС, 512), а в "Диване" Махмуда Кашгари - в значении "разговаривать" (МК, 208). Глагол *гепле*- среди огузских языков типичен для туркменского языка; корень его "геп" в туркменском языке имеет значения: "слово", "речь", "разговор" (Туркм. ГС, 172) Ряд тюркологов корень данного глагола связывает с персидским словом *gap* (Радлов В.В., Дмитриев Н.К., Севортян Э.В.). Глагол *гепле*- и его корень *геп* широко распространены в тюркских языках: киргизском (КРС, 37, -375); узбекском (Узб. РС, 107); каракалпакском (РККС, 585), уйгурском (Уйг. РС-, 676) [8] деген пікір білдіреді.

Сөйле- етістігі де және *айт*, *сөйлеу* етістіктерімен салыстырғанда көп ретте әрекетті білдіретін дифференцияланған мағыналы негізгі сөйлеу етістіктерінің бірі болып табылады. **Сөйле** етістігі *сөз* зат есіміне *-ла*, *-ле* аффиксінің жалғануымен жасалады. Көптеген түркі тілдерінде түбір морфеманың *з/й* соңғы дыбысының орын алмасуы, соның нәтижесінде **сөйле/сөзле** фонетикалық нұсқасы қалыптасқан. **Сөйле-сөзле** етістігі көне түркі ескерткіштерінде баяндауыш ретінде *де* қолданылады. Сөйлеу етістігінің семантика-грамматикалық және лексикалық мағынасы мен қызметі оның семантикалық сыйымдылығын және грамматикалық категорияларының көпқырлығын көрсетеді.

Дифференцияланған мағыналы жалқы сөйлеу етістіктер. Ті-, тә-, те-, ді-, дә-, де- басқа етістіктермен салыстырғанда ең көне сөйлеу етістіктері болып табылады. Бұл етістіктің мағынасы кең әрі көпқырлы. Көптеген түркітанушылардың назарын аударып, арнайы зерттеулердің нысанына айналуына осы ерекшеліктері себеп болды. Көнежазба ескерткіштерінің материалдары **де** – етістігі мен оның туынды тұлғаларының қолданылуы жиілігі жағынан сөйлеу етістіктерінің ішінде алдыңғы қатарлардың бірінен орын алады. Мысалдар: Білге Тоникуқ маңа айды: - бу сү елт, - **тіді**. Қыйының көңлүңче ай, бен саңа *айтайын?*- **тіді**. Махмуд Қашқаридың сөздігінде сөйлеу етістіктері – *тә, тәр-, тәмак-* және оның туынды тұлғалары – *темак, - тәіурлар, - терлар, - тедукіңіз, - тікан, - теб, - теіу, - тесаң, - терсун* және т.б. түрінде қолданылады [3].

Сөйлесу, әңгімелесу, тілдесу, жауаптасу, мәслихаттасу, сұхбаттасу, лебіздесу. *Отырыс жасап, өзара пікір алысу, ой бөлісу.* Ендігі жайды басты бір адаммен *сөйлесіп* шешу керек (М. Әуезов). Қозғалып, *сөйлеп*, ойнап, тірі жатып, Өлем деп жас өмірден күдер үзу (М.Жұмабаев).

Сөйлеу, айту, деу, үндеу, тіл қату. *Көңілге келген ойды, пікірді, хабарды басқа біреулерге жеткізу.* Келеді өлең еселеп, үлгере жазып жатамын. Бір емделіп, бір *сөйлеп* мол рахатқа батамын (Қ. Аманжолов).

Суайт, сұқит, алдамшы, өтірікші, алдампаз, алдағыш, алдаушы, алдамшы, жалғаныш, жалғанышыл. Болмағанды болды деп, жалған сөйлейтін, өтірікті судай сапыратын, қулықпен күн кешетін. Ертеде өтірік айтпаса, отыра алмайтын бір *суайт* болыпты (қаз. ертегі).

Сызба, 2

Айт- сөйлеу етістігі айтылған сөздің дәлдігін көрсетеді. Ол көне түркі жазуларында да қазіргі сөз қолданысындағы **айт-** етістігі сияқты мағынада қолданылған, **ай** – түбір морфемасынан және уақыт өте келе өзінің етіс мағынасын жоғалтқан **-ы/т** өзгелік етіс аффиксінен тұратын туынды негізден

қалыптасқан. “Ай” ”айт” етістігінің көне тұлғасы, көне түркі ескерткіштері кездеседі. “Айт” етістігі бірқатар түркі тілдерінде оның ішінде қазіргі қазақ әдеби тілінде айтылу процесін білдіретін етістік ретінде қызмет етеді. *Айт сөйлеу* етістігі айтылу әрекетін ғана білдіріп қоймайды, айтылу процесінің *жай-күйін, мезгілін, айтылу жағын* және бұл әрекеттің айтылу нысанымен арадағы байланысты көрсетеді.

Мысалы: Жадында көп нәрселерді ұстап қалған адам, реті келіп қалған соң Есенейге сол жаттамалардың бірін *айта салды* (Ғ. Мүсірепов).

Ақы берген, айтса көнген, Тыныштық іздер елде жоқ. Аққа тартқан, жөнге қайтқан Ақыл айтқан бенде жоқ (Абай).

Қазіргі қазақ тілінде “сөйле” мен оның туынды тұлғалары кең түрде қолданылады. Мысалдар: Бәйбіше кемсеңдеп зорға *сөйледі* (М.Дүзенов). Алдымен жағдайды біліп алды да, ешкім сөйлейтін белгі бермегеннен кейін, ол қайта *сөйлеп кетті* (Ғ. Мүсірепов). Тіпті шабаланып *сөйлетпейді*. Арап жөнімізді айтайын деп *сөйлей бастап еді*, оның аузын аштырмады (З. Ақышев). – Шәке, жауап сөз *сөйлемейсіз бе?!* – деп ақырды (Т.Әлімқұлов).

Қара жұрт қарап көріп, сөзге нанбас, Ант етемін жалғанын жан таба алмас (Абай). Келтірілген мысалдарда *сөйле- сөйлеу* етістігінің туынды тұлғалары айтылудың алуан түрлі модалдық реңктерін білдіреді. Сөз тіркестерінің құрылымы бойынша төмендігідей типтері болады:

а) *сөйлеу етістігінің тіркесімділігі: абайлап сөйлеу, абдырай сөйлеу, айқайлап сөйлеу, аңғармай сөйлеу, аптыға сөйлеу, асыға сөйлеу, ашыла сөйлеу, ашынып сөйлеу, әзілдей сөйлеу, бұйыра сөйлеу, бұлдана сөйлеу, даурыға сөйлеу, еркелей сөйлеу, есіп сөйлеу, жалтара сөйлеу, жамырай сөйлеу, жасқай сөйлеу, күмілжи сөйлеу, кінәлай сөйлеу, мүсіркей сөйлеу, сынай сөйлеу, тасып сөйлеу, таусыла сөйлеу, шамдана сөйлеу, шіреніп сөйлеу, ыңырси сөйлеу, ышқына сөйлеу, іле сөйлеу және т. б.*

ә) *күрделі сөйлеу етістігінің тіркесімділігі: ағынан жарыла сөйлеу, дауыс көтере сөйлеу, жыландай ысқырына сөйлеу, жанды жеріне тиіп сөйлеу, сабырлығын сақтап сөйлеу, сыр тарта сөйлеу, сыр шерте сөйлеу, тілді шұбарлап сөйлеу, тілін шайнап сөйлеу, тігісін жатқызып сөйлеу, шаптан тірде сөйлеу, шаршы топта сөйлеу, шамына тие сөйлеу және т. б.*

Орта ғасырлық тәпсірде «те» етістігі – *сөйлеу, айту* және оның туынды тұлғалары жиі кездеседі: Біз ані білмазуз магар анің аураті бірла бірлашауз **теділар** – біз оны жеңе алмаймыз, тек оның әйелімен бірікпесек, - *dedi* олар [9]. Бұл келтірілген мысалдар *-де, -те, -ді, -ті, -тә, -ди, -ти* (фонетикалық нұсқаларымен) сөйлеу етістіктері және олардың туынды тұлғалары өте көне, байырғы түркі сөйлеу етістіктері екенін дәлелдейді. Қазіргі қазақ тілінде “де” сөйлеу етістігі семантикалық дербестікке ие емес, оның мәнін алдында тұрған сөзбен байланыстырып қана білуге болады: ...Ат қинаған кім екен **ден**, әркім-ақ сұрастырып, құлағын түре бастады (Ж.Аймауытов). Қазіргі қазақ тілінде “де” етістігі автор сөзінің баяндауышы бола отырып, басқа біреудің сөзін жеткізуде қолданылады. Қазақ тілінде “де” етістігі, басқа да түркі тілдеріндегідей автор сөзінің баяндауышы бола отырып, төл сөзден кейін келеді. - Олай болса, үйіңе қайт. Керек қылсақ алдырамыз, - *dedi* (Ж.Аймауытов). **Де** етістігі түрлі тұлғалық-семантикалық өзгерістерге түсе отырып, ұзақ даму жолынан өткені мәлім. Бұған, бір жағынан, лексикалық мағынаның төмендеуі, екіншіден, лексикалық мағынасы толық жойылған **де** жатады. **Де-** етістігінің көпқырлы

қызметі түркітанушылардың назарында болып, **оның** функционалдық қызметі жайлы Н.Сауранбаев, Х.Байлиев, А.Юлдашев, т.б. ғалымдардың еңбектерінде қарастырылды.

Деп сөзі – *de* (айту) етістігінің көсемше тұлғасы болып табылады және басқа түркі тілдерінде *dep* сөзіне *de/me* етістігінің түрлі көсемше тұлғалары: **деп, деб, diyib, diye** қызметі жағынан сәйкес келеді. Қазақ тілі мен өзге де түркі тілдерінің нақты тілдік деректері көрсеткендей, *de-* етістігінің лексика-грамматикалық мағынасын соның алдында немесе одан кейін тұрған толық мағыналы сөздермен тіркестерінен (ай-шай *дегізбеді*, орындалды *делінген*) көруге болады. **Де** етістігі рай, шак, жақ, сандық, етіс, есімше, көсемше категорияларында түрленіп, модалділік, эмоционалды-экспрессивті мағыналарды білдіреді. Кейбір түркі тілдерінде «де» етістігі баяндауыш ретінде дербес қолданылады. Бұларға оғыз тобын және басқа түркі тілдерін жатқызуға болады.

Қорытынды.

1. Жалпы мағыналы сөйлеу етістіктері айтылудың сан алуан реңктерін білдіреді: *бұйыру, сұрау, ескерту, қайталау, түсіндіру, білдіру, кеңесу, сұхбаттасу, хабарлау, баяндау, паш ету, әңгімелесу, мәлімдеу, жаттау* және т. б. Сөйлеу етістіктерінің аталған тобы баяндауды, бірнәрсе жайлы хабарлауды ғана білдірмейді, сондай-ақ әр түрлі модальды реңктерді де береді.

2. Айтушының эмоциялық көңіл-күйін білдіретін сөйлеу етістіктері:

а) жағымды эмоциялық реңкті айтылу процесін білдіретін етістіктер: *әзілдеу, қалжыңдау, мақтау, мадақтау, сайрау, бөсу, мүдірмеу, сырласу, құптау, ақтау, әйгелі* және басқалары.

ә) жағымсыз эмоциялық реңкті айтылу процесін білдіретін етістіктер: *бақыру, балағаттау, былышылдау, жанжалдасу, жеку, жекіру, қаралау, лепіру, қызыл кеңірдек болу, өсек тарату, сартылдау, сөгу, тиісу, шаптығу* және басқалары.

Қазақ тіліндегі етістіктер сан жағынан мол болуымен қатар, семантикасы мен атқаратын қызметтері жақтарынан да аса күрделі топ екені байқалады. Сөздің негізін тануға таяныш болатын *белгі* оның *семантикасы* екені, ал семантиканың тірегі *лексикалық мағына* екені даусыз.

Әдебиеттер

БЕССОНОВА, Ю. А. (2001). *Семантика диалектных глаголов речи в орловских говорах и отражение в ней мировосприятия их носителей*: дис. канд. филол. наук. Орел., 269 с.

БОРОВКОВ, А.К. (1963). *Лексика среднеазиатского тюркского языка XII-XIII вв.* М., 139 с.

ДМИТРИЕВ, Н.К. (1962). *Строй тюркских языков.* М., 570-599.

КУЛИЕВ, Г.К. (1992). *Семантика глаголов в тюркских языках*. Автореферат дисс. доктора филологических наук. Баку,

Қазақ тілінің грамматикасы. Морфология. (1967). Алматы: Ғылым, 235 б.

ҚАШҚАРИ, М. (1993). *Түбі бір түркі тілі (Диуани лугат ит-турк)*. Алматы: Ана тілі, – 192 б.

КОШҒАРИ, М. (1960). *Девону луготит турк*. Тошкент, 1960. 265 б.

СЕВОРТЯН, Э. В. (1974). *Этимологический словарь тюркских языков*. М.: Наука, 767 с.

ХАСЕНОВА, А. (1972). *Етістіктің лексика-грамматикалық сипаты*. Алматы: Ғылым, 307 б.

ABDULLA QODIRIYNING O‘ZBEK ADABIY TILI VA MATBUOTI RIVOJIDAGI XIZMATLARI

Murodqosim ABDIYEV*

Annotatsiya

Ushbu maqolada o‘tgan asrning boshlarida Turkistonda ro‘y bergan siyosiy va ma‘rifiy o‘zgarishlarning qisqacha sharhi berilgan. Shu bilan birga musulmon turkiylar jadidchiligining asoschisi Ismoil G‘aspiralining “ Tarjumon” gazetasining o‘lkada ma‘rifatchilik g‘oyalarning yoyilishidagi roli bilan bo‘liq masalalari ham ko‘rsatib o‘tilgan. Shuningdek maqolada o‘sha davrda o‘zbek adabiyotining rivojlanishiga salmoqli hissa qo‘shgan, o‘zbek romanchiligining asoschisi Abdulla Qodiriyning yangi o‘zbek adabiy tili, xususan o‘zbek milliy matbuoti rivojidagi xizmatlari ham yoritib berilishiga harakat qilingan. Xususan, uning yangi o‘zbek adabiy tili hamda milliy matbuoti shakllanishidagi xizmatlari, aniqrog‘i uni yaratish borasidagi harakatlari va zahmatlari dalillar bilan ifodalangan. Uning hozirgacha bir nom bilan o‘zgarishsiz nasr etib kelinayotgan “ Mushtum” jurnalining tashkilotchilaridan biri ekanligi, adib jurnal sahifalarida mahalliy matbuotda yagona o‘zbek adabiy tili me‘yorlarining shakllanishiga putur etkazayotgan unsurlarni ayovsiz ravishda hajv qilish jarayonlari tahlil etilgan. Shuningdek, maqolada adibning poliglot sifatida arab, fors, turk, rus tillarini mukammal bilganligi bois juda ko‘plab adiblarning asarlarini o‘zbek tiliga tarjima qilganligi hamda sharqshunos olim K. Yudaxin bilan hamkorlikda “ Ruscha-ozbekcha lug‘at” tuzish ishlarida qatnashganligi singari masalalar haqida ham fikr yuritilgan.

Kalit So‘zlar: Jadidchilik, Adabiy Til, Matbuot, So‘z, Gazeta, Lug‘at, Tarjimon.

ABDULLA KADIRI’NIN ÖZBEK EDEBÎ DİLİNİ VE BASININI GELİŞTİRME YÖNÜNDEKİ HİZMETLERİ

Özet

Bu makale, geçen yüzyılın başında Türkistan’da meydana gelen siyasî ve eğitimsel değişimlere kısa bir bakış sunmaktadır. Aynı zamanda, Müslüman Türk yoğunluğunun kurucusu İsmail Gaspıralı’nın ülkedeki aydınlanma fikirlerinin yayılmasında “Tercüman” gazetesinin rolünden de bahsedilmiştir. Buna ek olarak, makalede o zamanlar Özbek edebiyatının gelişimine önemli bir katkı sağlayan Özbek romanının kurucusu Abdulla Kadiri’nin yeni Özbek edebî dilinin, özellikle de Özbek ulusal basınının gelişmesi ile ilgili eserlerine değinilmiştir. Özellikle, yeni bir Özbek edebî dilinin ve ulusal basının oluşumundaki hizmetleri üzerinde de durulmuştur. Şimdiye kadar adı değışmeden neşredilip günümüze kadar gelen “Muştum” dergisinin organizatörlerinden birisi olması dolayısıyla, onun bu derginin sayfalarında ve yerel basında standart Özbek dilinin standartlaşmasına engel olan unsurları eleştirdiği yazılar incelenmiştir. Ayrıca makalede edibin Arapça, Farsça, Türkçe ve Rusçayı bir poliglot olarak mükemmel bir şekilde bilmesi, birçok yazarın eserini Özbekçeye tercüme etmesi ve şarkiyatçı bilgin K.Yudahin ile beraber “Rusça-Özbekçe Lügat” hazırlama gayreti gibi konulara değinilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Cedidcilik, Edebî Dil, Basın, Söz, Gazete, Sözlük, Tercüman.

---

* Prof. Dr., Semerkant Devlet Üniversitesi, el-mek: murodkasim63@mail.ru

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4513-258X>

ABDULLA KADIRI UZBEK LITERARY LANGUAGE AND PRESS DEVELOPMENT SERVICES

Annotation

This article provides a brief overview of the political and educational changes that occurred in Turkistan at the beginning of the last century. It was also mentioned the role of the newspaper "Tarjumun" in the spread of Enlightenment ideas in the country by Ismail Gaspirali, the founder of the Muslim Turkic density. In addition, the article made an important contribution to the development of Uzbek literature at that time, while the works of Abdulla Kadiri, founder of Uzbek novels, were also highlighted in the development of the new Uzbek literary language, especially the Uzbek national press. In particular, his services in the formation of a new Uzbek literary language and the national press, or rather his efforts and efforts to create it, are represented by evidence. Having been one of the organizers of the magazine "Mushtum", which has remained with the same name invariably until now and his bitter criticism towards factors which has damaged the formation of criteria of standard Uzbek language in the pages of magazine were analyzed. In the article, some ideas were put forward about his knowledge of Persian, Arabic, Turkish and Russian as a polyglot, translating a lot of authors works to Uzbek language and collaboration with orientalist scientist K. Yudakhin to prepare Uzbek-Russian Dictionary.

Key Words: Jadidism, Literary Language, Mass-Media, Word, Newspaper, Dictionary, Translator.

Turkiy tillar ichida o'ziga xos mavqega ega bo'lgan ona tilimiz taqdiri tarix zarvaraqlarida bitilgan unutilmas olamshumul voqealarning ayanchli asoratlari va sezilarli ta'sirlarining ma'lum bir holatlarini o'zida mujassam etgan mukammal til hisoblanadi. Eronliklar, yunonlar, arablar, mo'g'ullar va ruslar bosqining oqibatida ham ma'naviy ham iqtisodiy tomondan yo'qotishlar bo'ldi. Turk hoqonligi, somoniylar, qoraxoniylar, temuriylar, shayboniylar, xonliklar, sho'rolar tuzumi boshqaruvlarida esa ma'lum bir bosqichlarni bosib o'tdi. Ya'ni ona tilimiz leksikasi, fonetikasi, grammatikasi, uslubshunosligida jiddiy o'zgarishlar yuz berdi.

Mustaqillik esa ona tilimiz rivoji uchun keng imkoniyatlar eshigini ochib berdi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 19-oktabridagi "O'zbek tilining davlat tili sifatini, nufuzi va mavqeni tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF -5850-sonli Farmoni ijrosini ta'minlash maqsadida 2020-2030 yillarda o'zbek tilini yanada rivojlantirish hamda til siyosatini takomillashtirish kosepsiyasi ishlab chiqilganligi ona tilimizning yanada takomillasuviga hamda rivojlanishiga keng imkoniyatlar eshigini ochib berdi.[1.]

Tarixdan ma'limki, temuriylar davridan keyin tanazulga uchragan o'lkaning ijtimoiy-siyosiy hayotida hamda iqtisodida jiddiy o'zgarishlar bo'lmadi, hisob. Jamiyatda hukm surgan boshboshdoqlik xonliklar o'rtasidagi o'zaro nizo va to'xtovsiz urushlar xalqning tinkasini quritib, Turkiston o'lkasini qoloqlik va jaholat botqog'iga torta boshladi [2. 17].

XX asr boshlariga kelib esa musulmon turkiylarning jadidchilik harakati asoschisi Ismoil G'aspirali g'oyalari butun turk dunyosi olamiga tarqala boshlagan edi. "Jadidizm harakatining asosiy maqsadi islom shariati asosini saqlagan holda Yevropa madaniyatining ibratli tomonlarini kiritish orqali Turkiston o'lkasi, Buxoro amirligi va Xiva xonligini aholisini qoloqlikdan, razolat botqog'i singari illiatlardan qutqarishga barobarida milliy masalalarni hal qilishga qaratilgan edi. Shu bois ham ular oldida jadid maktablari ochish, xayriya jamg'armalari tuzish, matbaa ishlarini rivojlantirish, kutubxona, kitobxonlik, matbuot, adabiyot va teatr san'ati singari sohalar ishlarini yo'lga qo'yish sigari vazifalar turar edi"[3., 4.].

Turkistonda jadidchilik g'oyalari aholi o'rtasida keng tarqatish va targ'ibot tashviqot qilishda tatar ziyolilarining xizmatlari ham katta bo'ldi. Ana shunday ma'rifatparvarlardan biri Ismoil Gaspirinskiy(1885-1914) edi[4.].

Bu davrga kelib, "musulmon turkiylar jadidchilik harakatining asoschisi Ismoil G'aspirali va uning tashabbusi bilan nashr etilgan "Tarjumon" gazetasi materiallaridagi tashviq va ta'sirlar tufayli o'lka jadidlari tomonidan Turkistonni razolat botqog'idan chiqarish uchun xalqni ma'rifatli qilish ..." [5.,45]singari g'oyalarni amalga oshirish uchun bir qator islohatlar o'tkazilishiga harakat qilindi.

Xususan, "Ismoil G'aspirali 1908-yilda Turkistonda bo'lib ilg'or ma'rifatparvarlardan muftiy Mahmudxo'ja Behbudiy, A. Shakuriy va boshqalar bilan uchrashdi, o'zbek, tojik, tatar bolalari uchun maktablar ochib jadidchilik g'oyalari keng tarqatdi. Bu g'oyalarni tarqatishda Ismoil Gaspirinskiyning o'zi tashabbus ko'rsatib chiqargan "Tarjimon"ning o'rni katta bo'ldi. U musulmon milliy ozodlik harakatining yo'l boshchisi sifatida tanilgan edi. "Dor ul rohat musulmonlari" ilmiy-fantastik asari, " Yuz yildan so'ng 2000-sana" badiiy publitsitik roman, "Turkiston ulamosi" kabi kitoblar uning qalamiga mansub edi"[6. 285]. Uning o'lka ziyolilari bilan uchrashishi musulmonlar hayotida muhim o'zgarishlarni boshlab berdi.

Sir emaski, XX asr boshlarigacha bo'lgan davr adabiy muhiti vakillari ijodida Alisher Navoiy asos solgan eski o'zbek adabiy til(chig'atoy tili) an'ana va ta'siri kuchli edi. Yaratilayotgan asarlar aksariyati adib asarlariga hamohang tarzda yoki uning asarlariga naziralar shaklida yozilar edi. Lekin jamiyat hayotida bo'layotgan o'zgarishlar vaqtli matbuot va kundalik ehtiyojlarni ifodalash maqsadida ommaning og'zaki so'zlashuv nutqiga rus, turk va boshqa tillardan juda ko'plab yangi so'z va terminlar kirib kela boshlayotgan va o'rnatish boshlayotgan edi. Ushbu omillar natijasida xalq ichida adabiy til bilan so'zlashuv tilini yaqinlashtirishga bo'lgan ehtiyoj sezila boshlangan edi.

Bu davrda ma'rifatparvarlik oqimida qalam tebratgan Muqimiy, Zavqiy, Furqat, Avaz O'tar, Sattorxon, Turdi singari adiblar asar mazmun va shaklining o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishda rus, turk va boshqa tillarga xos lug'aviy qatlamlardan mohirlik bilan foydalanishga harakat qilish jarayonlari kuzatila boshlandi. Asta-sekinlik bilan ma'rifatparvar ziyolilar "Turkiston viloyatining gazetasi" sahifalarida jamiyatda ro'y berayotgan o'zgarishlarga munosabat bildirilgan maqolalar paydo bo'la boshladi. Asta-sekinlik bilan o'zbek matbuotchiligi va uning uslubi shakllana boshladi. Truppa shaklidagi xalq teatrlari tashkili etila boshlandi. Samarqanda birinchi marotaba o'zbek tilida Mahmudxo'ja Behbudiyning "Padarkush" drammasi sahnaga qo'yildi. Ma'rifatparvarlik yo'nalishlari bilan bir qatorda umumturkiy(turk tili) tilni targ'ib qilish nazariyalari ham paydo bo'la boshladi. Ikkinchi tomonidan esa sho'rolar tomonidan turkiylarni bir-biriga yaqinlashtirmaslikka pinhona harakatlar bo'la boshladi. Jumladan, o'zbek millatini bo'laklarga bo'lish maqsadida har bir hududning o'z hududiy tilini yaratish va unda badiiy asarlar hamda darsliklar yozishga davat etish g'oyalari goh yashirincha, goh oshkora targ'ib qilina boshlangan edi. Bu esa ziyolilar oldiga ikki yo'ldan birini tanlash masalasini ko'ndalang qo'yilayotgan edi.

Umumturkiy til yaratish nazriyasi ilk marotaba qrim tatarlari donishmandi Ismoil G'aspirali o'zi tashkil etgan "Tarjumon" gazetasi orqali targ'ib qildi. Shundan so'ng 1905- yilda Butunrossiya musulmonlarining qurultoyida uning tashabbusi bilan turkiy tilli millatlar maktablarining yuqori sinflarida yagona turkiy til, ya'ni turk tilining o'qitilishi masalasi o'rtaga qo'yildi.

Turkiston jadidlari uchun "Tarjumon" gazeta bilim olish manbai bo'lib xizmat qila boshladi."... Ular Ismoil Gaspirinskiy faoliyatini belgilab berilgan mazkur gazetani o'lkada yangi usuldagi ta'limning yoyilishida hamda jamiyatga xos kasalliklarni yo'qotishda ommaga em bo'lishini tushunib yetdilar"[7., 309]. Bevosita "Tarjumon" gazetasida targ'ib qilinayotgan g'oyalar ta'sirida "Taraqqiyot", "Xurshid", "Shuhrat", "Tujjor", "Sadoi Farg'ona", "Al isloh" singari gazetalar hamda "Oina" jurnalini tashkil etildi. Lekin ular turli hududlarda joylashgani

bois ularda endi shakllanayotgan hozirgi o'zbek adabiy tili me'yorlariga rioya qilish, xususan, matbuot tili va uslubi masalalarida har xilliklar mavjudligi oqibatida tushunmovchilik va anglashilmovchiliklarning yuzaga kelishiga olib kelayotgan edi.

Bu davrga kelib, aniqrog'i o'tgan asrning 20- yillarida muomalada qo'llangan arabcha-forscha so'zlarning muqobili sifatida matbuot va og'zaki so'zlashuv nutqi orqali ruscha-baynalmilal so'zlar kirib kela boshladi. O'zbek ziyolilari, xususan, jadidlar ularga puristik yo'l tutishni nazarda tutgan holda vaqtli matbuot, badiiy asarlar hamda ayrim risola va lug'atlarda ularning o'rnida o'zbekcha(turkiycha) variantlarini qo'llash tavsiya etishdi: proletar-yo'sil, poezd- otasharava, samovar- o'zi qaynar, xlopkom-samovar, fontan- qaynar quduq, traktor- o't omoch va hakoza.

Ana shunday bir davrda o'zbek jadid adabiyotining bir qator ziyolilari qatori atoqli adib Abdulla Qodiriy ham bu jarayondan chetda turmadi. U "Mushtum" jurnali tashkilotchilaridan biri sifatida uning sahifalarida matbuot tilini so'zlashuv tiliga yaqinlashtirish orqali shakllanayotgan o'zbek adabiy tilini takomillashtirish tashabbusi bilan chiqdi va o'z ijodiy faoliyatida bunga amal qila boshladi. Adibning bundan maqsadi yangi tashkil etilayotgan maktablarda ona tilini o'qitilishi istagida bo'lgan ziyolilarni qo'llab- quvvatlash maqsadida endigina shakllanayotgan hozirgi o'zbek adabiy tilining me'yorlashuvini ta'minlash hamda uning buzilishiga qaratilgan turli xil unsurlardan tozalash ishlariga ma'lum darajada hissa qo'shish niyatida edi.

"Mushtum" jurnali sahifalarida adibning bu masalaga bag'ishlab, jonkuyarlik bilan bayon etgan qator hajviy maqolalari bosilib chiqqa boshladi. Ushbu o'rinda adibning o'zi aytgan quyidagi fikrlarni keltirishni o'rinli deb hisoblaymiz: "Yozganing agar o'zingni yig'latmasa – kuldirmasa, o'zgan ham hech yig'latmas-kuldirmas..."[8., 24].

Biz quyida adibning matbuot tili va uslubi haqidagi ayrim fikrlariga munosabat bildirishga harakat qilamiz:

Jumladan, adib "Qizil O'zbekiston" gazetasining 182- sonida bosilgan "Sholi ekishni kuchaytirish yo'lida" nomli maqola "Hozirgi vaqtda O'zbekistonda erga sholi ekiladi..." deb boshlanadi. Biz "yerga sholi ekiladi..." degan jumlaning o'qib judayam hayron qoldik. . O'yladikim, ilgari "osmonga sholi ekilar ekanmi!?! Har holda bu ham "yangi kashfiyotlardan" bo'lsa kerak, deb bilganmiz[9.].

"Bo bunisi kim? - Pirkurlor... – bu nima nomoqulchilik!.. kulolarning piri-ya, hech balo ursin sani, sango aslo vahim degan narsa bormi ahi!... Kulollarning piri hazrati Shis alayhissalom bo'ladi-yu, sani buni pirkurlor deysan[9.].

So'roqlar: "Olimpiyoda" degan so'zdan nimani tushunasiz?

Javoblar: "Olimpiyoda" –Olim akam piyoda yuradi, Olim akam piyoda boradi, Olim akam piyoda turadi[9.] va hakoza.

Shunigdek jurnal sahifalarida adib satirik maqsadlarda ba'zi terminlarning tuzilishini parodiya qilish asosida hajviy so'z va so'z birikmalari hosil qilingan. Quyidagilarga e'tibor bering:

Xulinologiya. Bu so'z tuzilish jihatidan biologiya, geologiya, filologiya singari terminlarga oxshatma tarzda hosil qilingan. Shahrimizda bo'lgan "Xuligonologiya" institutining birinchisi deb O'rdani tanidim[9.]. Bu yerda Toshkentning O'rda dahasi xuligan – bezorilar makoniga, ular ta'lim olib chiqadigan joyga aylantirganligini obrazli qilib tasvirlashda foydalanilgan.

O'jarizm. O'jar asosiga -izm affiksini qo'shish bilan hosil qilingan bu so'zni "Ozod Buxoro" gazetasi ba'zi islohotlarni yozishda umumiy orfografik qoidalarga rioya

qilinmayotganligini tanqid qilishda foydalanib shunday yozgan: Hozir “Ozod Buxoro” ba`zi bir islohotlarni “o`jarizm” qonuniga bo`ysundirib yoza boshladilar[9].

Yozuvchining Julqunboy taxallusi bilan “Kalvak mahzunning xotira daftarlaridan” nomli turkum hajviy hikoyalarda, xususan, Abu Chumboq imzosi bilan berilgan “Bir suhbatda...” nomli imzosiz bosilgan “Mavlaviy po`stunning sarguzashtlari” va “Ayb har du jiyanda erkan” kabi hajviy asarlarida eski ta`lim usulida ta`lim beruvchi domlo imomlarning kulgili obrazlarini tasvirlagan. Ular nutqida o`quvchilarga tushunarsiz bo`lgan jargon hamda ko`plab fors-tojikcha va arabcha diniy eskirgan so`z va iboralarni qo`llanish orqali satirik obrazlar yaratishning o`ziga xosligi yozuvchi tomonidan mohirona tasvirlab berilgan. Asosan ruhoniylar nutqiga xos bo`lgan asnoyi xurak, ba`daz, alg`araz, allomai zamon, aknun, tag`yir, tamzir, zabh, az qiyoy, botil, bakurra, bachiza, qazora singari eskirgan arab, fors tillariga xos so`zlar hamda o`sha tillar va o`zbek tili elementlari asosida vujudga kelgan kalkalashtirilgan jargonlar: po`shida qimoq, fahmida qilmmoq, furuxt aylamoq, tarsida bo`lmoq, aftida bo`lmoq, nash`u-namo qilmoq, girexta qilmoq singlarlarning ma`lum bir hududga xosligi tufayli oddiy xalq uchun tushunarsiz bo`lishi barobarida yangidan shakllanayotgan adabiy til me`yorlarining buzilishiga olib kelishi yozuvchi tomonidan o`z vaqtida zukkolik bilan payqab olingan. Shu bois adib ulardan kulgili obrazlarni yaratishda mohirlik bilan foydalangan.

Mavlon po`stun nutqidan: “Asnoyi zabh, ya`ni xatna zamonida atrofga yig`ilgan go`daklarning basharti tig`ning zahriga chidaolmay girya og`oz qilsam qahqaha qilishlaridan behad xavotirda erdim. Bag`dazun osh xitomiga yetub, faqirni chin o`rniga olib bordilar[9].

Kalvak Maxzum tilidan: “O`zbekiston jumhuriyatida yashaydurg`on butun ag`niyo, anqiyoy, azkiyolarga va menga yaqin bo`lgan ulamo. Fuzalo ham dorilfunoda islohothati, zamin, amlak va doxod nalogidan bezori jon bo`lg`an ahli tijoratlarga yetib andog` ma`lum ravshan bo`lg`aykim,... ul dunyosi g`affordan ko`ch aylab, xonai oxiratka, ya`ni qabrga keldik[9].

“Toshpo`lat tajang nima deydu?” da esa yozuvchi asar qahramonlarining nutqini individuallashtirish maqsadida jamiyat uchun foydali mehnat qilmaydigan qimorboz, maishatparastlar leksikoniga xos jargon va argolardan unumli foydalanadi. Choychaqasini undan undan-bundan qilib tarallasini tortib yurgan Toshpo`latning yetti yarim so`lkavoyini tag`in qaysigo`rso`xdan olsin-a, bobog`imni sotib betayinmi? Yoki sayratmamnimi?... Xudo haqi galavam aynadi. Nima dermasam, mani osdirarmidi, shu xezlaring? Sattor! Bir tiyin bersam... [9].

Qimorboz: - “lato” bilan “shar” degan qimorlar bir ham yeb, “to`rtoshiq” yana tarqab kesa, Salim polvonning to`rt aravasi va baloxonaliq imoratini yutib olsam, hamma meliskalar cho`tol oladurg`on bo`lsa...[9]. Ushbu satrlarda muallif reportyor nutqidagi ruscha hamda eskirgan arabcha va forscha so`zlarning qo`llanishini yengil kulgi yo`li bilan hajv qiladi.

Shuningdek Abdulla Qodiriy e`lon qilgan asarlarida personaj nutqining qiziqarli bo`lishini ta`minlash maqsadida garmdori(qalampir), bo(yana), qutilish karda(qutilmoq), bacha(bola), go`sht kuydi(somsa), kallapo`sh(do`ppi), jilla(ozgina, picha), ada(ota), chashm(ko`z) singari qo`llanish doirasi cheklangan so`zlardan unumli foydalangan.

-Hoy to`xta qiling jo`ra, -dedi samarqandlik muxlislardan biri- axiy boshingiz-ku, maynangiz bor deb bilduk. Bo nimaga akun tanangizga o`yla qilasiz?...Yo`q, joningizdan qoqay, jo`ra, gap bundaychangi bo`lmaptur. Buyonda birisi jon kuydirib “tanqid” desun deyam siz istachinalar yel chiqorsa “labbay” deng...

- Hoy, chi bo`lli?

- Ebi(ibi), san og`zinga qarab gapur! Bo bizni jin urgani yo`q...[9].

- Aki, bo tarbuzni yoshuring...

-Bo, qayonga yushurasiz, akun bu sabilni?!...[9].

Birinchi suhbatda shaxsning samarqandlik ekanligini, buxoroliklarga xos nutqning ikkinchi suhbatda berilganligini bilib olish qiyin emas. Muallif asar personajlarini og'zaki nutqqa xos so'zlashuv uslubida gapirtish orqali ularning nutqini individuallashtirib mahalliy shevalarga xos milliy kaloritni vujudga keltirgan. Shu bilan birga, o'zbek umumadabiy tilida emas, og'zaki so'zlashuv uslubiga xos bo'lgan shevada so'zlashish nutqini aynan adabiy tilning yozma shaklida qo'llash endigina shakllanayotgan yangi o'zbek adabiy til me'yorlarining buzilishiga olib kelishi mumkinligini kulgi yo'li bilan ko'rsatib beradi va ularni adabiy tilda so'zlashish va yozishga chorlaydi.

Shuningdek yozuvchi asar syujetining ta'sirchan bo'lishini ta'minlash maqsadida juda ko'plab xalq maqollari va iboralardan unumli foydalanadi. Xususan, u Kalvak Maxzumning jiyani imzosi bilan yozilgan "Toshkent boylari" nomli satirik maqolasida xasis boylardan biri – Hojiga nisbatan xalqning nafrat va g'azabini ifoda etib, shunday murojaat qiladi: "Hoy Hoji! Yoshing anchaga bordi: bir oyog'ing yerda bo'lsa, bir oyog'ing go'rda: esing borida etangingni yop! Illo, yig'ub terganlaring faqat uch-to'rtta quzg'unlarga qolishini unutma! Oting, doning o'zing bilan birga ko'mulmasin(9).

Ushbu parchada o'liming yaqin deyish o'rniga "bir oyog'ing yerda bo'lsa, bir oyog'ing go'rda" iborasini qo'llash orqali boyning ochko'zligini mohirlik bilan ko'rsatib berilganligini ko'rish mumkin.

Shuningdek, yozuvchining asarlarida "bir cho'qishda qochiradurg'on", "qiz ovlamoq", "boshlarini ikkitadan, oyoqlarini to'rttadan qilib qo'ymoq", "it eganini qusar", "ko'rpangga qarab oyoq uzat", "qoli sust kosibdan, oyog'i chaqqon kosib yaxshi", "Iligi chiroq ko'rmagan", "oltin olma, duo ol", "xotin kishining charxi bilan o'chog'iga tegma", "yel elkasiga tegdi", "qanot quyruq berganda bo'ldi", "tegimizga suv qo'yadigan bo'ldi", "haddidan oshdi", "tusini buzmad", "dunyo mojarosidan qo'l yuvmoqchi", "yuragiga sovuq suv sepmoqchi bo'ldi", "tutuni ko'kka chiqmoqchi", "yarasini yordi", "qo'lini sovuq suvga urmay qo'ydi", "xotin kishini ushlab turish", soyalarida o'ynab-o'ynab yurish" singari ibora va hikmatli so'zlar o'zbekona hayot va mentalitetni ochib berishda muhim vosita sifatida foydalangan. Birgina "O'tgan kunlar" romani matnida qo'llangan frazeologizmlarning soni 600 dan ortiqligining[10., 9] adibning xalqning ma'naviy boyligi bo'lmish iboralardan yaxshi xabardorligidan va ulardan asar mazmunini ochib berishda unumli foydalanganligidan dalolat berib turibdi.

Adib o'zi o'rinli ta'kidlaganidek, "orttirmay va kamittirmay, o'z holicha ko'rsatish", "yo'qni yo'ndirtirmay, bor gaplarni yozish" kabi ibromuz naqlarga amal qildi va bu niyatni amalga oshirish maqsadida asar qahramonlarining nomlarini ham ismini jismiga monand qilib tanlaydi.

Yusufbek hoji, Akram hoji – hammaning nazariga tushgan haj safari amallarini bajarib, hoji unvonlarini olgan kishilar. Oftob oyim – oftobdek istarasi issiq ayol, O'zbek oyim – o'zbek ayollarining jami hislatlarini o'zida mujassam etgan, peshqadam ayollar vakili. Mirzakarim qutidor – savdo ilmimni yaxshi egallagan ziyoli kishi, Solih mahdum- tajribali va ilmi maktabdor muallim. Obid ketmon- jamoa xo'jaligini tan olmaydigan, mirishkor dehqon. Toshpo'lat tajang – ishi yurishmagan, chani yigit, Kalvak mahzum – kundalik yangiliklardan bexabar, xurofot bilan miyasi g'ovlagan imom. Berdi tatar – adibning Tataristonga qilgan safari taassurotlari natijasida tanlangan jadidnamo, ziyoli kishi. Xatib domla - jomelarda xutba o'quvchi duxon domla. Anvar – tolei porloq yigit, Ra'no – go'zal va latofatli qiz, Otabek – beklar sardori, bekdoda. Kumushbibi – kumushdek aziz va martabali qiz va hakoza. Bu o'rinda yozuvchining qahramonlarga ism tanlashdan maqsadi "ismi-jismiga monand" bo'lishini ta'minlash niyatida asarning uslubiy xususiyatlariga xos bo'lgan hissiy ta'sirchanlikni oshirishga qaratishdan iborat.

Adib rus, arab, fors, turk, tatar va boshqa tillarni mukammal bilgan. Shu bois o'sha tillarda yozilgan asarlarni originalida o'qigan. U L.Tolstostoy, A. Chexov, M. Gorkiy, A.Tolstoy, U. Xayyom, H. Sheroziy, V. Bedil, J. Rumi singari adiblarning ijodidan yaxshi

xabardor bo'lgan. Yatto Misr adibi Jo'rji Zaydoniyini " meni roman yozishga havaslantirgan ustoz" deb ulug'lagan edi.

Jumladan, adib tillar o'rtasidagi aloqa hamda til bilishning ahamiyati va foydali ekanligini ta'kidlab shunday degan edi: " Hamma tillar ham qo'shni tillardan "qarz" oladi. Busiz iloji yo'q. Asar faqat o'z tilidagina yozilsa shirasiz, quruq chiqadi. Yozuvchi o'z xalqining tilini, folklorini kamol o'rganishi shart va bir nechta tillarni bilishi fazilat. Shundagina til boyiydi, asari jonlanadi"[8., 72].“ Bu ayni haqiqat edi. Shu bois ham adib yoshlarga , farzandlariga chet tillarni xususan, rus tilini o'rganishga da'vat etadi. U o'zbek tili ixlosmandlari bo'lgan rus sharqshunoslari E.D. Polivanov, A.I. Andreyev, K.K. Yudaxin va boshqalar bilan til, madaniyat, imlo masalalarida doimiy ravishda o'zaro fikrlashib, hamsuhbat bo'lib turgan. Sharqshunos olim K.K. Yudaxin "O'zbekcha-ruscha lug'at" tuzish jarayonida Abdulla Qodiriydan doimiy ravishda maslahat olib turgan.

Adib o'zi ham mazkur lug'at tuzish jarayonida qatnashganligi haqida uning o'g'li Habibullo Qodiriy shunday deb yozadi: " 1933- yilning kech kuzi edi, shekilli, dadam bir-ikki oy bosim o'tirib, " Ruscha- o'zbekcha to'la so'zli lug'at: ning "P" harfini tuzdilar. Yodimda u kishi sandalda o'tirib, atroflariga o'nlab rus, o'zbek, arab, turk lug'atlarini yoyib qo'yib, alfavit bo'yicha kitoblardan yangi so'zlar izlar va topib yozar, lug'atlardan yangi ma'no qidirar edilar. Nihoyat jadal ishlab, u kishi o'n bir ming so'zli "P" harfli lug'atni shu yilning yoki 1934- yilning boshlarida tugatib nashriyotga topshirdilar. Lug'at 1934- yilda lotin alifbosida bosilib chiqdi. Biroq lug'at haqini olishga kelganda anglashilmovchilik ro'y berdi..."[11., 159].

Keyinchalik tuzilgan va nashr etilgan lug'atlardagi so'zlarning qanday ma'nolarda ishlatilish holatlariga oid faktik materiallar ham asosan Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani va boshqa asarlaridabn olinganligi keng ilmiy jamoatchilik xabardordir.

Xullas, atoqli adib Abdulla Qodiriy tom ma'nodagi xalqparvar ziyoli sifatida doimiy ravishda o'zbek tilining himoyachisi bo'lgan. U mustabid tuzum amaldorlarining turli vaj-sabablar bilan turkiy xalqlarning, jumladan, o'zbek millatinig yagona adabiy til ostida birlashishlarini sira ham xohlashmaganliklarini o'z vaqtida anglaganligi bois oqilona ish yuritgan. Adib o'sha davrdagi ijodkorlarni endigina shakllanayotgan yangi o'zbek adabiy tilida, ya'ni hamma o'zbeklar uchun tushunarli bo'lgan shaklda yozishga da'vat etgan va o'zi bunga rioya etgan holda boshqalarga namuna bo'la olgan. Shu ma'noda u o'zbek romanchiligiga asos soldi. Yangi o'zbek adabiy tilida bir qator asarlar yozdi. Nafaqat adabiy til, balki matbuot tili va uslubining shakllanishiga ma'lum darajada hissa qo'shdi. Hatto lug'atlar tuzish singari ishlarda ham faol qatnashdi. Shu bois uning nafaqat asarlarini, balki hozirgi o'zbek adabiy tili va milliy matbuoti rivojidadagi xizmatlarini, xususan, adib asarlari tili va uslubini yanada chuqurroq o'rganish va tadqiq etish filologiya fanining dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 19-oktabridagi "O'zbek tilining davlat tili sifatini, nufuzi va mavqeni tubdan oshirtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF -5850-sonli Farmoni \ \ Xalq so'zi gazetasi, 2019 -yil, 19- oktabr

ГАФАРОВ, Н. У. (2014). Джадидизм в Средней Азии в конце XIX в. - начале XX в. АДД. –Душанбе.

КОСИМОВ, Б. (1992) Исмоилбек Гаспиринский. Тошкент.

АБДУАЗИЗОВА, Н. (2000). Туркистон матбуоти тарихи.- Тошкент.

ШАМСУТДИНО, Р.Т., КАРИМОВ, Ш.; УБАЙДУЛЛАЕВ, Ў. (2003). Ватан тарихи. (XVI аср -XX аср бошлари) Иккинчи китоб.- Тошкент :Шарк.

АБДИРАШИДОВ, З. (2011). Исмаил Гаспиринский и Туркестан в начале XX века: связи-отношения-влияние.- Ташкент: Akadempnashr.

Қодирийни қўмсаб.- Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти,1994.

“Муштум” журналининг 1924 -1929 йиллар сонлари.

ЧОРИЕВА, З.Т. (2000). Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлари” романидаги мактубларнинг луғавий-маъновий ва услубий хусусиятлари.НДА.-Тошкент.

ҚОДИРИЙ, Ҳ. (1983). Отам ҳақида.-Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

KUMAN BİLMECELERİNİN SÖZ VARLIĞI VE DİL HUSUSİYETLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Galip GÜNER*

Özet

Türkçenin derlemeye dayalı ilk bilmeceleri 13. yüzyılın sonu ile 14. yüzyılın başlarında yazıldığı tahmin edilen *Codex Cumanicus*'un 60a-60b sayfalarında kaydedilmiş olan dördü cevapsız 47 adet bilmece metnidir. Bu bilmeceler eserin Alman defteri dediğimiz ikinci cildinde yer alırlar ve doğrudan Kumanlar arasından derlenmiş olmaları bakımından son derece önemlidirler. Daha açık bir ifadeyle anonim oldukları için halk edebiyatı ürünlerinin geçmişte çok fazla yazıya aktarılmadıkları düşünüldüğünde bu bilmeceler Türk bilmece geleneği içerisinde daha öncesine ait Türkçe bilmece metinlerinin bulunmaması sebebiyle oldukça değerlidirler. Bu çalışmada doğrudan Kıpçaklar arasından derlendikleri için çok fazla özel söz varlığına sahip olduğunu bildiğimiz bilmeceler ayrıntılı bir dil incelemesine tabi tutulmuştur. Pek çoğu tek örnek olan kelimelerin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki izleri sürülmüştür. Ayrıca bilmecelerde görülen ve halis Kıpçak Türkçesinin hususiyetlerini yansıtan fonetik ve morfolojik veriler de ortaya konulmaya çalışılmıştır. Dil hususiyetlerinin metin bağlamında daha iyi anlaşılabilmesini sağlamak için bilmece metinleri de çalışmaya eklenmiştir. Ardından her bilmecede Kıpçak Türkçesi için önemli olduğunu düşündüğümüz kelimeler ve gramer hususiyetleri değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bilmece, Codex Cumanicus, Söz Varlığı, Fonetik, Morfoloji.

A REVIEW ON THE VOCABULARY AND LANGUAGE FEATURES OF CUMAN RIDDLES

Abstract

The first riddles based on compilation in Turkish are 47 riddled texts, four of which were unanswered, recorded on the pages 60a-60b of *Codex Cumanicus*, estimated to have been written in the late 13th and early 14th centuries. These riddles appear in the second volume of the work, which we call the German notebook, and are extremely important in that they are compiled directly from among the Cumans. More clearly, considering that folk literature products were not transferred to writing too much in the past because of they are anonymous, these riddles are very valuable in Turkish riddle tradition due to the absence of previous Turkish riddle texts. In this study, riddles that we know to have a lot of special vocabulary, since they were compiled directly from Kipchaks, were subjected to a detailed language review. Traces of the words, many of which are single examples, in historical and contemporary Turkish dialects have been followed. In addition, phonetic and morphological data that reflect the features of pure Kipchak Turkish have been tried to be revealed. Riddle texts were also added to study to enable language features to be better understood in the context of the text. Then, the words and grammatical features that we think are important for Kipchak Turkish were evaluated in each riddle.

Key Words: Riddle, Codex Cumanicus, Vocabulary, Phonetic, Morphology.

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, el-mek: gunerg@erciyes.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3633-1269>

1. Giriş

Bilmeceler, tabiat unsurları ve bu unsurlarla bağlantılı olayları; insan, hayvan, bitki gibi canlıları; eşyayı; zekâ, güzellik gibi soyut kavramlarla dinî konuları ve motifleri metaforik bir üslupla, yakın-uzak münasebetler ve çağrışımlarla düşünce, muhakeme ve dikkatimize aksettirerek bulmayı amaçlayan kalıplaşmış sözlerdir (Elçin 1989: 1). Brunvand, bilmeceler için “beklenmedik cevapları olan geleneksel sorulardır” der (Brunvand 2007: 1). Her bilmece gelenekseldir. Yaratıldığı toplumun bütün değerlerini ve inanış biçimlerini soruya dönüştürmüş mensur veya manzum bir bilmece metninde bulabiliriz. Bilmecenin cevabının beklenmedik yahut kafa karıştırıcı olması ise aslında bilmecenin soru metninde yatan ve başlangıçta ferdi olup sonradan içtimai bir nitelik kazanan zekâ ile ilgilidir. Bilmecenin cevabının bulunması için bilinmesi gereken gerçekler, metni kurgulayan toplumsal zekânın sağladığı örtme becerisiyle soru metnine mükemmel bir biçimde yerleştirilir (Güner 2016: 11).

Türk edebiyatının anonim türlerinden olan bilmecelerle ilgili ilk bilgileri sadece Türk dili için değil Türk halk bilimi ve edebiyatı için de son derece önemli verileri ihtiva eden *Divânu Lugâti't-Türk*'te buluruz. Eserde bilmeceyi ifade etmek üzere *tapuzgu* ve *tapuzguk* kelimeleri kaydedilmişken bilmece sormak için de *tapuz-* veya *tapız-* fiilinin kullanıldığını görürüz (DLT 855). Bu kelimelerin ortak kökü *tap-* “bulmak”tır ki bu veriden hareketle eski Türklerin bilmece için “bulmaca” tabirini kullandıklarını da söyleyebiliriz. Çünkü *tapuzgu*'nun birebir karşılığı “bulunacak [şey]”dir.

Türkçenin derlemeye dayalı ilk bilmeceleri ise 13. yüzyılın sonu ile 14. yüzyılın başlarında yazıldığı tahmin edilen *Codex Cumanicus*'un 60a-60b sayfalarında kaydedilmiş olan dördü cevapsız 47 adet bilmece metnidir (Güner 2016: 13). Bu bilmeceler eserin Alman defteri dediğimiz ikinci cildinde yer alırlar ve doğrudan Kumanlar arasından derlenmiş olmaları bakımından son derece önemlidirler. Daha açık bir ifadeyle anonim oldukları için halk edebiyatı ürünlerinin geçmişte çok fazla yazıya aktarılmadıkları düşünüldüğünde bu bilmeceler Türk bilmece geleneği içerisinde daha öncesine ait Türkçe bilmece metinlerinin bulunmaması sebebiyle oldukça değerlidirler.

Codex Cumanicus'taki bilmeceler üzerine ilk sistemli çalışmalar 1880 yılında eserin transliterasyonlu metninin Kuun tarafından yayımlanmasıyla başlar. Daha sonraki yıllarda V.V. Radlov (1887), W. Bang (1912), J. Németh (1913), S. E. Malov (1930), A. Tietze (1966), M. Mollova (1996), V. Drimba (2000) ve A. Garkavets (2007) gibi pek çok Türkolog bilmeceleri okuma, anlama ve dil bakımından değerlendirme üzerine çalışmalar yaparlar (ayrıntılı bilgi için bk. Güner 2016: 14-15).

2. İnceleme

Codex Cumanicus'taki bilmeceler üzerine bir çalışma da tarafımızca yapılmış idi (bk. Güner 2016). Bu çalışmada artzamanlı olarak bilmecelerin metinleri üzerine yapılan okuma denemeleri ortaya konulmuş, yapılan aktarma denemeleri irdelenmiş ve yeni okuma ve anlamlandırma önerileri kısa notlar hâlinde sunulmuştu. Ancak bilmecelerin söz varlığına ve bu söz varlığının sergilediği Kıpçakça hususiyetlere derinlemesine temas edilememişti. İşte bu çalışmada doğrudan Kıpçaklar arasından derlendikleri için çok fazla özel söz varlığına sahip olduğunu bildiğimiz bilmeceler daha ayrıntılı bir dil incelemesine tabi tutulmuştur. Pek çoğu tek örnek olan kelimelerin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki izleri sürülmüştür. Ayrıca bilmecelerde görülen ve halis Kıpçak Türkçesinin hususiyetlerini yansıtan fonetik ve morfolojik veriler de ortaya konulmaya çalışılmıştır. Dil hususiyetlerinin metin bağlamında daha iyi anlaşılabilmesini sağlamak için bilmece metinleri de çalışmaya eklenmiştir. Ardından her bilmecede Kıpçak Türkçesi için önemli olduğunu düşündüğümüz kelimeler ve gramer hususiyetleri değerlendirilmiştir.

1. bilmece

Tap, tap, tamızık,

Tama durgan tamızık,
Kölegesi ba[r]
Köye durgan tamızık.

Ol köbelek.

Bul, bul, damlacık,
Damlayıveren damlacık,
Gölgesi var
Yanıveren damlacık.

O, kelebek.

tamızık: Tarihi Türk lehçelerinde sadece CC'de tanıklanan bir kelimedir. Kelimenin türediği fiil gövdesi olan *tamız-* “damlatmak” [*< tam-(i)z-*] ilk kez Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tespit edilmiştir (EDPT: 510a). -z- ekinin geçişli olan *tamız-* fiilinin nesnesine işaret eden ad türettiği ve “damlatılan şey, damlacık” anlamı kattığı görülmektedir. Bu bağlamda Eski Türkçede *tamızık* kelimesinin muadili olarak *tamızım* “bir damla su vb., damlacık” kelimesi geçmektedir (EDPT 510a). Çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinde geçen şu biçimlerin de doğrudan bu kelimeyle ilgili olduğunu düşünüyoruz: *tamızık* “çıra, yonga gibi ateşi tutuşturmaya yarayan nesnelere” (Karaçay-Malkar T., Tavkul 2000: 375), *tamızık* “çalı çırpı, çıra” (Kazak T., Koç vd. 2003: 518), *tamızğı* “1. damlatma aygıtı, pipet, damlalık 2. ateş tutuşturmaya yarayan nesne (çıra, yonga, talaş vb.)” (Kırgız T., Yudahin 1998: 705), *tamızgıs* “damlalık” (Başkurt T., Özşahin 2017: 576).

kölege: “gölge” anlamına gelen kelimenin tarihi Türk yazı dillerindeki standart biçimi *kölige*'dir. Kelime “gölgelemek” anlamındaki *köli-* fiilinden türemiştir. (EDPT 718a). Bu bilimcede kelime, bir ağız özelliği olarak son hecedeki /e/ ünlüsünün gerileyici benzeştirme etkisiyle *kölege* olmuştur.

köye dur-: CC'de süreklilik fiili *tur-*'dir ve çoklukla esas fiilin -p zarf-fiil eki almasıyla yapılır: *burulıp tur-* “kıvrılıp durmak” (69b/16), *olturup tur-* “oturup durmak” (70b/18), *susap tur-* “hasret çekip durmak” (71b/17-18). *köye durgan* yapısında standart kullanımın dışına çıkılarak esas fiilin -e zarf-fiil ekiyle *dur-* fiiline bağlandığı ve yardımcı fiil *tur-*'in ise *dur-* olduğu görülür.

2. bilmece

Biti bititidim,
Beş ağaçta bitidim,
Köne suvun yu[v]urdım,
Kök yibekin çırmadım.

Ol knadır.

Yaz, yaz, yazdım,
Beş ağaca yazdım,
Cıva ile yoğurdum,
Mavi ipekle sardım.

O, knadır.

yuğur-: Eski Uygur Türkçesinden itibaren Türk dili alanında tanıklanan fiil, tarihi Türk lehçelerinde *yuğur-* “yoğurmak” olarak kullanılır (EDPT 906a). Söz içinde sızıcılaşmaya dayalı

/ğ/ > /v/ değişmesi en temel fonetik olaylardan biridir ve Kıpçak Türkçesini diğer tarihî lehçelerden ayırt etmede önemli bir yeri vardır (Güner 2013: 74). Kelime Çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinde *cuur-* “yoğurmak; karıştırmak” (Kırgız T., Yudahin 1998: 235), *jur-* (Kazak T., EDPT 906a) biçimlerinde kullanılmaktadır.

çırma-: İzini en erken CC’de takip edebildiğimiz bu fiil, CC öncesi tarihî Türk lehçelerine ait metinlerde geçmez (EDPT 430a). Çağatay Türkçesinde, bilhassa Ali Şir Nevaî’nin eserlerinde “sarmak; bağlamak” anlamıyla kullanılır (Kaçalın 2011: 526-527). Clauson, bu fiili *çemre-* maddesinde değerlendirir ve fiilin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki *çerme-*, *çemre-* kullanımlarını gösterir (EDPT 430a). Kelime, çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinde *çırma-* “sarmak, dolamak” (Karaçay-Malkar T., Tavkul 2000: 175), *çırma-* “1. büküp kaldırmak, çemremek, sıvamak; kundaklamak, kundağa sarmak; bürmek, bürümek 2. sargı sarmak” (Kumuk T., Pekacar 2011 105), *şırda-* “bir kenarı diğer bir kenarla birleştirerek nakış yapmak” (Kırgız T., Yudahin 1998: 687), *sırma-* “1. dolamak, sarmak, kuşatmak 2. etrafını çevrelemek, kuşatmak 3. ipe sarıp bağlamak, birbirine geçirmek 4. etrafına üşüşmek” (Başkurt T., Özşahin 2017: 523) biçimlerinde tespit edilmiştir.

3. bilmece

Kışta kara kula uvşap[dır].

Ol ışıktır.

Kış mevsiminde kara kula (köleye) benziyor.

O, bacadır.

uvşa-: Tarihî Türk dili alanında Eski Uygur Türkçesi metinlerinden itibaren *oḥşa-* “benzemek” biçiminde kullanılır (EDPT 97a). Fiilin CC’de yazılış ve kullanılış biçimleri değişkendir: *okşaş* “benzer, mukabil” (38a/10), *okşaş-* “benzemek, benzeşmek” (32b/25), *ooşamak* “benzerlik” (38b/15), *oşka-* “benzemek” (26b/23), *oşkar* “benzer” (26b/24), *uvşaş* “benzer, mukabil” (38a/10), *oḥşaşı* “benzer, benzeyen, benzerlik” (82b/6), *ovşa-* “benzemek” (71a/18-19), *uvşa-* “benzemek” (60a/5). Bu kullanımlar içindeki belirleyici veriler 38a/10’da geçen *okşaş* ve *uvşaş* yazımlarıdır. Çünkü CC birinci kitapta ikinci bir elce sonradan eklemeler ve düzeltmeler yapılmıştır ki bu el tarafından yapılan eklemelerde daha çok standart dilin dışına çıkan ve Kıpçak ağzının özelliklerini yansıtan veriler söz konusudur. 38a/10’da da önce *okşaş* yazılmış sonra ikinci el bu yazımın yanına *uvşaş*’ı eklemiştir. Bu bağlamda bilmecede geçen *uvşa-* kullanımının tam bir Kıpçak özelliği sergilediğini söyleyebiliriz: *uvşa-* < *ovşa-* < *oḡşa-* < *okşa-*.

ışık: Tarihî Türk dili alanında sadece CC’de tespit edilen ve Kıpçak ağzına ait olduğunu düşündüğümüz kelimelerden biri de *ışık*’tır. *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te “kandilin isi ve duvar vb. üzerindeki kurum” anlamına gelen bir *ış* kelimesi Kâşgarlı tarafından kaydedilmiştir (DLT 658). Buradan hareketle kelime *ış+lık* biçiminde çözümlenip “isli, kurumlu yer, baca” olarak anlamlandırılabilir. Hakeza Kırgız Türkçesindeki *ıştık* “tütsüleme yeri” (Yudahin 1998: 362) ve Başkurt Türkçesindeki *ışlık* “1. duman, is ile çalışan özel düzenek 2. baca” (Özşahin 2017: 242) biçimleri de bu tespiti doğrulamaktadır.

4. bilmece

İtip itip ırgalmas,

İçindeki çayhalmı.

Ol uru.

İtip itip sallanmaz,

İçindeki çalkalanmaz.

O, buğday ambarı

çayhal-: Kıpçak ağzına ait hususiyetleri gösteren kelimelerden biri de *çayhal-*'tir. Tarihî metinlerde ilk defa CC'de geçen bu kelime Ali Şir Nevaî'de *çaykal-* “çalkanmak” biçimindedir (Kaçalın 2011: 521). CC'de Kıpçak Türkçesinin temel fonetik özelliklerinden biri de kalın sıradaki /k/ ünsüzünün çoklukla sızıcılaşarak /h/ olmasıdır. Fiilin farklı bir şekli olarak *Kitâbü'l-İdrâk*'te *çalkan-* geçer. Özyetgin, fiili taklidi kabul eder, **çalka-n-* şeklinde yapısını açıklar ve çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinde bu fiilin yerine *çayka-*, *çayha-*, *sayka-*, *şayka-*, *çaykal-* fiillerinin devam ettiğini gösterir (Özyetgin 2001: 425). Salan ve Güngördü ise fiili Eski Türkçe *yayka-*'tan getirir ve söz başında bir /y/ > /ç/ değişikliğini dikkate değer görür (Salan 2019: 228-229; Güngördü 2009: 16).

5. bilmece

Silevsin yağı silkip bolmas,

Sırma tonum bügüp bolmas.

Ol yılduz.

Vaşak kürkünü silmek imkânsız,

Sırma elbisemi bükmek (katlamak) imkânsız.

O, yıldız.

silevsin: Moğolca hayvan adı *silügüsüin* ‘karakulak, vaşak’ (MTS II: 1098), CC'de /g/ > /v/ değişmesiyle ve vaşak kürkünü ifade etmek için kullanılmıştır (Güner 2017: 19). Tarihî Türk dili alanında CC dışında sadece Çağatay Türkçesinde tanıklanmıştır (Karahan 2013: 13).

-(X)p bolmas: Bilmecelerde karşımıza çıkan özel bir kullanım da *-(X)p bolmas* yapısıdır. Türkiye Türkçesine *-mAK olmaz* olarak aktarabileceğimiz bu yapı, “eklendiği fiilin bildirdiği iş, oluş veya hareketin gerçekleşmesinin mümkün olmadığı, imkânsız olduğu” anlamını ifade etme işlevi görmüştür.

6. bilmece

Ak küymeniñ avzı yoğ.

Ol yumurtka.

Ak çadırın ağzı yok.

O, yumurta.

küyme: Tarihî Türk dili alanında sadece CC'de rastladığımız kelimelerden biri de “çadır” anlamına gelen *küyme*'dir. *küyme* aslında “araba üzerinde taşınan çadır/çadır evi” karşılmaktadır. Kelime, çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinde *köyme* “küçük ve dört tekerlekli araba (ekipaj)” (Kazan-Tatar T., Öner 2009: 143), *köyme* “araba, kupa arabası” (Başkurt T., Özşahin 2017: 302), *küyme* “fayton” (Kazak T., Koç vd. 2003: 255) olarak yaşamaya devam etmektedir.

Süslenerek yapılan giriş-çıkış kapısı ve perdeler konulmuş açık penceresi olan çadırı, Kazak Türkleri “altın küyme”, “ak küyme”, “kök küyme” olarak adlandırmışlardır. Kazak Türklerinin folklorunda yer alan küymelerin altın, beyaz ve mavi olarak adlandırılması ile göçebelilerin sosyal statüsü ve durumu ifade edilmeye çalışılmıştır (Kalish ve Terekbayeva 2018: 66).

avuz: CC'de dönemin standart dili ile Kıpçak ağzının özelliğini yansıtan kelimelerden biri de *agız ~ avız*'dir. Eserde üç kez *agız* (47b/21, 62b/25, 63a/33), dört kez de *avuz* (71a/8, 60b/21, 60b/13, 60a/8) kullanılmıştır. Kıpçak Türkçesinin temel fonetik değişmelerinden olan /ğ/ > /v/'nin bir örneği olan *agız > avuz* kelimesinin üç örneğinin CC'deki bilmecelerde, bir

örneğin ise halk arasında çokça söylenen Ave Maria ilahisinde geçmesi kelimenin bu kullanımının yazı dilinden ayrılan bir biçim olduğunu açıkça göstermektedir.

7. bilmece

Alan kulan buv turur,

Ayrı ağaçdan yav tamar;

Kulan alan tuv turur,

Kuv ağaçdan yav tamar.

Alaca bulaca geyiktir,

Çatal ağaçtan yağ damlar;

Alaca bulaca dağ keçisidir,

Kuru ağaçtan yağ damlar.

alan kulan ~ kulan alan: *ala* “alaca, benekli” ve *kula* “gri, boz” kelimelerinin sonlarına getirilen /n/ türeme sesiyle oluşmuş, ‘renkte karmaşıklık’ ifade eden bir ikilemedir: *ala-n kula-n* “alaca bulaca”. Rezaei, *ala* kelimesiyle ilgili yaptığı çalışmada bu konu hakkında “Genellikle ikilemeler biçiminde görülen bu kullanımlarda karışık renkli olma durumundan karmaşıklık ve düzensizliğe doğru bir anlam kayması yaşanmıştır.” der ve şu örnekleri verir: *alan talan* “karmakarışıklık” (Türkiye T.); *ala tala* “dağınık, orada burada” (Azerbaycan T.); *ala kula* “çeşitli, intizamlı olmayan, alaca bulaca”, *alan bulan* “belirsiz” (Yeni Uygur T.); *alas bulas* “bulanık, karışık” (Karaçay-Malkar T.) vb. (Rezaei 2018: 13). Bu örneklerden bilhassa Yeni Uygur Türkçesindeki *ala kula* ile bilmecede geçen *alan kulan* arasındaki benzerlik barizdir.

buv, kuv, tuv, yav: Kıpçak Türkçesinde söz içinde olduğu gibi söz sonunda da dönemin ayırıcı bir özelliği olarak art damak /ğ/ ünsüzünün sızıcılaşarak /v/ dudak ünsüzüne değiştiği görülür (Güner 2003: 99). Bu bağlamda “geyik” anlamına gelen *buv* kelimesi tarihî Türk dili alanında ilk defa CC’de tespit edilmiştir. Kelime, Çağatay Türkçesinde *buğu* “erkek ahu” anlamıyla mevcuttur (Kaçalın 2011: 915). Hakeza Karaçay-Malkar Türkçesinde de *buv* “erkek geyik” demektir.” (Tavkul 2000: 131).

kuv “kuru, kof” anlamına gelen kelime ise Eski Uygur Türkçesinden itibaren metinlerle takip edebildiğimiz *kovi* kelimesinin (EDPT 581a) Kıpçak Türkçesindeki biçimidir.

tuv “dağ keçisi” demektir ve tarihî metinlerde sadece CC’de geçmektedir. Bu kelime, çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Karay Türkçesinde *to* “dağ keçisi” (Çulha 2006: 109), Karaçay-Malkar Türkçesinde *tuv emlik* “vahşi tay” (Tavkul 2000: 410), Kazan-Tatar Türkçesinde *tuv* “yıllarca koşulmadan kalan besili at” (Öner 2009: 297), Kazak Türkçesinde *tuv* “kısır inek” (Koç vd. 2003: 551) ve *tuvşa* “bir yaşında dişi keçi, çebiç” (Koç vd. 2003: 552) gibi biçimleriyle varlığını sürdürmektedir.

yav ise Eski Türkçe *yağ* “yağ” (EDPT 895a) kelimesinin yine söz sonunda /ğ/ > /v/ değişmesine uğramış biçimidir.

8. bilmece

Kün altundan elçi keliyir,

Kömiş bırgı tarta keliyir,

Ay altundan elçi keliyir,

Altun bırgı tarta keliyir.

Ol a[ydınlık]

Güneş altundan elçi geliyor,

*Gümüş boru çalarak geliyor,
Ay altından elçi geliyor,
Altın boru çalarak geliyor.*

O, aydınlık.

-IyIr: Tarihî Türk dili alanında örneklerine sadece CC'de rastladığımız, sonraki dönemlerde de Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde görülen şimdiki zaman ekidir: *alıyurlar* “alıyorlar” (Kamanets Vakayinamesi), *başıyurlar* “bakıyorlar” (Ermeni Harfli Kıpçakça Zebur), *çaşıyurlar* “çağırıyorlar” (Algış Bitigi), *şasıyurlar* “şasıyorlar” (Töre Bitigi) vb. (Güner 2003: 225).

birgi: Eski Uygur Türkçesinden itibaren metinlerde *borgu*, *borguy*, *burgu* biçiminde yuvarlak ünlülü olarak tespit edilen ve “trompet, boru” anlamına gelen kelime (EDPT 361a), CC'de bir ağız özelliği olarak ünlüleri dar biçimiyle kullanılmıştır.

9. bilmece

Butu butu uzun,
Butundan arı kol uzun.
*Bacakları uzun uzun,
Kolu bacağından daha uzun.*

arı: CC'de üç yerde geçen (30a/14, 60a/13, 73a/20) ve “başka, daha sonra; -e doğru, tarafa” anlamları katan *arı* edatı, *ol* “o” zamirinin yönelme hâli eki almış biçimi olan *aşaru*'dan gelişmiştir (ayrıntılı bilgi için bk. Li 2004: 72)

10. bilmece

Al paçalı, yabovlı,
Altın başlı, çoşmarlı.
Ol turnadır.
*Al paçalı, uzun tüylü,
Altın başlı, topuzlu.*

O, turnadır.

yabovlı: *yapaķu* “yün” (EDPT 874b) kelimesinden türemiş olan ve *Tuhfetü'z-Zekiyye*'de “bir yaşındaki tay” anlamına gelen *yapağlı* < *yapa-ğū+lı+* (38b/2) kelimesi bu bilmeceye söz sonundaki *-ğū+* ekinin Kıpçak Türkçesinde *-av+/-ov+* olmasıyla *yabovlı* biçiminde karşımıza çıkmaktadır. *Tuhfetü'z-Zekiyye*'de bir yaşındaki taya *yapağlı* denilmesinin sebebi de tüylerinin uzamış olmasıyla ilgilidir.

çoşmarlı: Tarihî Türk dili alanında ilk defa CC'de tanıklanmış kelimelerdendir. *çoşmar* kelimesi “başı topuzlu değnek, çomak” anlamıyla Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de tespit edilmiştir (Tietze 2016: 249). Çağatay Türkçesinde “müdevver, dik duran” anlamına gelen *çoşmar*'ın yapısını Kaçalın **ço-k+mar* biçiminde gösterir. *+mar* biçim birimi için de *iş+mer* “becerikli, mahir, iş adamı”, *kaş+mer* “(kaş göz oyanatarak) güldürücü”, *kat+mer* “kat kat açılmış çiçek, hamur ve benzeri”, *söz+mer* “geveze” örneklerini verir (Kaçalın 2011: 926).

11. bilmece

Sende mende yoğ,
Sênir tavda yoğ,

Ütlü taşta yoḥ,

Kıpçakda yoḥ.

Ol kuş süt[i]dir.

Sende bende yok,

Yüce dağda yok,

Delikli taşta yok,

Kıpçak'ta yok.

O kuş sütüdür.

yoḥ, tav: Kıpçak Türkçesinde söz sonunda art damak ünsüzü /k/nın sızıcılaşarak /h/; /ğ/nın ise /v/ olduğu bilinmektedir (Güner 2003: 99-100). Bu bilmecede de *yoḥ* > *yoḥ* ve *tag* > *tav* kelimeleri belirleyici iki ses değişmesi için önemli örneklerdir.

12. bilmece

Koçkar müzi koyurmak,

Koyurmakdan koyurmak.

Koçkar müzi küden (?).

Têge müzi tıyrmak,

Tıyrmakdan tıyrmak.

Têge müzi tēḡli (?).

Koç boynuzu sağlamdır,

Sağlamdan da sağlamdır.

Koç boynuzu küden (?)

Teke boynuzu güçlüdür,

Güçlüden de güçlüdür.

Teke boynuzu gibi (?).

müz: Kelime, Eski Uygur Türkçesinde *miñiz*, *müyüz*; Karahanlı Türkçesinde *müñüz*; Kıpçak Türkçesinde *müñüz*, *müyüz*, *buynuz*, Çağatay Türkçesinde *büñüz*, *müñüz*, *buynuz* biçimlerinde kullanılır (EDPT 352a, b). CC'deki *müz* kullanımı Eski Uygur Türkçesindeki *müyüz*'den değiştiği izlenimi uyandırmaktadır: *müyüz* > *müüz* > *müz*.

koyur-: “kurumak, suyu çekilmek, katılaşmak; koyulaşmak, kıvamlı olmak” anlamlarına gelen fiil tarihî Türk dili alanında ilk defa CC'de tespit edilmiştir. Fiilin Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesindeki biçimi *ḥoyur*-’tır. Aynı anlamı taşıyan *koyul*- örnekleri *Dîvânü Lugâti't-Türk* ve *Kutadgu Bilig*'de görülmektedir (Salan 2019: 375).

tıyır-: Tarihî Türk dili alanında ilk defa CC'de tespit edilmiştir. *ty-* ve *tıyır-* çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinde şu şekilde yaşamaktadır: *ty-* “öldürücü, imha edici, yıkıcı (darbe vurmak)” (Karay T., Çulha 2006: 108), *ty-* “çarpmak, vurmak, zarar vermek, tahrip etmek; dövmek, saldırmak, hücum etmek” (Kazan-Tatar T., Öner 2009: 284), *tyir-* “dokundurmak” (Karaçay-Malkar T., Tavkul 2000: 401) ve *tjir-* “yüzünü buruşturmak, suratını ekşitmek” (Kazak T., Koç. vd. 2003: 567). Bu anlamlardan hareketle *tıyrmak* adına “tahrip edici, yıkıcı > güçlü” anlamı verilmiştir.

13. bilmece

Uzun ağaç başında
 Urgu[v]jul atlı kuş oturur;
 Anı atmā ér kerek,
 Yüregine taş kerek.

Ol t[ɪn].

Uzun ağaç başında
Urguvul adlı kuş oturur;
Onu vurmaya er gerek
Yüreğine taş gerek.

O, ruh.

urguvul: Tietze, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde tanıklanamayan *urguul* adının rekonstrüksiyonunu *urguvul biçiminde yapmakta ve bu kuş adının çeşitli Türk lehçelerinde “sülün” anlamında kullanılan *kırkavul* kelimesini çağrıştırdığını belirtmektedir. Bu kelime Kazak, Başkurt, Karakalpak Türkçelerinde *kırgavul*, Kırgız Türkçesinde *kırgool*, Özbek Türkçesinde *kırgovul*, Yeni Uygur Türkçesinde ise *kırgavul*’dur. Orta Moğolcada *gurga’ul*, Yazılı Moğolcada *gurguul*, Çağdaş Moğolcada *gurgül*, Buryatçada da *gorgol*’dur (Tietze 1966: 52). *urguvul* adı ise tarihî Türk dili alanında ilk defa bu bilmecede tanıklanmış olup tek örnektir.

atmā: CC’de görülen gramer hususiyetlerinden biri de *-mAK* ad-fiil eki ve *-A* yönelme hâli ekinin birleşmesiyle oluşan ses hadisesidir: *atmak-a* > *atmağa* > *atmā* “atmaya, vurmaya”.

14. bilmece

Uzun ağaç başında
 Ulu bitiv bitidim;
 Kemsen ovlı këlgey dëp,
 Kemsen turup sahladım.

Ol kar[mak] bile balık.

Uzun ağaç başında
Uzun bir mektup yazdım;
Talihsiz oğlu gelecek diye,
O talihsiz için bekleyip durdum.

O, olta ve balık.

bitiv: Eski Türkçe *bitig* “yazı; kitap; mektup” kelimesinin CC’deki kullanımları çeşitlilik arz etmektedir. Dönemin standart Türkçesine dil bakımından daha çok yaklaşan birinci kitapta kelime *bitik* (30a/2, 40b/5, 40b/17), *bitikçi* (25b/26, 40b/11), *bitik ostası* (45a/26) biçimleriyle karşımıza çıkar. İkinci kitapta kelimenin “İncil” anlamıyla kullanıldığı yerlerde *bitik* (62b/6, 59a/9, 61b/24-25) biçimi tercih edilirken, iki yerde de *bitiv* (60a/21-22, 74b/10) kullanılmıştır. Şüphesiz asıl Kıpçak Türkçesinin söz sonunda /g/ > /v/ değişmesini yansıtan biçimi *bitiv*’dir.

kemsen: Tarihî Türk dili alanında ilk defa CC’de tanıklanan kelimelerden biri de *kemsen*’dir. Metinde *ke~fæn* şeklinde kayıtlı kelimeye “talihsiz” anlamı vermeyi uygun gördük. Bu anlamın ortaya çıkmasında Kazak Türkçesindeki *kemseñde-* “1. ağlayacak gibi olmak,

dudağını bükmek. 2. için için ağlamak” (Koç. vd. 2003: 228), Tatar Türkçesindeki *kimsin-* “1. küçük görmek, kale almamak. 2. hor görmek (Öner 2009: 134), Başkurt Türkçesindeki *kemhîn-* “kendini eksik görmek, kendini noksan görmek; eksik görmek, noksan görmek” (Özşahin 2017: 273), Altay Türkçesindeki *kemzinçek* “mahcup, utanma (Gürsoy Naskali-Duranlı 1999: 105) kelimeleri belirleyici oldu. Bu kelime için bir başka anlamlandırma denemesi daha yapılabilir. Şöyle ki *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te “başta giyilen başlık vb. şeylerde kullanılan ince, altın yapraklar” anlamına gelen bir *kimsen* kelimesi bulunmaktadır (DLT 720). Bu kelimedenden hareketle *kemsen ovlu* yapısını “pullu oğlu” olarak çevirip mecazi anlamda bilmecenin cevabında da geçen balığın kastedildiği düşünülebilir (Güner 2016: 66).

ovul ve saħla-: Kıpçak Türkçesinin belirleyici ses özelliklerinden olan /-ğ-/ > /-v-/ ve /-k-/ > /-h-/ değişimleri *oğul* > *ovul*, *saħla-* > *saħla-* kelimelerinde de görülmektedir.

15. bilmece

Aħça kayda kışlamış?

Kanlı yerde kışlamış.

Kanı nêçik yuħmamış?

Hep ortada kı[ş]lamış.

Ol karın yav[ı]dır.

Akça nerede kışlamış?

Kanlı yerde kışlamış.

Kanı niçin bulaşmamış?

[Çünkü] hep ortada kışlamış.

O, karın yağıdır.

aħça, yuħ-, yav: “beyaz olan, beyaza çalan” anlamında *akça* ve “bulaşmak” anlamındaki *yuk-*, /-k-, -k/ > /-h-, -h/ değişmesiyle *aħça* ve *yuħ-*; /-ğ/ > /-v/ değişmesiyle de *yav* > *yav* “yağ” olmuştur.

16. Bilmece

Bêş başlı êlçi keliy[i]r.

Ol, étikten bêş barmak ba[kar].

Beş başlı elçi geliyor.

O, çizmeden bakan beş parmaktır.

-IyIr: Tarihî Türk dili alanında örneklerine sadece CC'de rastladığımız, sonraki dönemlerde de Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde görülen şimdiki zaman ekidir (bk. 8. bilmece).

17. bilmece

Tav üstinde talaşman,

Tayağı bar bêş batman.

Ol tülküçiğîñ tüpe[gi].

Dağ üstünde harami, haydut,

Dayağı, sopası var beş batman.

O, tilkiçiğîñ kuyruğu.

tav: Tarihî ve çağdaş Kıpçak Türkçesi için söz sonunda /ğ/ > /v/ değişiminin belirleyici örneklerindendir: *tag* > *tav*.

talaşman: Tarihî Türk dili alanında ilk defa CC'de tanıklanmış ve kelime “harami, haydut” olarak anlamlandırılmıştır. Zira bu kelime [*talaşman*] “kavgacı, nizaççı, nifakçı (kişi)” anlamıyla metnin bir başka yerinde daha geçerken (CC 59a/10), “hakaret edici, küfredici” anlamıyla Karaçay-Malkar Türkçesinde (Tavkul 2000: 372) ve “kavgacı, dövüşken” olarak da Anadolu ağzlarında (Çağbayır 2007-IV: 4563) mevcuttur.

tüpek: İlk kez CC'de kullanılan kelimelerden biri de *tüpek*'tir. Kelime, Kırgız Türkçesinde *tüpök* biçiminde ve “1. bir tutam at kılı 2. tuğ” (Yudahin 1998: 772) anlamıyla yaşamaya devam etmektedir.

18. bilmece

Araba şak!

Taş araba şak ête tüşti.

Ol töve.

Araba şak!

Taş araba şak ederek düştü.

O, deve.

töve: Uygur, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi metinlerinde *teve*, *tevey*, *devey* (Oğuz T.), *tewe* biçimlerinde karşımıza çıkan “deve” kelimesi (EDPT 447b, 448a), CC'deki bu bilmeceye /v/ diş-dudak ünsüzünün yuvarlaklaştırıcı etkisi neticesinde geniş olan ilk ünlüsünün yuvarlaklaşmış şekliyle kullanılmıştır: *teve* > *töve*. Memlûk-Kıpçak sahasında yazılmış ve halis Kıpçak Türkçesinin dil hususiyetlerini yansıtmadaki yeri önemli olan *Tuhfetü'z-Zekiyye*'de de kelime *tüve*'dir (11b-8). Kelimenin Atalay tarafından ilk ünlüsünün dar-yuvarlak biçimde okunmuş olmasının Arap alfabesi kaynaklı bir sorun olduğunu ve *töve* biçiminde düzeltilmesi gerektiğini düşünüyoruz. Diğer Kıpçak metinlerinin tamamında *teve*, *tife*, *tive*, *deve* biçimlerinin kullanılmış olması (Toparlı vd. 2003: 272) dönemin standart dilinin bir yansımasıdır. CC ve TZ'deki kullanımlar ise kelimenin Kıpçakça biçiminin göstergesidir.

19. bilmece

Tüv yêr keleşim,

Mênim karnım aç.

Ol kèregidir.

Kızım darı yiyor,

Benim karnım aç.

O, çadır iskeletidir.

tüv: Eski Uygur metinlerinde *tögi* “dövülmüş tahlıl” (EDPT 478b), DLT'de *tügi* “Oğuz lehçesinde akdarının kepeği alındıktan sonra kalan esas kısmı” (DLT 907), *Kitâbü'l-İdrâk*'te *tükü* “darı” biçiminde kullanılan kelimenin /g/ > /v/ değişimiyle Kıpçakça biçimi *tüv* (veya *tüvi*)'dir.

keleş: Tarihî Türk dili alanında ilk defa CC'de tespit edilen kelimelerden biri de *keleş*'tir. “Bu bilmece hakkında daha önce çalışma yapan Türkologların ‘gelin’ anlamı verdikleri *keleş* kelimesini biz, Kazan-Tatar Türkçesindeki ‘1. evlenecek kız, müstakbel gelin. 2. görücü önüne çıkan kız.’ (Öner 2009: 129) anlamından hareketle ‘evlenme çağındaki kız, kız’ olarak değerlendirdik. Kelimenin ‘gelin’ anlamıyla değerlendirilmesinin mümkün olduğu da düşünülebilir ve bilmececiğin ifade ediliş biçimi bakımından bir kaynana-gelin diyalogundan da

bahsedilebilir.” (Güner 2016: 78). Kelimenin temel anlamı “güzel, yakışıklı” olup Arapçadan alıntılanmadır: *kalac* (Eren 1999: 228).

20. bilmece

Sıyrı sırtı,

Koy koşaçı.

Ol [étik].

Sırtı sığır derisi,

Konçu koyun derisi.

O, çizme.

sıyrı: Kıpçak Türkçesinin önemli fonetik olaylarından biri de söz içinde ön ve art damak /g/ sesinin /y/ olmasıdır (Güner 2003: 95). Kıpçak Türkçesi hariç Tarihî Türk dili alanında *sıyrı* olarak kullanılmıştır (EDPT 814b, 815a). Kelime, çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kumuk T. *sıyrı*, Nogay T. *sıyrı*, Kırgız T. *sıyrı*, Kazak T. *sıyrı* biçimindedir (Karahan 2013: 1859).

koşaç: Tarihî Türk dili alanında ilk defa CC’de tanıklanmıştır. CC ile neredeyse aynı dönemde yazılmış olan *Kıyasü’l Enbiyâ*’da (M. 1310) *konç* “çizme boynu” şekliyle kayıtlıdır (Ata 1997 II: 370). Eren, kelimenin çağdaş Türk lehçelerindeki biçimini şu şekilde verir: “Tkm. *gonç*, Nog. *konış*, Krg. *konç*, Kzk. *konış*, Kklp. *konış*, TatK. *kuniç*, Bşk. *kuşıs*, Alt.-Tel. *konç*, Tuv. *xonçu*, Çuv. *kunça*” (Eren 1999: 251). Bu verilerden özellikle Nogay, Kazak, Karakalpak, Kazan Tatar, Başkurt, Tuva ve Çuvaş Türkçelerindeki biçimler dikkate alındığında CC’deki *koşaç*’ın çeşitli fonetik değişmelere uğramış biçimleri olduğu görülmektedir. Bu bağlamda CC’deki biçimin tarihî Türk dili alanında kelimenin en eski şekli kabul edilmesi mümkündür.

21. bilmece

Kökçe ulaḫım kögende semirir.

Ol ḫu[v]un.

Yeşil oğlaḫım uzun ipte semirir.

O, kavun.

ulaḫ: Eski Türkçe metinlerde *oglak* biçiminde (< *ogul+ak*, EDPT 84b, 85a) karşımıza çıkan *ulaḫ* kelimesi *oglak*’ın Kıpçak Türkçesinde çeşitli kurallı fonetik değişmelere uğramış biçimidir (*oglak* > *olak* > *ulaḫ*). CC birinci kitaptaki *ogulak* biçimi dikkate alındığında (54b/5), ikinci kitaptaki *ulaḫ* kullanımının tam bir ağız hususiyeti olduğu söylenebilir.

kögen: DLT’de “hayvan ilmeği, süt hayvanlarında süt sağarken kullanılan ilmek” (DLT 734) anlamına gelen *köken* kelimesi bu bilmecede “uzun ip” anlamındadır. Kelime *kögen* biçimiyle Kazak Türkçesinde de yaşamaya devam etmektedir: “1. koyun, kuzu, keçi, oğlakları boynundan bağlamak için özel olarak yapılan ip” (Koç vd. 2003: 242).

ḫuvun: Eski Türkçe *kagun* (EDPT 611b), Kıpçak Türkçesinin diğer metinlerinde *kavun*, *kovun* (Toparlı vd. 2003: 132, 155) kelimesinin bilmecelerde geçen bu kullanımı tam bir ağız özelliği olmalıdır. Çünkü kelime CC birinci kitapta (53b/20) ve *Tuhfetüz’z-Zekiyye*’de *kovun* (7b) olarak kayıtlıdır. Standart Kıpçak Türkçesine ait olduğunu düşündüğümüz *kovun* biçiminden farklı olarak kelime, söz başında /k/ > /ḫ/ ve /v/ diş-dudak ünsüzünün etkisiyle /o/ > /u/ değişmesine uğramıştır.

22. bilmece

Kêçe kélir kara ulaḫ,

Ërte barır kara ulah.

Ol tünlik.

Gece gelir kara oğlak,

Sabah gider kara oğlak.

O, tünlük.

tünlik: Eski Türkçeden itibaren *tünlük* biçiminde görülen ve “çadırın dumanının çıktığı delik” anlamına gelen kelime (EDPT 520b) CC’de ikinci ünlüsü dar biçimiyle kullanılmıştır. Diğer Kıpçak metinlerinde de *tünlük* veya *tünlük* (Toparlı vd. 2003: 287) biçiminde karşımıza çıkan kelimenin CC’deki bu kullanımının bir ağız özelliği olduğunu düşünüyoruz. Zira kelime bazı çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinde de dar ünlülü olarak *tönlök* “bacasız evlerde veya köy hamamında dumanın çıkması için bırakılan delik” (Öner 2009: 289) ve *tündik* “çadırın tepesini örten dört köşeli keçe” (Koç vd. 2003: 563) biçimlerinde yaşamaya devam etmektedir.

23. bilmece

[Bi]r uçu kış kışlar,

B[ir] uçu yay yaylar.

Ol sıırh.

Bir ucu kış kışlar (kışı yaşar),

Bir ucu yaz yazlar (yazı yaşar).

O, sıırk.

sıırh: Söz sonunda tonsuz ve kalın /k/ ünsüzünün sızıcılaşarak /h/ olmasıdır: *sıırk* > *sıırh*. Kıpçak Türkçesinde bilhassa CC’de ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde görülen ayırt edici bir ses özelliğidir (Güner 2003: 100).

24. bilmece

Olturganım oba yer,

Baskanım bagır çanak.

Ol üzengi.

Oturduğum (oturağım) tümsek yer,

Bastığım (basacak yerim) bakır çanak.

O, üzengi.

oba: “tümsek, tepe” anlamındaki *oba* tarihî Türk dili alanında ilk defa CC’de tespit edilmiştir. Kelime Moğ. *obo*’dan “çevresinde din törenleri düzenlenen mezar veya anıt olarak yapılmış taş yığını veya kurgan, tümsek; sınır işareti” alıntılanmadır (Güner 2017: 17).

25. bilmece

Çapçaçık üstünde çapçaçık.

Ol hamışdır.

Fıçıcık üstünde fıçıcık.

O, kamıştır.

çapçak: İlk defa CC’de tespit edilen kelimelerdendir. Eren, *İrşadiül’l Mülûk ve Kitâbü’l İdrâk*’te geçen *sapçak* “süt konulan bakır kulplu kap” (Toparlı vd. 2033: 227) biçimini esas alır; CC’de geçen *çapçak*’tan bahsetmeden kelimenin *sap* kökünden türediğini belirtir. *sapçak* türevi

benzeşme (*assimilation*) sonunda *çapçak* biçimini almıştır, der (Eren 1999: 78). Kelime, çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinde, *çapçak* “tekne, fiçı” (Kumuk T., Pekacar 2011: 97), *çapçak* “fiçı, varıl” (Karaçay-Malkar T., Tavkul 2000: 169), *çapçak* “üstü açık fiçı” (Kazan-Tatar T., Öner 2009: 62), *çapçak* “fiçı; yoğurt, kifir ekşitmek vs. için kullanılan ağaç kova” (Kırgız T., Yudahin 1998: 251) olarak yaşamaya devam etmektedir.

hamış: *kamış* > *hamış*. Söz başında /k/ ünsüzü sızıcılaşarak /h/ olmuştur. CC’de sıkça rastlanan bir ünsüz değişmesidir.

26. bilmece

Yazda yağı kelin yügünedir.

Ol hamış başıdır.

Yazıda yeni gelin baş eğmektedir.

O, kamış başıdır.

yükün-: Köktürk ve Uygur kağanlığı yazıtlarından itibaren Türkçede “1. saymak, saygı göstermek, hürmet etmek 2. boyun eğmek, biat etmek, bir kimsenin veya bir yönetimin egemenliğini tanımak” (Şirin User 2009: 538) anlamlarına gelen *yükün-* > *yügün-* fiili bu bilmecede de yaklaşık altı yüz yıl önceki anlamıyla kullanılmıştır: “hürmet etmek”.

Yapılan işe bir devamlılık anlamı katan *-Adır* ise Kıpçak Türkçesinin temel şimdiki zaman ekidir (Güner 2003: 221): *yügünedir* < *yükün-edir* “hürmet etmektedir, baş eğmektedir”.

27. bilmece

Yazda yavlı tokmak yadır.

Ol kirpidir.

Yazıda yağlı tokmak yatar.

O, kirpidir.

yavlı: Kıpçak Türkçesinin temel ses özelliklerinden /ğ/ > /v/ değişmesine örnektir: *yağlı* > *yavlı*.

28. bilmece

Yazda yavlı hay[1]ş yadır.

Ol ılandır.

Yazıda yağlı kayış yatar.

O, yılandır.

hayış: Tarihî Türk dili alanında ilk defa DLT’de *kadış* biçiminde karşımıza çıkan kelime (EDPT 607a) daha eski bir **kadış* biçimine götürülebilir. Söz başında /k/ > /h/ değişimi Kıpçak Türkçesi için önemlidir.

ılan: Kelime, Eski ve Orta Türkçe metinlerinde CC hariç *yılan* şeklindedir (Aydemir 2015: 43, EDPT 930a-b). CC’deki bu kullanımın bir ağız hususiyeti olma durumu son derece muhtemeldir. Hakeza dönemin standart Türkçesine daha çok yaklaşan İtalyan defterinde kelime *yılan* biçiminde kayıtlı iken (54b/30) Alman defterinde kelime dört kez kaydedilmiştir ve hepsinde de *ılan* şeklindedir (63a/33-34, 60b/6, 69b/16). Çünkü Alman defteri doğrudan halk arasında Hristiyanlığı yayma gayesiyle yazılmıştır. Bu yönüyle de halkın söyleyişine yaklaşan dil hususiyetleri daha çoktur.

29. bilmece

İçer, yer,

İnine kirer.

Ol bıçaktır.

İçer, yer,

İnine girer.

O, bıçaktır.

“Metin ve anlam bakımından son derece açık ve sorunsuz bilmecelerden biridir. Yiyecek ve içeceklerle temas eden bir bıçağın kılıfına sokulması, âdeta yiyip içip inine giren bir yılan ile özdeşleştirilmiştir. Özellikle Tietze'nin Baskakov'dan alıntıladığı ve Altay Türkleri arasından derlenmiş *İçip tyip ünge kirdi. Pıçak. 'İçip doyup inine girdi. Bıçak.'* bilmecesinin bu bilmecıyla olan ortaklığı da son derece ilgi çekicidir (Tietze 1966: 90).” (Güner 2016: 91).

30. bilmece

Salp kəşim,

Sansız oğum.

Ol kök bile yıldızdır.

Sarkık sadağım,

Sayırsız okum.

O, gök ile yıldızdır.

salp: Tarihi Türk dili alanında sadece CC'de tespit edilmiş kelimelerdendir. Kelimenin varyantlarının çağdaş Türk lehçelerindeki durumu şöyledir: Karaçay-Malkar Türkçesinde *salpı* “sarkık, sönük” (Tavkul 2000: 328), Kumuk Türkçesinde *salpu* “gevşek” (Pekacar 2011: 285), Kazak Türkçesinde *salpı* “yavaş, hareketsiz” (Koç vd. 2003: 464), Yeni Uygur Türkçesinde *salpañ* “sarkık, sarkmış” (Necipoviç Necip 1995: 339), Türkmen Türkçesinde ise *salpı* “aşağı sallanıp duran, sarkık” (Tekin vd. 1995: 558). Biray ve Keskin, kelimenin Kazak Türkçesindeki *salpı* biçimini *sal-* fiiliyle ilişkilendirmişler ve *-pı+* ekiyle türetildiğini belirtmişlerdir (Biray-Keskin 2018: 59).

oğ: Söz sonunda /k/ > /h/ değişimi Kıpçak Türkçesi için önemlidir: *ok* > *oğ*.

31. bilmece

Burunsuz buz teşer.

Ol koy bogu.

Burunsuz buz[u] deşer, deler.

O, koyun boku.

burunsuz: Adlardan ‘yokluk, eksiklik’ bildiren olumsuz anlamlı sıfatlar türeten *+sIz*, *+sUz* ekinin düzlük-yuvarlaklık uyumu bakımından CC'de kullanılışı düzensizdir. Ekin, yuvarlak ünlülü hecelerden sonra uyuma giren ve girmeyen örnekleri metinde birlikte kullanılmıştır: *körksiz* (38b/10), *küçsiz* (70a/2) ama *yazuksuz* (62a/30), *yolsuz* (62a/27) vb. *burunsuz* örneğinde de ek uyuma tabi olmadan kullanılmıştır.

32. bilmece

Oñlu sollu ayırgan

Otuz tümen öneydir.

Ol kuyaş, ay, yıldız.

Sağlı sollu ayrılıp

Otuz tümen [göğe] yükselir.

O, güneş, ay, yıldız.

öne-: Tarihî Türk dili alanında *ag-* ile birlikte “yükselmek” anlamında kullanılmış fiillerden biri de *ön-*’tir. Clauson, fiilin *ün-* okunması gerektiğini söyleyerek CC’deki *ön-* biçimlerinin fiilin ünlüsü bakımından ciddi bir tutarsızlık oluşturduğunu belirtir (EDPT 169a). CC’deki fiil, Eski Uygur Türkçesinde de görülen *ön-e-* (Caferoğlu 1993: 100) olmalıdır çünkü Kıpçak Türkçesinde *-ydlr* şimdiki zaman eki ünlü ile biten fiil kök veya gövdelerine gelmektedir (Güner 2003: 221).

ayırğan: *-gan* sıfat-fiil ekinin CC’deki bilmecelerde zarf-fiil görevinde kullanıldığına dair örnekler mevcuttur. Bu bilmecede olduğu gibi 33. bilmecede de *ayır-* fiiline gelen *-gan*, zarf-fiil işleviyle kullanılmıştır.

33. bilmece

Altun ayırğan tura tüşer,

Al torham yayılı tüşer.

Ol biye kulunlagandır.

Altun ayrıldığında dik düşer,

Al ipekli kumaşım yayılarak düşer.

O, kulunlayan kısıraktır.

tura: *tur-* “ayağa kalkmak, durmak” fiilinin *-a* zarf-fiil eki almış biçiminin ek kalıplaşması yoluyla adlaşarak “dik” anlamını kazanmış şekline tarihî Türk dili alanında sadece bu bilmecede rastlanmaktadır.

torha: Moğolcada ‘ipek’ anlamına gelen *torga(n)* kelimesi, bu bilmecede söz içinde /ğ/ > /h/ değişmesine uğramış biçimiyle karşımıza çıkmaktadır (Güner 2017: 21).

yayılı: Kıpçak Türkçesinde, diğer tarihî Türk lehçelerinde olduğu gibi ünsüzle biten fiillere *-I*, *-U* zarf-fiil eklerinden daha çok *-U*’lu biçimler gelmektedir. Az da olsa *-I* zarf-fiil eki almış örnekler mevcuttur: *yayıl-ı* “yayılarak”, *yaşır-ı* “gizleyerek”, *kaytar-ı* “dönerek”, *anlay-ı bil-* “anlayabilmek” vb. (Güner 2003: 343).

biye: Tarihî Türk dili alanında ilk defa Eski Uygur Türkçesinde ve DLT’de *bē* şeklinde karşımıza çıkmaktadır (EDPT 291b). Kelime *Tercümân-ı Türkî*’de de *be*’dir ve “süt emen kısırak” demektir. *biye* biçimi daha çok Çağatay Türkçesinden itibaren yaygınlık kazanmıştır (EDPT 291b). Bu bağlamda kelimenin CC’deki kullanımı, Çağatay öncesi varlığının bir göstergesidir (ayrıca bk. Karahan 2013: 1859).

34. bilmece

Ol ötemiş, ötemiş,

Yıy[ı] kölde kışlamış.

Ol itdir, avzun artına soğup uyur.

O her işini bitirmiş,

Kokmuş gölde kışlamış.

O, ağzını kıcına doğru sokup uyuyan ittir.

yıyı: Eski Türkçe *yıdı-* “kokmak” fiilinden *-g+* ile türemiş olan *yıdıg* kelimesi “koku; genellikle de hoş olmayan, kötü koku” anlamındadır (EDPT 887b). Karahanlı Türkçesinden itibaren patlayıcı /d/ ünsüzü, sızıcılaşarak /d/ ardından Orta Türkçe döneminde akıcılaşarak /y/

olmuştur: *yıdıg* > *yıdıg* > *yıyı*. Bu süreçte gerçekleşen ses hadiselerinden biri de birden fazla heceli kelimelerin sonundaki /G/ ünsüzünün sıklıkla düşmesidir.

avuz, soğ-: Kıpçak Türkçesinin iki temel ses hadisesi görülür: Söz içinde /g/ > /v/ değişmesi ve /v/ diş-dudak ünsüzünün etkisiyle gerçekleşen yuvarlaklaşma (*ağız* > *avuz*) ile söz sonunda /k/ > /h/ değişmesi: *sok-* > *soğ-*.

35. bilmece

Tüvme tüvdim,

Tütgenge saldıım.

Ol usdır.

Düğmeyi düğümledim,

Ateşe attım.

O, akıldır.

tüv-, tüvme: “bağlamak, düğüm atmak” anlamındaki *tüg-* fiili tarihî Türk dili alanında Eski Uygur Türkçesi döneminden itibaren metinlerde görülür (EDPT 477a). *tügme* “düğme” ise *tüg-* “düğüm atmak” fiilinden türemiş olup Kâşgari tarafından DLT’de kaydedilmiştir (EDPT 482b). Giyim kuşam kültürünün Türkler arasındaki zenginliği dikkate alındığında iki kelimenin de çok daha erken devirlerde tarih sahnesine çıkmış olabileceğini tahmin etmek güç değildir. *tüv-* ve *tüvme* ise her iki kelimenin de Kıpçak Türkçesinde /g/ > /v/ değişmesine uğramış biçimleridir.

36. bilmece

Kesertkiçe kan tammış,

Kara ulusga yayılmış.

Ol otdır.

Çekirge gibi kan damlamış,

Kara ulusa (halka) yayılmış.

O, ateştir.

kesertki: Bu bilmece üzerine çalışma yapan bilim insanları *kasartki*, *kesertki* biçimlerinde okudukları kelimeye “kertenkele” ve “çekirge” anlamı vermişlerdir. Bilhassa Radloff bu kelimenin “kertenkele” değil “çekirge” anlamında olması gerektiği hususunda ısrarcı olmuş lakin Malov bu teklife karşı çıkmıştır (Güner 2016: 108). CC’de hayvan adlarıyla ilgili müstakil bir çalışması bulunan Karahan, bu kelimeyle ilgili şu verileri ortaya koyar: “*kasartka*, *kasartki* [kasartka, kasartki] (KWb: 195) “kertenkele”. CC 114/10r, 120/15-16. “kertenkele” karşılığında DLT 552’de *keslinçü* geçmektedir (EDPT 750). Kertenkelenin kuyruğu kesildiğinde yaşamını devam ettirmesi ile ilişkili olarak *kes-* fiilinden -(X)ncü ekiyle türetilmiştir (OTWF: 288). BM 11,4 *keseltki*, Kİ 82 *keselteki*, TZ 19b1 *keseltirki*. Anadolu ağızlarında *keselekgel* *keselekke* biçimleri bulunmaktadır (DS VIII: 2768). Ayrıca Baraba lehçesinde *kezeltkü*, KBlk. *keselekke*, Kırg. *keseldirik*, *keşkek*, Kaz. *kesertke*, Kkp. *kesirtke*, Nog. *kesertki*, Bşk. *kesertke*, TatK. *kesertki*, Kar. *kesertki*, Kum. *gesertki* (Hauenschild 2003: 104-105)” (Karahan 2013: 1946).

Biz, metnin orijinalinde (*kafartki*) yazan kelimenin *kesertki* okunup “çekirge” olarak anlamlandırılmasının daha uygun olduğunu düşünüyoruz çünkü CC 57b/10b’de kelime *kesertke* biçimiyle de mevcuttur ve Almanca anlamı *hoysrekke* olarak yazılmıştır. Bu kelime, bugün Almancadaki *heuschrecke* “çekirge” kelimesidir. Ayrıca kelime Kazak Türkçesinde *kesertke*

“çekirge”, Başkurt Türkçesinde *yılan kesertke* “sarı bağırlı çekirge” (Biray 2014: 42) olarak da kayıtlıdır (Güner 2016: 109-110).

37. bilmece

Uzun uzun sırgalak,
Uçuna dëyri sırgalak;
Kısga kısga sırgalak,
Kırırına dëyri sırgalak.

Ol bıçak bile bilev.

Uzun uzun kayma,
Ucuna kadar kayma;
Kısa kısa kayma
Kenarına kadar kayma.

O, bıçak ile bileği taşı.

sırgalak: Tarihî Türk dili alanında ilk defa CC’de tanıklanmıştır. Kelimenin “kaymak” anlamındaki *sır-* fiilinden geldiği açıktır (< *sır-ga+la-k+*. *sır-* için bk. Güngördü 2009: 23, Karagözlü 2018: 85). Çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki *sırğalak* “kaygan”, *sırğalaw* “kayma, kayış, yuvarlanma” (Kumuk T., Pekacar 2011: 295); *sırgalak* “kaygan” (Kazan-Tatar T., Güvercin 2009: 170); *sırğanak* “kaygan, kaygın, kayıcı” (Kazak T., Koç vd. 2003: 506); *sırğalanğ* “buzlu [kaygan] su” (Kırgız T., Yudahin 1998: 687) biçimleri CC’de kullanımın günümüzdeki durumunu açıkça yansıtmaktadır.

dëyri, kırır, bilev: “değın, -e kadar” anlamı taşıyan ve diğer Kıpçak Türkçesi metinlerinde *degri*, *tegrı*, *tıgırü*, *tıgri*, *tıgrü*, *tıgürü* biçimlerinde de kullanılmış olan edat (Toparlı vd. 2003: 268), bu bilmecede söz başında /t/ > /d/ ve söz içinde /g/ > /y/ değişmesiyle *dëyri* biçimindedir (*dëyri* < *tegrı* < *tegrı-i+*).

kırır ve *bilev* kelimelerinde ise Kıpçak Türkçesinin temel ses değişmelerinden /G/ > /v/ görülmektedir: *kırır* < *kırırğ*; *bilev* < *bilegü*.

38. bilmece

Bu bardı, izi yoğ.

Ol kèmedir.

Bu gitti, izi yok.

O, gemidir.

Kıpçak Türkçesi için belirleyici dil hususiyeti olarak söz başında /b/ ünsüzünün /v/’ye değişmemiş olması (*bar-*) ve söz sonunda /k/ > /ğ/ değişmesinin görülmesi (*yok* > *yoğ*) bakımından örnek teşkil eden bilmecelerdendir.

39. bilmece

Tap! Artıda karp.

Ol eşikdir.

Bul bakalım! Arkanda pat.

O, kapıdır.

karp: Yansıma kelimelerdendir. “birdenbire, ansızın” gerçekleşen olayları anlatmada kullanılır. Kırgız Türkçesinde *karp-kurp* biçiminde yaşamaya devam eder: *karp-kurp aldımın çığa düştü* “Ansızın karşıma çıkıverdi.”; *karp-kurp kezigip kaldık* “Ansızın karşılaştık.” (Yudahin 1998: 411).

40. bilmece

Avzum açsam, öpkem körünir.

Ol eşik açsa ot körüngendir.

Ağzımı açsam, ciğerim görünür.

O, kapı açılınca görünen ateştir.

avuz: *agız* kelimesi Kıpçak Türkçesinde /ğ/ > /v/ değişmesiyle önce *avız* ardından da dış-dudak /v/ ünsüzünün yuvarlaklaştırıcı etkisiyle *avuz* olur.

41. bilmece

Al savrı yançığım,

Altı[n] tovrām aşkınam.

Ol hoş.

Al deri kesem,

altın sarısı dilim ise yiyeceğim.

O, ceviz.

savrı: Eski Türkçede *sagrı* biçiminde görülen kelimenin temel anlamı “ham deri”dir. (EDPT 815a). Kıpçak Türkçesinde /ğ/ > /v/ değişmesiyle *savrı* olmuştur.

tovrām: *togra-* “doğramak” fiilinden türemiş olan kelime Kıpçak Türkçesinden itibaren tarihî metinlerde görülür. *Tercümân-ı Türki togram* “parça, bir lokma ekmek” (Toparlı vd. 2000: 146). Kelimenin *Tercümân-ı Türki*’deki biçimi dönemin standart Türkçesindeki biçim olmalıdır. Asıl Kıpçak Türkçesindeki biçim ise CC’de /ğ/ > /v/ değişmesine uğramış *tovrām* şeklindedir.

aşkına: *-KInA* eki adlara ve sıfatlara gelerek onlardan “küçültme ve sevgi” anlamı taşıyan yeni adlar türetir. Kıpçak Türkçesinde çokça örneği mevcuttur (Güner 2013: 119). Bu kelime de *aş* “yiyecek” adına gelerek küçültme anlamı katmıştır: *aş+kına* “azıcık yiyecek, azık”.

42. bilmece

Señseñ ayrı başında,

Sêgiz koyan ini bar.

Sên anı tapmasañ,

Sımık iy[i]n ılagıl.

Avluñ bile tapmasañ,

Avruv iy[i]n ılagıl.

Ol kuymıçd[ır].

Çatal başında koyun postu

[Ve] sekiz tavşan ini var.

Sen onu bulamazsan,

Kırık acısıyla ağla.

Akıl ile bulamazsan,

Ağrı acısıyla ağla.

O, kuyruk sokumudur.

seşseş: Tarihî Türk dili alanında ilk defa CC'de tanıklanan kelimelerden biri de *seşseş*'dir. Kelime Kırgız Türkçesinde "altı aylık kuzu kürkü" (Tietze 1966: 129) ve "karakuş nevilерinden biri" (Yudahin 1998: 645) anlamlarıyla yaşamaya devam etmektedir.

koyan: Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçelerinde *tavşan* (< *tabışkan*) yanında *koyan* (< *kodan*) adı da kullanılır. Ligeti, *tavşan* biçiminin Oğuzca, *koyan*'ın ise Kıpçakça olduğunu söyler (ayrıntılı bilgi için bk. Eren 1999: 397). Kelime, çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerinde *koyon* "tavşan" (Kırgız T., Yudahin 1998: 494), *koyan* "tavşan" (Kazak T., Koç vd. 2003: 324), *koyan* "tavşan" (Kumuk T., Pekacar 2011: 269), *koyan* "tavşan" (Karaçay-Malkar T., Tavkul 2000: 271), *kuyan* "tavşan" (Başkurt T., Özşahin 2017: 388) biçimleriyle mevcuttur.

iy: Tarihî Türk lehçelerinin tamamında "hastalık" anlamına gelen bu kelime *ig*'dir (EDPT 98b). Bu bilmecede söz sonunda /g/ > /y/ değişmesiyle *iy* olmuştur ki bu ses hadisesi Kıpçak Türkçesi açısından ayırt edicidir.

avul, avruv: Kıpçak Türkçesinde, Türkçe kelimelerde görülen en önemli ses değişmesi /ğ/ > /v/ dir. Lakin bu bilmece metninde Arapça 'akıl kelimesinde de bu değişme gerçekleşmiştir: 'akıl > ağıl > avul. Aynı değişmeye uğramış bir diğer kelime de Eski Türkçe *agrıg* "ağrı, acı"dır (EDPT 90a): *avruv* < *agrıg*.

kuymıç: M. 1387 tarihinde istinsah edilmiş olan *İrşâdü'l Mülûk ve's Selâtîn*'de de geçen kelime, Toparlı tarafından *koymuç* okunmuş ve "bir şeyin gerisi" anlamı verilmiştir (Toparlı 1992: 556). Kelime CC'de "kuyruk sokumu" anlamındadır ki bu anlam *İrşâdü'l Mülûk ve's Selâtîn*'deki anlamla da örtüşmektedir. Bu durumda kelimenin tarihî Türk dili alanına ilk defa CC'de çıktığını söyleyebiliriz. Ayrıca Karaçay-Malkar ve Kumuk Türkçelerinde de *kuymuç* (Tavkul 2000: 285, Pekacar 2011: 275), Başkurt Türkçesinde *koymos* (Özşahin 2017: 378) biçiminde kelimenin izi sürülebilmektedir.

43. bilmece

Tenriden tüşgen tokmaçık,

Dört ayaklı maymaçık.

Ol kirpi.

Tanrı'dan düşen tokmacık,

Dört ayaklı paytakçık.

O, kirpi.

maymak: Tarihî Türk dili alanında ilk defa CC'de tanıklanmış kelimelerden biri de *maymak*'tır. DLT'de geçen ve "insanlardan paytak olanı, toynaklılardan kılsız olanı" anlamına gelen *maygak* (DLT 422) ile *Tuhfetü'z-Zekiyye*'deki *mayrul*- "eğilmek", *mayruk* "seyrek ve eğri dişli olan" kelimeleri de (Toparlı vd. 2003: 178) *maymak* ile ortak bir kökten türemiş olmalıdır (< *bay-* ~ *may-* ?). Kelime, pek çok çağdaş Türk lehçesinde de benzer anlamlarla yaşamaktadır: *maymak* "1. eğri ayaklı, ayaklarını içe eğerek yürüyen; beceriksiz, ağır 2. eğri bacaklı, paytak, çarpık bacaklı" (Kumuk T., Pekacar 2011: 197), *maymak* "çarpık bacaklı, paytak" (Kazak T., Koç vd. 2003: 362), *maymak* "eğri bacaklı, eğri kol, hantal" (Kırgız T., Yudahin 1998: 558), *maymik* "kolay bükülür, esnek" (Başkurt T., Özşahin 2017: 402), *maymak*, *maymah* "ayakları çarpık (kimse)" (Türkiye T. ağızları, DS IX: 3142).

44. bilmece

Bügenekli çert terek.

Ol tutgun kişidir, bugovlu.

Buga, toñuz kışlamış.

Ol kış kata kilegendir.

Kür bugası kürlemiş.

Ol atası sohrangandır.

Küçmen kara çınlamış.

Ol anası ılagandır.

Èki sete seteler, sete tübü bürkülder.

Ol èki siñli ılagandır.

Üstü örtülü yaş ağaç.

O, zincire vurulmuş, tutsak bir kişidir.

Boğa, domuz kışlamış.

O, kış boyunca huysuzlanandır.

İri boğa böğürmüş.

O, yas tutan babasıdır.

Güçlü inek inlemiş.

O, inleyerek ağlayan anasıdır.

İki sap sallanır, sapın kökü titreşir.

O, ağlayan iki kız kardeşidir.

bügenek: “eğmek, bükme” anlamındaki *bük-* (EDPT 324a) fiilinden türediğini düşündüğümüz kelime tarihî Türk dili alanında ilk defa CC’de tespit edilmiştir. Kelime Kumuk Türkçesinde *bögenek* “üstü kapalı” anlamıyla varlığını devam ettirmektedir (Pekacar 2011: 80).

çert: Tek örnektir. Altay Türkçesindeki *çet* “melez ağacı” (bkz. Gürsoy Naskali; Duranlı 1999: 72) kelimesinden hareketle “genç ağaç” anlamı verilmiştir (Tietze 1966: 124).

bugov: Eski Türkçe *bukağu* “ağır cezalıların ayaklarına takılıp ucuna pranga bağlanan demir halka” (EDPT 314a) kelimesi /ağu/ ses grubu Kıpçak Türkçesinde /av, ov/ olduğu için bilmece *bugov* biçiminde kullanılmıştır.

kile-: “huzursuzlanmak, huysuzlanmak” anlamına gelen *kile-* fiili tarihî Türk dili alanında sadece CC’deki bu bilmece *kile-* tanıklanmıştır. Salan’a göre bu fiilin Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde görülen ve “istemek, niyetlenmek; rica etmek, talep etmek” gibi anlamlara gelen *kile-* fiilinin ilk izi olma olasılığı yüksektir (Salan 2019: 335-337)

sohran-: **sokra-* “yansıma fiil tabanı”ndan türemiş olan *sohran-* *Mukaddimetü’l Edeb ve El-İdrâk Haşiyesi*’nde de “homurdanmak, ağzı içinden anlaşılmaz söz söylemek” anlamıyla tespit edilmiştir (Salan 2019: 442). CC’de söz içinde /k/ > /h/ değişmesine uğramıştır.

küçmen: Eski Türkçede “güçlü” anlamına gelen kelime *küçlüg*’dür (EDPT 697a-b). Bu bilmece *küç* “güç” adından çoklukla kişileri niteleyen sıfatlar türetme işlevi olan *+men* ekiyle *küçmen* kelimesi türetilmiştir.

ıla-: Türkçenin tarihî metinlerinde *ıgla-*, *ağla-* “ağlamak” biçiminde karşımıza çıkan fiil (EDPT 85b), CC’deki bilmecelerde *ıla-*’tır: *ıla-* < *ıyla-* < *ıgla-* (ayrıca bk. 42. bilmece).

sete: Tarihî Türk dili alanında sadece CC’de tanıklanmıştır. Bu kelimeyle ilgili en makul görüş Tietze’ye aittir: Onun *sete* için Anadolu ağızlarından tespit ettiği “asmanın yahut kavun bitkisinin sapı, kökü” anlamı son derece yerindedir (Tietze 1966: 125). Zira bilmecenin bu kısmında *sete* kelimesi ile tutsak kişinin korkudan titreyen ve ağlaşan iki kız kardeşi, rüzgâr estiğinde sallanan bitki saplarına benzetilmiştir (Güner 2016: 137).

siñli: Eski Türkçe *siñil* “küçük kız kardeş” (EDPT 839a) kelimesi bu bilmecede *siñli* şeklindedir. Bu biçim çağdaş Kıpçak grubu Türk lehçelerindeki *siñdi* “küçük kız kardeş” (Kırgız T.), *siñli* (Kazak T.) *siñli/siñili* (Nogay T.) kelimelerinin de en eski şekli olmalıdır (ayrıntılı bilgi için bk. EDPT 839a).

45. bilmece

Yogartın këlgen nê kiyik?

Yolabars kiyik, dëşirler;

Yotasınça su yinçi

Tama këlir, dëşirler.

Küyürtin këlgen nê kiyik?

Kulabars kiyik, dëşirler;

Kuyruhunça su yinçi

Tama këlir, dëşirler.

Ol bezergendir.

Yukarıdan gelen hangi vahşi hayvan?

Kaplan, diyorlar;

Baldırı boyunca inci

Damlayarak geliyor, diyorlar.

Aşağıdan gelen hangi vahşi hayvan?

Çizgili leopar diyorlar,

Kuyruğu boyunca inci

Damlayarak geliyor, diyorlar.

O, bezirgândır, tüccardır.

yogar: Eski Türkçe *yokaru* (< *yokgaru) “yukarı” kelimesi (EDPT 906b) CC’deki bu bilmecede hem sondaki ünlüsü düşmüş hem de /k/ > /ğ/ tonlulaşmasına uğramış olarak *yogar* biçiminde kullanılmıştır.

yolabars: Tarihî Türk dili alanında “çizgili kaplan” anlamıyla ilk defa CC’de tanıklanmıştır. “Araştırmacılarından V. V. Radlov, A. M. Şçerbak, C. Clauson ve diğerleri *yolbars* ‘kaplan; çizgili pars’ kelimesindeki yol bileşenini Kazakça *jol*, *jolak*, Özbekçe *yolli* ‘çizgili’ kelimeleriyle ilgisi olduğu düşüncesini savunurlar.” (Zahidoğlu 2014: 43). Kelime, Çağatay Türkçesinde de *yolbars* “aslan; kaplan” anlamlarıyla mevcuttur (Ariz 2008: 469).

dëş-: “söylemek, demek” fiilinin işteş çatısı tarihî Türk lehçelerinde çoklukla *aytış-* veya *sözleş-* biçiminde kurulur. *dë-* fiilinin doğrudan -ş eki alarak işteş çatı kurması bu bilmeceye özgü bir kullanımdır.

yota: *yota* kelimesi Eski Türkçede *yota* ~ *yoda* biçimiyle ve “uyuluk” anlamıyla metinlerde geçmektedir (EDPT: 886a). Böylece *yotasınça* kelimesi “uyuluğuna kadar” anlamına gelmektedir.

46. bilmece

Bêltirdegi beş hıvruk,

Bêşi bile kulunlamış.

Ol yıl kèlgendir.

Kavşaktaki beş kısarak,

Beşi birlikte kulunlamış.

O, gelen yıldır.

bêltir: Moğolcadan alıntılanmış kelimelerdendir (< *belçir*). “İki veya daha fazla yol yahut ırmağın kesişme noktası, kavşak” anlamındadır. Türkçenin söz varlığında en erken Uygur Türkçesi metinlerinde ve *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te görülür (EDPT 334a). Aynı anlamla Altay ve Tuva Türkçelerinde de yaşamaya devam etmektedir: *beltir* “1. Ağız, iki ve daha fazla nehrin birleşimi 2. (yol için) kavşak” (Gürsoy-Naskali; Duranlı 1999: 38), *beldir* “kavşak” (Arıkoğlu 2003: 12).

47. bilmece

Saraydağı sarı aygır

Savlavlatı kişnemiş.

Ol kazıdır.

Ahırdaki sarı aygır

Gizlice kişnemiş.

O, at sucuğudur.

saray: Bu kelime Kazan-Tatar Türkçesinde hem “dam, kümes” hem de “ev çevresindeki müstemilat, üstü tamamen veya kısmen örtülü hayvan barınağı” anlamındadır (Öner 2009: 229). Aynı zamanda Hakas Türkçesinde “ahırdaki” anlamıyla ve *Codex Cumanicus*'taki bilmeceye geçtiği biçimiyle de birebir örtücek şekilde *saraydağı* kullanımı da mevcuttur (Gürsoy-Naskali vd. 2007: 425; Güner 2016: 150).

kazı: DLT'de “atın karnının semizliği [atın karnından çıkan yağ]” (DLT 696, Yerasimos 2011: 296) anlamına gelen kazı CC'deki bu bilmeceye doğrudan “at sucuğu” anlamında kullanılmıştır ki bugün pek çok çağdaş Türk lehçesinde de aynı anlamla karşımıza çıkmaktadır: *kazı* “atın kaburga kısmı ve yağlı etinden yapılan sucuk” (Kazak T., Koç vd. 2003: 272), *kazılık* “1. atın döş eti 2. evde yapılan salam sucuk” (Kazan-Tatar T., Öner 2009: 165), *kazı* “karın yağı” (Kırgız T., Yudahin 1998: 427), *kaşı* “1. atın kaburgası ve işkembesi üzerindeki yağ 2. bu yağı tuzlayıp et ile bağırsak içine doldurularak yapılan yiyecek” (Başkurt T., Özşahin 2017: 344) vb.

3. Sonuç

Gerek söz varlığı gerekse de dil hususiyetleri açısından *Codex Cumanicus*'ta kayda geçirilmiş olan bilmeceler gözden geçirildiğinde üç önemli özelliğin ön plana çıktığı söylenebilir. Bunlardan ilki tarihî Türk dili alanında ilk defa bilmecelerle gün yüzüne çıkan kelime dağarcığıdır. *çayhal-*, *buv*, *çohmarlı*, *koyur-*, *tıyır-*, *urguvul*, *kemsen*, *talaşman*, *keleş*, *koñaç*, *sırgalak*, *señseñ*, *kuyمیç*, *maymak*, *bügenek*, *yolabars* bu kelimelerden bazılarıdır. İkinci husus ise bilmecelerin dil bakımından Kıpçak Türkçesinin en temel fonetik ve morfolojik özelliklerini taşıyor olmalarıdır. Bu yönleriyle bilmecelerin Kıpçak Türkçesinin gramerinin

tespitinde çok ayrı bir noktada durdukları söylenebilir. Son olarak bilmecelerin üslubuyla ilgili bir çalışmanın yapılmasının bu alandaki çalışmalara önemli bir katkı sağlayacağını söyleyebiliriz. Zira bilmeceler aktarmalar bakımından son derece zengindir. Ayrıca bilmecelerdeki metaforik üslubun da incelenmesi bu çerçevede düşünülmesi gereken bir husustur.

Kaynaklar

- ARGUNŞAH, M.; GÜNER G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yay.
- ARIKOĞLU, E. (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- ARİZ, E. (2008). “Çağatay Yazı Dilinin Sözvarlığı Üzerine Bir Deneme”. *Türk Dilleri Araştırmaları*, C. 18, s. 437-469.
- ATA, A. (1997). *Nâsırü’l-dîn Burhânü’l-dîn Rabgûzî, Kısasü’l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları)*, 2. C., Dizin. Ankara: TDK Yay.
- ATALAY, B. (1945). *Et-Tuhfetü’z-zekiyye fi’l-lugati’t-türkiyye*. Ankara: TDK Yay.
- AYDEMİR, H. (2015). “Yılan Sözcüğünün Etimolojisi Üzerine Bir Not”, *Eski Türkçeden Çağdaş Uygurcaya-Mirsultan Osman’ın Doğumunun 85. Yılına Armağan*. Konya: Kömen Yay.
- BİRAY, N. (2014). “Söz Varlığımızda Yılan”, *Avrasya Terim Dergisi*, S. 2 (1), s. 25-49.
- BİRAY, N.; KESKİN, E. G. (2018). Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Yapı ve Anlam Bakımından Sal- Fiili”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, C. 11, S. 1, s. 47-88.
- BRUNVAND, J. H. (2007). “Bilmeceler ve Diğer Sözlü Bulmacalar” (çev. Kadriye Türkan). *Millî Folklor*, S. 74, s. 137-143.
- CAFEROĞLU, A. (1993). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Enderun Kitabevi
- CLAUSON, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford University Press.
- ÇAĞBAYIR, Y. (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük (Orhun Yazutlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı)*, C. 4. İstanbul: Ötüken Yay.
- ÇULHA, T. (2006). *Karaycanın Kısa Sözvarlığı (Karayca-Türkçe Kısa Sözlük)*. İstanbul: Kebikeç Yay. Dil ve Edebiyat Dizisi: 6.
- Derleme Sözlüğü* (1977), IX. C. Ankara: TDK Yay.
- ELÇİN, Ş. (1989). *Türk Bilmeceleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- ERCİLASUN, A. B.; AKKOYUNLU, Z. (2014). *Dîvânu Lugâti’t-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: TDK Yay.
- EREN, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- GÜNER, G. (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kesit Yay.
- GÜNER, G. (2016). *Kuman Bilmeceleri Üzerine Notlar*. İstanbul: Kesit Yay.
- GÜNER, G. (2017). “Codex Cumanicus’ta Moğolca Alıntı Kelimeler Üzerine Yeni Bir Yaklaşım”. *Gazi Türkiyat*, S. 20, s. 9-24.
- GÜNGÖRDÜ, E. (2009). “Türkçede -kA- Pekiştirme Eki”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, S. 2, s. 7-43.

GÜRSOY NASKALİ, Emine; BUTANAYEV, Viktor; İSİNA, Almagül; ŞAHİN, Erdal; ŞAHİN, Liaisan; KOÇ, Aylin (2007). *Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yay.

GÜRSOY NASKALİ, E.; DURANLI, M. (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yay.

GÜVERCİN, G. (2009). *Tatar Bilmecelerinin Sesbilgisi Açısından İncelenmesi*. Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi

KAÇALIN, M. S. (2011). *Niyâzî: Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar: El-Lugâtu'n-Nevâ'iyye ve'l-İstişhâdâtü'l-Cagâtâ'iyye*. Ankara: TDK Yay.

KALİŞH, A., TEREKBAYEVA J. (2018). "Kazak Türklerinin Folklor Kaynaklarına Göre Efsanevi ve Geleneksel Taşıtlar". *Millî Folklor*, S. 117, s. 57-72.

KARAGÖZLÜ, S. (2018). *İbnü Mühennâ Lügati Türkçe Kısmı*. İstanbul: Kesit Yay.

KARAHAN, A. (2013). "Codex Cumanicus'ta Hayvan Adları", *Turkish Studies*, Vol. 8/1, s. 1839-1865.

KOÇ, K.; BAYNİYAZOV, A.; BAŞKAPAN, V. (2003). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yay.

LESSİNG, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 2 C. (Çev. Günay Karaağaç). Ankara: TDK Yay.

Lİ, Y. S. (2004). *Türk Dillerinde Sontakılar*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.

NECİPOVIÇ N., E. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (Rusçadan çeviren) İklil Kurban. Ankara: TDK Yay.

ÖNER, M. (2009). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.

ÖZŞAHİN, M. (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.

ÖZYETGİN, M. (2001). *Ebû Hayyân, Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk, Fiil: Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*. Ankara: Köksav Yay.

PEKACAR, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.

REZAEİ, M. (2018). "Türkçede ala Sözcüğü", *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 16, s. 8-18.

SALAN, M. (2019). *Tarihî Kuzeybatı Kıpçakçası Fiil Yapım Ekleri ve Tarihi Karşılaştırmalı Etimolojik Fiil Sözlüğü*. İstanbul: Hiperyayın.

ŞİRİN USER, H. (2009). *Köktürk ve Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen Yay.

TAVKUL, U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.

TEKİN, T.; ÖLMEZ, M.; CEYLAN, E.; ÖLMEZ, Z.; EKER, S. (1995). *Türkmence-Türkçe Sözlük*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 18. Ankara: Simurg Yay.

TIETZE, A. (1966). *The Koman Riddles and Turkic Folklore*. Berkeley and Los Angeles: University of California Publications.

TIETZE, A. (2016). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*. Ankara: TÜBA Yay.

TOPARLI, R. (1992). *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn*. Ankara: TDK Yay.

TOPARLI, R.; ÇÖGENLİ, M. S.; YANIK, N. H. (2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*. Ankara: TDK Yay.

TOPARLI, R.; VURAL, H.; KARAAATLI, R. (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.

YERASİMOS, Marianna (2011). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Yemek Kültürü Yorumlar ve Sistemik Dizin*. Ankara: Kitap Yay.

YUDAHİN, K. K. (1998). *Kırgız Sözlüğü*, (Türkçeye çeviren), Abdullah Taymas, C. 2., 4. baskı. Ankara: TDK Yay.

ZAHİDOĞLU, V. A. (2014). “Dede Korkut Kitabı’nda Geçen Ağayıl ve Kaytaban Kelimelerinin Etimolojisi Üzerine”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 3/3, s. 27-48.

GÖROĞLU DESTANININ MİTOLOJİK KARAKTERLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Naile ASKER*

Özet

Köroğlu Destanı, Türk halklarının ortak yapıtıdır ve Avrasya'da geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Destan, iki büyük versiyona ve yüzlerce bölgesel varyanta bölünmüştür. Destanın Hazar Denizi'nin doğusundaki versiyonu, Orta Asya veya Türkistan kısmı daha çok mitolojik katlara sahip olup kökleri eski dönemlere inmektedir. Destanın Türkmen versiyonu olan Göroğlu'nda kahramanın olağanüstü doğumu, ad alması, atı, peri kızı Ağayunus ile olan evliliği, Hızır, erenler vb. mitolojik motif ve karakterler ile zengindir.

Bu makalede Türkmen Göroğlu Destanının genel yapısına kısa bir bakış atılacak, destanın mitolojik karakter ve motifleri tahlil edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Göroğlu Destanı, Göroğlu, Karakter, Mitoloji, Peri, At, Motif.

AN ANALYSIS ON GOROGHLU EPIC'S MYTHOLOGICAL CHARACTERS

Abstract

The Epic of Koroghlu is a common work of Turkish people and has spread to a wide geography in Eurasia. The epic is divided into two major versions and hundreds of regional variants. A version of epic which is in the east from the Caspian Sea, middle Asia or Turkistan part has more mythological floors and its roots go back to ancient times. The epic is full of extraordinary birth of Turkmen Goroghlu, his name, his horse, his marriage to the fairy daughter Aghayunus, his magical weapons, Hızır, Erenler and so on mythological motifs and characters.

In this paper, a short overview of the general structure of Turkmen Koroghlu (Goroghlu) will be given and the mythological characters and motifs of the epic will be analyzed.

Key Words: Goroghlu Epos, Goroghlu, Character, Mythology, Fairy, Horse, Motif.

Giriş

Eski Türk kahramanlık destanları geleneksel anlatım tarzına sahiptir ve hemen hemen tüm destanlar bu kalıba uyar. “Eski Türk toplumunda destan anlayışı istisnasız olarak alplık düşüncesinin karakterleşmesine yöneldiğinden bu aşamaya ait epik geleneğin özeğinde kahramanlık motifi ve bu motifin ifadesi olan çeşitli kahramanlık süjeleri durmakta” (Tehmasib, 2010: 255-256).

Türk kahramanlık destanlarının başında gelen Köroğlu Destanı, Türk halklarının ortak yapıtıdır ve Avrasya'da geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Destan, iki büyük versiyona ve yüzlerce bölgesel varyanta bölünmüştür. Geniş coğrafyaya yayılmasını ve yapısal özelliklerini dikkate alarak destan Doğu ve Batı versiyonlarına bölünmüş, bu bölünmede Hazar Denizi hayali sınır gibi belirlenmiştir. Köroğlu Destanı Türk destancılık geleneğinden doğmuş, varyantlaştıkça âşık tarzı motiflerinin de yer aldığı, kâmil söz abidelerimizden biridir.

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Folklor Enstitüsü, el-mek: qaracantali@live.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4723-1135>

E. Meletinskiy, eski kahramanlık eposlarının oluşma sürecini geniş şekilde araştırarak onların ilk kaynağının “medeni kahraman hakkında mitler” (Meletinskiy, 2004: 30) olduğunu göstermiştir. Şakir İbrayev de “destan anlatıcısına verilen en büyük görevü, destan kahramanının gerçekten yaşadığına dinleyiciyi inandırmaktır.” (İbrayev, 1998: 97) demektedir.

Mitolojik dönemde gök ve gök olaylarıyla ilgili tasavvurlar, evren, dünya ve varlığın yaratılması, yaratılanlar içinde insanî davranış sergileyen varlıklar daha sonraki dönemde destani anlatılar içine girer ve toplumun medenî tekâmülüne paralel olarak edebî tekâmül içinde gelişmesine/değişmesine devam eder. Köroğlu anlatıları ve dolayısıyla bu anlatıların başkahramanı Köroğlu da değişime uğramıştır. Başta destan kahramanı olup sabit karakterli alp özelliğine sahipken hikâye kahramanı olduktan sonra bu yapısından kopmuş, alp tipi yerine âşık/âşık kahraman tipine çevrilmiştir (Çetin, 2016: 435).

Köroğlu Destanı'nın Hazar Denizi'nin doğusundaki versiyonu, Doğu, Orta Asya veya Türkistan adlandırılan kısmı daha çok mitolojik katlara sahip ve kökleri eski dönemlere inmektedir. Destan, Köroğlu'nun olağanüstü doğumu, ad alması, atı, Peri kızı Ağayunus ile olan evliliği, sihirli silahları, dev, dağ-mağara, Hızır, erenler vb. mitolojik motif ve karakterlerle zengindir.

Fuzuli Bayat, mitoloji-destan geçidi hakkında: “*Mit ve destanın içiçe girdiği dönem arkaik destanlar dönemidir... Arkaik destan mitle klasik destan arasında bir çeşit geçit aşamasıdır*” demektedir (Bayat, 2005: 112).

Köroğlu Destanı'nın Doğu ve Batı versiyonlarında ve o kabilden Türkmen ve Azerbaycan varyantlarında tekâmül sürecini analiz ederken bunun millî oluşum ile bağlı olduğunu görmekteyiz. “*Mit ile fantastik özellikleri Doğu varyantlarında milli oluşum devri ile ilgilidir. Destanın Kazak, Özbek, Tacik varyantları 18. asırdan sonraki dönemde ve Azerbaycan-Türkmenlerindeki tarihi hadiselerden tamamıyla farklıdır. Bu nedenle de destanın bütün yapısı değişmiştir*” (Koroglu, 1983: 177).

Yapısında ve tipoloji özelliklerinde eski Türk kahramanlık destanlarının izlerini taşıyan Köroğlu Destanı arkaik destanlarımızdandır. Destan, kahramanları, konusu, motif ve epizotlarıyla yayıldığı büyük coğrafyaya rağmen kâmil bir bütünlük sergiler. Aynı zamanda destan, Doğu ve Batı versiyonlarında farklı kahraman ve motifler de kazanmıştır. Türkmen Göroğlu Destanında bu farklı kahraman ve motiflerin başında mitolojik karakterler gelmektedir.

Mucizevi doğum

“*Epik metin alanında kendini daha fazla ve kabarık olarak gösteren kahramanın mucizevi şekilde doğumu, folklorla transformasyon olunmuş mitolojik-kosmogonik görüşlerin ürünüdür*” (Qurbanov, 2011: 110). Eski Türk destanlarında kahramanın doğumu ve büyümesi olağanüstü ortamlarda gerçekleşmektedir, ama bu olağanüstü ortam ve durumlar aynı zamanda olağandır. Anlatıcının abartısı haricinde her şey “gerçekçi”dir. Eski Türk destanlarında kahramanın sihirli doğum motifi bazı olağanüstü epizotlarla zengindir. Bu olağanüstü hususlar da kahramanın seçilmiş olduğuna ve gelecekte büyük yiğitlikler göstereceğine işaret eder.

Köroğlu Destanının Doğu versiyonunda ve Türkmen varyantlarında yer alan “kahramanın mezarda/gorda doğumu” motifi Türk mitolojisindeki “kutsal mağaralar” motifini de hatırlatmaktadır. Türklerin türeyişi ve menşeyi hakkındaki bir efsaneye göre Türk milletinin ilk atası olan Ay Ata bir mağarada yaratılmıştır. Bahaeddin Ögel bu mağaraların “yeraltı dünyasını yer yüzüne bağlayan bir kapı gibi” olduklarını ifade eder (Ögel, 1989: 21). Göktürkler'in kurttan türeyişiyle bağlı efsanelerinde de “mağaradan çıkma” motiflerinin olduğunu görmekteyiz.

Kahramanın doğumunda karşımıza çıkan mezar, doğum ve ölümü, yani hayat motifini simgeler. “*Nitekim o insanın öldükten sonraki mekânı, aynı zamanda ikinci doğuşunun*

gerçekleştiği yerdir. Buradan da mezarın ana rahmine benzetilmesi ortaya çıkar.” (Bayat, 2009: 61).

Köroğlu Destanı'nın Türkmen varyantlarının birçoğunda dede, Cığalı Bey'dir, oğul Adı Bey ve hamile karısı vardır. Hamile karısının ölümünden sonra Adı Bey de uzun yaşamaz. Kadın mezarda doğum yapar. Cığalı Bey'in çocuktan haberi olur ve onu evine getirir.

“Bir gece yatarken, Hızır Aleyhisselam gelip rüyasına girdi: Ey Cığalı Bey, sen üzülüp yatma, sen gelininin mezarına git, gözün ne hikmet görür, dedi. Bu düşü görüp keyfi hoş oldu, sabah namazını kıldıktan sonra gidip gelininin mezarını gördü. Baktı ki, bir erkek oğlan olmuş, annesinin çiğeri yalayıp yatıyor. Onu kucağına aldı ve mezarı gene muhkem edip dönüverdi, getirdi evine” (Görogly, 1996: I, 7).

Buraya kadar olaylar, eski Türk destanlarında olduğu gibi geleneksel olağanüstü doğum ile karakteristiktir. Olağanüstü doğumla kahramanın dünyaya gelmesi Türkmen varyantlarında ortak motif olsa da farklı varyantlarda verilmiştir. Bu farklar Cığalı Bey'in Göroğlu'nun dedesi değil, babası olması ve daha Göroğlu doğmadan kör olarak bilinmesidir. Bahşılardan toplanarak elyazma olarak arşiv belgelerinde elyazma No: 390f'de muzicevi doğum şu şekilde verilmiştir:

“Cığalı körün bir karısı var idi. Bu biçare hamile vaktinde vefat etmiş. Bu öldükten sonra birkaç ay ve gün geçti. Birkaç ay gün geçtikten sonra mezarlıkta bir oğlanın oynayıp gezdiği görülmüş. Köy halkı hayret edip bu oğlanın erkek ya da kız olduğunu öğrenmek için oğlanın çıktığı mezarının yanına oyuncak bebek, altın, iğ gibi şeyler bıraktılar. ‘Eğer erkek oğlan ise eyere biner; kız ise bebekle oynar, iğ eğirir’ diye. Oğlan mezardan çıktı. Baktı ki, eyer duruyor. Oğlan iğ ile bebeğe bakmadan, hemen eyere binip oynamaya başladı. Sonra eyerin üstünü tutkalladılar. Oğlan mezardan çıkıp eyere bindi, inmek istediğinde kuyruğu yapıştı, inemedi. Adamlar gelip onu yakaladılar. Sonra o körün karısı öldüğünde iki kattı (iki canlı, hamile), oğlan onundur’ diye, oğlanı köre verdiler” (Görogly, 1996: I, 331).

Destanda kahramanın çocukluk yıllarının hızla geçmesi motifi de geleneksel çizgileriyle uyumludur. Esas varyantlarda Rövsen adı verilen çocuk sokakta oynarken çocuklara zarar vermeye başlar. Bundan korkan Cığalı Bey, Rövsen'e bir zarar gelmesin diye onu alıp köyü terk eder. Rum diyarına gider ve burada Hünkâr'a seyislik yapar. Bir gün Hünkâr'ın isteği üzerine hediyelik bir tay seçer. Bu tay gelecekte Kırat'ın anası olacak su atından doğmuş taydır. Tayın Hünkâr tarafından beğenilmemesi üzerine Cığalı Bey'in gözleri kör edilir.

Hızır (Hıdır) - Şir Hüda Pir, Erenler

Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonra yeni inançlarına bağlı olarak düşünce dünyalarındaki bazı değişimler destanlara ve başka folklor ürünlerine de yansımıştır. Türklerin geçmiş hayatlarındaki yaşam tarzına bağlı olan mitolojik değer ve birikimlerinin birçoğu kılık değiştirerek İslami değer ve kültüre yaklaşmış, bazıları ise unutulmaya mahkûm olmuştur.

Yaşı bin yıllarla ölçülen eski Türk destanlarında da bu şekilde adaptasyon geçirmiş mitolojik karakter ve motifler mevcuttur. Destanlarımızda İslamiyet'ten önce var olan ya da İslam'ın kabulünden sonra oluşmasına rağmen halkın gen belleğinde korunmuş eski inanç sistemine ait unsur ve motifler bolcadır. Bu mitolojik unsurlardan biri de Hızır (Hıdır) karakteridir.

Arapça kökenli bir kelime olan Hızır, hemen hemen bütün kaynaklarda bir isim değil, “yeşil dal veya yeşilliği çok olan yer” anlamına gelen “el-Ahdar” kelimesinden türeyen “el-Hadır” şeklinde kullanılan bir lakap olarak değerlendirilmiştir. Bu lakabın kullanılmasının sebebi ise Hızır'ın oturduğu verimsiz, kuru yerlerin yeşerip dalgalanması yönündeki yaygın inançtır (Boratav, 2003: 253).

Türk sözlü edebiyatında ve hikâyelerde sıkça karşımıza çıkmakta olan ve çok eskilere kadar giden “bade içme” âşık edebiyatında bir gelenek olduğundan, doğru olup olmadığı

tartışma konusu değildir. Burada bazen badeyi sunan Hızır, bazen ise bir pir veya dervıştır. Rüyada âşık adayına hem mahlası hem âşıklık yeteneği verilir ve müstakbel sevgilinin cemali gösterilir.

Eski Türk destanlarında mitolojik karakter olarak Hızır veya Hıdır'a sık sık rastlanılmaktadır. Türk halk inançlarında, genellikle Hızır'ı bazen yeşil bazen beyaz elbise içinde, boz veya kır bir ata binen, yüzü kimi zaman örtülü kimi zaman açık, elinde mızrak veya kamçı taşıyan bir atlı şeklinde düşünülmüş, aynı zamanda da istediği her kılığa, her yaşa girebilen biri olarak tasavvur edilmiştir. Onun en çok da beyaz saçlı, aksakallı bir ihtiyar derviş kılığına girdiği görülür (Ocak, 1985: 101-102). Hızır, kahramanların yardımı ihtiyacı olduğu, yaralandığı, ölüm tehlikesi yaşadığı, yolunu kaybettiği vs. durumlarda ortaya çıkarak kurtarıcı fonksiyonunu üstlenmektedir.

“Gavs (Hızır), Köroğlu'nun Zuhuru kolunun Kazak, Özbek, Türkmen varyanlarında da aynı fonksiyonu üstlenmiş olmakla birlikte, yalnız değildir. O, İlyas, kırklar, Hz. Ali ve bazen de üç yüz altmış erenle beraber bu görevini yerine getirir. Bu olağanüstü kişiler, yukarıda anılan varyantlarda Köroğlu'nun dünyaya gelişinden başlamak üzere destanın sonuna kadar sıkıştığı yerde yardımına koşarak büyüyüp yiğit olmasında önemli görevler üstlenirler” (Karadavut, 1996: 112).

Rüyasında Hızır Aleyhisselam Rövsen'i gösterip dedi: Bu, bizim nefes oğlumuz, Sultan Adıbeğ'in oğlu, Cıgali Bey'in torunudur. Erenler dediler: Biz toplanmışken bu oğlanı muradına erdirelim. Rövsen'i yattığı yerde derin uykuya verip karnını kestiler, ciğerinin içini açıp yıkayıp temizleyerek nurla doldurdular. Rövsen hapşırıp uyandı. Ona bir cam verdiler, içip yine kendinden geçti. Rövsen yine hapşırıp uyandı, atını aradı. Hazret-i Ali Şir Hüda Pir bir nara attı, at kişneyerek geldi. Erenler atın beline kıldan altın kayışlı eyer, kadifeden örtü, leçekli gömlekçe koydular, başına zümrütten ala kayış saldılar. Rövsen'e deri çizme, ak kalpak, mavi çekmen giydirdiler. Erenler sordular: Senin gönlün çiftçilikte mi, ozanlıkta mı, kahramanlıkta mı, mollalıkta mıdır?

...Erenler dediler: Senin yönünü anladık, şimdi ne muradın varsa, bizden iste.

Rövsen dedi: Atıma, kendime yüz yirmi yıl yaş verin; atım, kendim yüz yirmi yerden yara alsak da yıldız gördüğümüzde iyileşelim.

Erenler el verdiler, dediler: Oğlan, eksiğin kalmasın, yine iste.

Rövsen dedi: Düşman eline düşsem, tez kurtulayım, kılıcım küffara dokunsun, Müslüman'a dokunmasın.

Erenler el verdiler, dediler: Oğlan, eksiğin kalmasın, yine iste.

Rövsen dedi: Ahiret için saf imanımı verin, yetmiş iki dili gönlüme ayan edin.

Erenler el verdiler, ama bu defa yine iste demediler.

Rövsen dedi: Aman, erenler, öldükten sonra yolumu devam ettiren bir evlat verin.

Erenler dediler: Sene üç defa el verdik, sorduk, artık geçtir.

Rövsen'i üzgün gören Hızır Aleyhisselam Şir Hüda Pir: *“Oğlum sen üzülme ben sana kendim bir nefes edeyim, ta kıyamet ahır zamana kadar adın yedi yaşından yetmiş yaşlıya kadar bendelerin dilinde dolaşsın. 'Adın yerin altında yatmasın.' diye nefes etti!*

Hızır Aleyhisselam Şir Hüda Pir, Rövsen'in beline keskin kılıç bağladı. Hızır Aleyhisselam Şir Hüda Pir: Karanlık yurttan ışıklı yurda çıktı, adını Rövsen koydum. Gordan çıktı, adı Göroğlu olsun, dedi.” (Görogly, 1996: I, 28-30).

Gaflette yatarım, geldi erenler,

'Kalk, gafil yerinden uyan!' dediler.

*Gözüm açıp gördüm cümle cihanı,
'O kişiye Şah-ı Merdan' dediler.*

*Gaflette yatarım, açtım gözümü,
Erenler payına sürdüm yüzümü,
Okuttular Hak söyledim sözümü,
'Yetmiş bir kelime ayan' dediler.*

*Göroğlu Bey söyler, eksikli bende,
Pirim Şah-i Merdan, desteğim sende,
Beş vakit namazın kılver günde,
'Ahiret yoldaşın iman' dediler (Görogly, 1996: I, 33).*

Hızır, Göroğlu'nun bütün hayatında yanında, zor anlarında yardımcısıdır. Göroğlu yaralandığında, yaralarını Hızır (Hıdır) – Şir Hüda Pir'in Ağayunus Peri'ye verdiği mendil iyileştirir. Göroğlu'nun düğününde Şir Hüda, Ağayunus Peri'ye bir mendil vermiştir. “Ne zaman ağır yaralı olsa yaralarını yıkayıp, temizleyip bu mendille silip sürsen, Göroğlu bir defa ölümden kurtulur” demiştir. Yaralandığında Ağayunus Peri mendili çıkarıp Göroğlu'nun vücudunu siler. Bir zaman sonra Göroğlu hapsirarak hiç yere düşmemiş gibi olup yerinden kalkar (Görogly, 1996: II, 69).

Eski Türk destanlarında aksakal ihtiyar karakterleri iktidarı, gücü simgeler. Hızır (Hıdır) ona verilmiş sihirli güçlerle destanlarımızda adalet, mertlik, doğruluk ilkelelerine hizmet eder. Göroğlu'nda kahramana yol gösteren, çeşitli sihirli yöntemlerle onun yardımına koşan birden fazla ihtiyar vardır: Şir Hüda Pir, Hızır, erenler, kalenderler vb. Bütün bu karakterler Göroğlu Destanının arkaik gücünü ve mitolojik derinliğini sergilemektedir.

Kırat

Dünya mitoloji tarihinde sihirli atlar başkahramanın arkadaşı ve yardımcısı olarak görülmektedir. Bunlara Türklerde Tulpar, Kırat; Yunanlılarda Pegasus, Areion, Satur, Kentaur, Keiron, Pedasos, Baliyos, Kanthos; Hintlilerde Uççayşhravas; Çinlerde ve Korelilerde Kolima, Lonqma; İskandinavyalılarda Skinfahi, Hrimfahi, Sleypnir vb. mitoloji atları örnek göstermemiz mümkündür. (<http://www.atliturcappadocia.com/mitolojik-atlar.html>)

Atlar, eski dönemlerden beri göçebe toplumlarda insanların en güvenilir dostu ve yardımcısı olmuştur. Türk mitolojisinde önemli bir yeri olan kanatlı at Tulpar da bunlardan biridir. Tulpar'ın Yunan mitolojisindeki karşılığı Pegasus'tur. Efsaneleşmiş atların başında Türk mitoloji tarihinde örneği bulunmayan Tulpar gelmektedir. Eski Türk destanlarında Tulpar'ın kanatlarının olduğuna, bu kanatların insan tarafından görülmesi durumunda Tulpar'ın ortadan kaybolacağına inanılır.

Türk kültür ve medeniyet hayatının farklı devirlerinde at, tüm canlılığı ile halk muhayyilesinde efsaneler de yaratmıştır. Türk halkının muhayyilesinde doğan bu efsaneler, atların menşelerini farklı şekillerde oluşturmuştur. Bunun neticesinde atların gök, rüzgâr, toprak ve su menşeli oldukları ile ilgili efsaneler doğmuştur (Elçin, 1997: 502). Su aygırları ile ilgili efsane ve destan motiflerine Türk, Moğol halklarında daha sık rastlanır. Bu mitolojik hayvanla ilgili efsanelerin Türk halklarında, özellikle bir zamanlar Sirderya havzasında yan yana konup göçen Oğuz ve Kıpçak boylarında ve genel olarak Türk halklarının komşu olarak yaşadığı, irtibat kurduğu toplumlar arasında yayılması ve korunması dikkate değerdir (Alkaya-Shadiyeva, 2019: 543).

Eski destanlarımızın başkahramanı ve olağanüstü güçlere sahip olan Kırat, su menşeli atlardandır. Kırat'ın hem anası hem de babası sudan çıkmıştır. O diğer atlardan farklıdır.

Kahramana yardım eden sihirli at, Türk destanları için karakteristiktir.

“Atların dünya tarih ve medeniyetinde oynamış olduğu önemli roller, basit bir binek hayvanı veya etinden, sütünden ve yününden yararlanılan bir varlık olmaktan daha fazladır. Kutsal sayılan ve bir insan gibi değer verilen atın yaratılışında da olağanüstü özellikler gözlemlenmektedir.” (Kaba, 2011: 19).

Kazakistan'da Dede Korkut'la bağlı anlatılan efsanelerin birinde şöyle söylenmektedir: *“Köroğlu, Dede Korkut'un eşi Helime'den dünyaya gelmiştir. Onun Kırat'ını Dede Korkut beslemiştir. Kırat ise denizden çıkan bir su atı ile sıradan bir atın birleşmesinden doğmuştur. Bu birleşmeden doğan çirkin tay Dede Korkut'un sihri ile Kırat olmuştur.”* (Alptekin, 1997: 23).

At, destanlarda aynen kahramanın kendisi gibi olağanüstü özelliklere sahiptir. Kahraman atı olmadan hiçbir işi başaramaz. Destanlarımızda zaferin ve yenilginin gerçek sahibi atdır. Atsız kahraman olmaz, Köroğlu da tek başına yok gibidir. Onu anlamlı kılan, kimliğine ve kahramanlığına nitelik kazandıran Kırat'tır. Destan kahramanlarının atları akıllı, tehlikeyi önceden duyan ve haber veren özellikleri ile seçilirler.

Destanda hüner gösteren iki güç var: Kahraman ve onun atı. Bu motif Türk destancılık geleneğinin yapıtaşlarından biri olan “Kitab-ı Dede Korkut”ta daha keskin hatlarla ve hem de atın üstünlüğü ile verilmiştir: *“Qazan Beg aydır: “Bu hüner atındır, erin midir?” Han aydır: “Yog, at işlemese, er ögünmez. Hüner atındır.”* (Kitabi-Dede Qorqud, 2004: 276).

Köroğlu Destanı'nın Doğu ve Batı versiyonlarının bütün varyantlarında olduğu gibi Türkmen varyantlarında da Kırat, efsanelerde adı geçen su menşeli attır. Hünkâr tarafından gözü kör edildikten sonra torunu Rövsen, gelini Gülenam ve daha bir tay olan Kırat'ın anası olacak atla Üçgümmez Dağı'nda yaşamaya başlayan Cığalı Bey, burada Kırat'ın özel talimiyle ilgilenir. Tay önce anasıyla birlikte insan gözünün görmeyeceği bir yere, Aras Nehri'nin kıyısına bırakılır. Dedesi Rövsen'e ata bakmaya izin vermez. Bir gün tayı kontrol etmeğe gelen Rövsen onun sesini duymaz, bakmaya mecbur kalır. O, gözlerini açınca nehrin diğer kıyısındaki tayı görür. Rövsen, tayın Aras Nehri'nin üzerinden o sahile bu sahile zıpladığını görür.

Rövsen gördüklerini dedesine anlatır: *“Cığalı Bey, Rövsen'e artık zamanın geldiğini, atı yer altında bağlı bir yerde kırk gün tutmak lazım olduğunu dedi. Kırk günün tamamında Cığalı Bey ata baktı, ama biraz gün ışığı düştüğünü kesinleştirip Rövsen'e yeniden atı kırk gün karanlıkta tutmayı emretti. Kırk günden sonra Cığalı Bey atın tam mükemmel olduğunu söyledi.”* (Göroğlu, 1996: I, 28-30).

Rövsen, karanlık yerden çıkarılan Kırat'ı Aras Nehri'nin kıyısında kaybeder. Onu ararken bir ağacın altında uykuya kalır. Uykusunda atı, Hızır Aleyhisselam Şir Hüda Pir ve üç yüz altmış eren tarafından ona geri verilir.

Kırat, hem anası hem de babası taraftan su atları soyundan gelmesi ve çok iyi bir seyis olan Göroğlu'nun dedesi Cığalı Bey tarafından özel bir şekilde bakımı ve beslenmesi neticesinde mükemmel bir ata dönüşmüştür. Bütün bunlardan sonra Kırat'a Hızır Aleyhisselam Şir Hüda Pir ve üç yüz altmış eren tarafından verilmiş olağanüstü güçler onu yenilmez bir kahramana çevirmiştir, o, Göroğlu'nun ayrılmaz savaş arkadaşı ve dostu olmuştur.

Peri kızı

Türkmen Köroğlu'sunda Göroğlu, Peri kızı Ağayunus'u rüyasında görür ve ona âşık olur.

“Göroğlu'nun rüyasında bir açık sarı elbiseli, açık sarı sarıklı ihtiyar baba, bir perinin elinden tutup meyhaneye girdi. Getirip kucağına teslim etti. Oğlum sen üzülüp yatma, senin eşin

budur. Buna köyü Kaf'ta Cihan Padişahı'nın kızı derler. Adına "Ağayunus Peri" derler dedikten sonra o ihtiyar baba çıkıp gidiverdi." (Görogly, 1996: I, 71).

Göroğlu, Ağayunus'a ulaşmak için Kaf Dağı'nın yolunu tutar. Düşünde görünen ihtiyar baba tekrar yoluna çıkar. "*Oğlum bu gün senin düşüne girdiğim kırkıncı günü. Seni de onun rüyasına sokmuştum. Bir zat rüyama girdi diye o da rahatsız olmuştur. Kible kapısından varırsan eşiğe yaslanmış bir ejderha yatıyordu. O periyi kendisi cadı duasıyla ejderha yapmış... Bir avuç toprağa nefes üfleyip verdi. Git bunu ağzına bırak! Bozulur, ağaç olur da yatıverir, olmazsa seni de geçirmez.*" (Görogly, 1996: I, 77).

Rüyasındaki ihtiyar Göroğlu'nun Ağayunus Peri'ye kavuşmasındaki bütün engellerin önünü açar. Her sefer rüyasına girer ve nasihatlarıyla Göroğlu'nu yeni tuzaklardan kurtarır. Sonunda Göroğlu Ağayunus Peri'yi Kaf Dağı'ndaki babası Cihan Padişahı'nın sarayından kaçırmayı başarır. Göroğlu'nun eşi bir Peri kızıdır ve ateşten yaratılmıştır. O da rüyasında görüp âşik olduğu Göroğlu ile evlenmeyi kabul eder.

Ağayunus Peri olağanüstü güçleriyle Göroğlu'nu korur ve ona yardım eder. O, cadı duasını okuyup tırnağına bakınca kırk gün önce olmuşları ve kırk gün sonra olacakları okuyabilmekte ve dilediği zaman kumru kuşuna dönüşüp uçabilmektedir.

Sonuç

Köroğlu Destanı'nın Doğu versiyonunda ve Türkmen varyantlarında Batı versiyonundan farklı olarak ilk kolda kahramanın gorda (yani mezarda) mucizevi doğumu, destanın mitolojik unsur ve karakterlerle zengin olacağına işarettir. Olağanüstü şartlarda başlayan destan olağanüstü yardımcı kahramanlarla devam eder. Kırat, Hızır Aleyhisselam Şir Hüda Pir (Hz. Ali), Ağayunus Peri, erenler, aksakallar, kalenderler, sihirli silahlar, dev, dağmağara vs. hepsi destanın mitoloji katlarını oluşturmaktadır. Bunlar Köroğlu Destanı'nın Doğu versiyonunu eski Türk kahramanlık destanlarına yaklaştırmakta ve mitolojik motiflerle zengin mitoloji-destan geçidi sürecini göstermektedir.

Kaynaklar

ALKAYA, E., SHADIYEVA, G. (2019). "*Dede Korkut Hikâyeleri ve Kazak Destanlarında Geçen Deniz Kulunu, Su Atı Üzerine*", Dünya Kültür Mirası Dede Korkut Uluslararası Sempozyumu (25-27 Nisan 2019/ Bayburt) Bildirileri. Bayburt, s. 539-544.

ALPTEKİN, A. B. (1997). "*Kazakistan'da Anlatılmakta Olan Dede Korkut ile İlgili Efsaneler*", V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi - Halk Edebiyatı. Ankara, s. 20-26.

BAYAT, F. (2005). *Mitolojiye Giriş*. Çorum, Keram Yayınevi.

BAYAT, F. (2009). *Türk Destancılık Tarihi Bağlamında Köroğlu Destanı; Türk Dünyasının Köroğlu Fenomenolojisi*. İstanbul, Ötüken.

BORATAV, P. N. (2003). *100 Soruda Türk Folkloru*. İstanbul, K Kitaplığı.

ÇETİN, İ. (2016). "*Medeniyet Değişiminde Kahraman-Mit ve Destandan Hikâyeye*", VI. Uluslararası Köroğlu ve Türk Dünyası Destan Kahramanları Sempozyumu Bildirileri. 10-12 Ekim 2016. Bolu / Türkiye, s. 431-438.

ELÇİN, S. (1997). "*Atların Doğuşları ile İlgili Efsaneler*", Halk Edebiyatı Araştırmaları 2. Ankara, Akçağ Yayınları.

Görogly. *Türkmen Halk Destanı*, I cilt. (1996). Tayyarlan: Nurmehmet A. Ankara. Bilig Yayınları.

İBRAYEV, Ş. (1998). *Destanın Yapısı*. (Akt. Ali Abbas Çınar). Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

KABA, A. (2011). *Altay, Tuva, Hakas ve Şor Destanlarında At Motifi Üzerine Bir İnceleme*. KırŐehir.

KARADAVUT, Z. (1996). *Köroğlu'nun Zuhuru Kolu Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma (İnceleme-Metinler)*. Konya.

Kitabi-Dede Qorqud. (2004). Bakı, Önder neŐriyyatı.

OCAK, A. Y. (1985). *İslâm Türk İnançlarında Hızır yahut Hızır-İlyas Kültü*. Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

ÖGEL, B. (1989). *Türk Mitolojisi-I*. (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar). Ankara, TTK Yayınları.

QURBANOV, N. (2011). *Azerbaycan Folklorunda Mifoloji-Kosmoqonik Görüşler*. Bakı.

TEHMASİB, M. (2010). *Seçilmiş Eserleri*. 2 cildde, I cild. Bakı, Mütercim.

KOROGLU, H. G. (1983). *Vzaimosvyazi Eposa Narodov Sredney Azii, İrana i Azerbaydjana*. Moskva, İzdatelstvo Nauka. (КОРОГЛЫ, Х. Г. (1983). *Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана*. Москва, Издательство Наука)

MELETİNSKİY, E. M. (2004). *Proisxojdeniye Geroiçeskovo Eposa: Rannie Formı i Arhaiçeskie Pamyatniki*. Moskva, Vost. Lit. (МЕЛЕТИНСКИЙ, Е. М. (2004). *Происхождение героического эпоса: Ранние формы и архаические памятники*. Москва, Вост. Лит)

<http://www.atliturcappadocia.com/mitolojik-atlar.html>

KİTÂB-I GÜZÎDE-İ 'İLM-İ TİBB'DA (SULTÂNİYYE İNGİLTERE NÜSHASI) TESPİT EDİLEN BİTKİ ADLARI

Paki KÜÇÜKER* - Melek BALCI**

Özet

İnsanlık var oluşundan beri birtakım hastalıklarla mücadele içerisinde. Bu hastalıklara karşı önlem alabilmek, onlardan korunabilmek ve kurtulabilmek için ilk olarak tabiata başvurmuştur. Tabiatta bulunan çeşitli hayvanlar, madenler, sular, taşlar ve bitkiler insanlığa hastalıklarının tedavi etmesi için yardımcı olmuştur. Böylece tabiatın iyileştirici öğelerinden biri olan bitkilerin de işlevleri, faydaları ve zararları tarih boyunca araştırılmıştır. İncelemeler ve deneylerden sonra başta botanik, tıp tarihi, eczacılık ve halk hekimliği olmak üzere birçok bilim alanına hizmet edilmiştir.

Kitâb-ı Güzîde-i 'İlm-i Tıbb, XV. yüzyıla ait bir tıp metnidir. Şirvanî'nin kaleme aldığı bu eser, tıp tarihi bakımından önemli bir kaynak niteliğindedir. Eserde hastalıkların tedavisinde kullanılan merhem, macun ve terkip adları yer almaktadır. İnsan sağlığı için hazırlanan bu merhem, macun ve terkiplerin ana unsurunu çeşitli bitkiler oluşturur. Sade bir dille yazılmış eserde yer alan bitki adları yazıldığı dönemin ses, yapı ve kelime kadrosu bakımından bize zengin malzeme sunar. Üzerinde çalıştığımız eser, İngiltere'de The British Library Oriental and India Office Collectionsta 15049 numarada kayıtlıdır. Bu çalışmada Kitâb-ı Güzîde-i 'İlm-i Tıbb'da yer alan bitki adları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eski Anadolu Türkçesi, Bitki Adları, Şirvanî, Kitâb-ı Güzîde-i 'İlm-i Tıbb, Tıp Tarihi

THE NAMES OF PLANTS DETERMINED IN THE KİTAB-I GÜZÎDE-İ İLM-İ TİBB

Abstract

Humanity from its origins struggles with different diseases. First way of getting provided, protected and saved from disease was found in nature. Different sorts of animals, minerals, curative water, stones and plants have been helpful in the treatments. Useful items of nature such as plants and their functions, advantages and disadvantages were researched during the history. Botanic, history of medicine, pharmacy and folk medicine started being practiced after these researches and experiments.

Kitâb-ı Güzîde-i 'İlm-i Tıbb is a piece about medicine from XV. century. This book which was written by Şirvanî is very important literature for the history of the medicine. Apparatus, which was used during the treatment such as ointment, paste and compound are also written in this paper. The base of ointment, paste and compound which were used for human's health is made of different sorts of plants. The names of the plants, in this book, which was written in basic language, are also important for understanding vocals and the structure of the

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Sakarya / TÜRKİYE, el-mek: pkucuker@sakarya.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7538-4200>

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Sakarya / TÜRKİYE, el-mek: han_melekblc@hotmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0338-7349>

words of language in that period. The book that we have elaborated is saved in England in The British Library Oriental and India Office Collections by number 15049. This article is about names of plants that are written in the Kitâb-ı Güzîde-i 'İlm-i Tıbb.

Key Words: Old Anatolian Turkish, Plant Names, Şîrvânî, Kitâb-ı Güzîde-i 'İlm-i Tıbb, History of Medicine

Giriş

İnsanlık var oluşundan beri birtakım hastalıklarla mücadele içerisinde. Bu hastalıklara karşı önlem alabilmek, onlardan korunabilmek ve kurtulabilmek için ilk olarak tabiata başvurmuştur. Tabiatta bulunan çeşitli hayvanlar, madenler, sular, taşlar ve bitkiler insanlığa hastalıklarını tedavi etmesi için yardımcı olmuştur. Böylece tabiatın iyileştirici öğelerinden biri olan bitkilerin de işlevleri, faydaları ve zararları tarih boyunca araştırılmıştır. İncelemeler ve deneylerden sonra başta botanik, tıp tarihi, eczacılık ve halk hekimliği olmak üzere birçok bilim alanına hizmet edilmiştir.

Bitkilerin hemen hemen tümü, çeşitli hastalıklara karşı kimi zaman tek tek, kimi zamansa diğer birtakım bitki ve maddelerle çeşitli işlemlerden geçirilerek ilaç olarak kullanılır. Eski tıpta ilaçların bitkilerden yapılması, hemen tüm bitkilerin çeşitli hastalıklara karşı ilaç olarak kullanılmasından dolayı, tıp metinleri bitki adları açısından akla gelen ilk kaynaklardandır (Önler, 1998:161-162). XIV-XVII. yüzyıllar arasında Anadolu'da çeşitli bilim dallarında birçok eser yazılmıştır. Bu eserler içerisinde tıbbî içerikli olanlar önemli bir yer tutar. Bu dönem eserleri üzerinde yapılan çalışmaların büyük çoğunluğu dinî ve edebî içeriklidir. Oysa çeşitli bilim dallarında yazılmış eserler, gerek kelime hazinesi gerekse söz konusu alanlardaki terimler açısından büyük önem taşımaktadır. Ayrıca bu tür eserler üzerinde yapılacak olan yayınlar, ilgili bilim dallarının tarihlerini araştıran uzmanlara da sağlam malzeme teşkil edecektir (Önler, 1985: 87-130).

Yaşamın sürdürülebilmesi gibi önemli bir ihtiyaçtan doğan bitkilerle tedavi ilmi, farklı coğrafyalarda, farklı dillerde eserlerin yazılmasıyla yavaş yavaş gelişmiş; bu farklı coğrafyalarda ve farklı dillerde yazılan eserlerin her milletin kendi diline tercüme edilmesiyle birlikte oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Özellikle 15. yüzyıldan itibaren Türkçeye tercüme edilen eser sayısı oldukça fazladır; bu durum da Türkçenin bir bilim dili olmasına büyük katkı sağlamıştır (Küçükler, Yıldız 2018: 110).

Hayvanlar ve bitkiler Türk folklorunun efsanelerinde, destanlarında, masallarında, türkülerinde, atasözlerinde önemli bir yer tutar. Bu kültürel ve edebî türlerin yer aldığı eserlerde hayvan ve bitki adlarıyla ilgili çok sayıda örnek görülmektedir (Uçar, 2013b: 4). Hastalıkların tedavisinde bitkilerle uğraşan hekimler, bitki adlandırılmasında çeşitliliği de beraberinde getirmiştir. Dildeki bitki işaretlemelerinin sayısının fazla olması; bitki çeşitliliğiyle birlikte aynı bitkinin farklı türlerinin ve farklı adlandırmalarının olmasıyla da bağlantılıdır (Uçar, 2013a: 2674).

İnsanın her derdine bir alternatif bitki sunan tabiat eski çağlardan beri şifa kaynağı olmuştur. Bilindiği üzere Anadolu, coğrafi özellikleri ve iklimi dolayısıyla zengin bir habitata sahiptir. Bu topraklarda yetişen hekimlerden biri olan Şîrvânî, Kitâb-ı Güzîde-i 'İlm-i Tıbb adlı eserini Eski Anadolu Türkçesi döneminde XV. yüzyılda yazmıştır.

Şîrvanlı bir aileye mensup, hayatı ile ilgili bilgileri eserlerinden öğrenebildiğimiz, XV. yüzyıl hekimleri arasında yazdığı eserlerle oldukça önemli bir yere sahip olan Muhammed bin Mahmud-ı Şîrvânî hem Arapça hem de Türkçe birçok eser vermiş devrinin önemli hekimlerindedir. Şîrvânî'nin yurt içi ve yurt dışındaki kütüphanelerde Türkçe ve Arapça yazılmış biri dinî konuda, on biri tıp, eczacılık, kıymetli taşlar, yemek sanatı konularında telif ve tercüme olmak üzere toplam on iki tane eseri bulunmaktadır (Bayat, Okumuş 2004: 13).

Şirvânî'nin, üzerinde çalışılan Türkçe eserlerinden Cevhernâme, Tuhfe-i Murâdî, Kitâbü't-Tabih Tercümesi, Sultâniyye, Mürşid adlı eserleri ilim âlemine sunulmakla birlikte "Şirvânî'nin Menteşe beyi İlyâs bin Mehmed bin Orhan (öl.842/1421) adına Arapça yazdığı, ona nispetle İlyâsiyye adını verdiği, sonra yine İlyâs Bey'in isteğiyle Türkçeye çevirdiği (Bayat, Okumuş 2004: 14)" İlyâsiyye adlı eserinin günümüze kadar hiçbir nüshasına ulaşılamamıştır.

Şirvanî, yukarıda bahsedilen Türkçe eserlerinden Sultâniyye'yi Osmanlı sultanı Çelebi Mehmet'e (öl. 1421) ithaf etmiştir. Sultâniyye'nin bilinen altı nüshası şunlardır:

Süleymaniye Kütüphanesi'nde Serez, No. 2756: Harekeli nesihle 88 yaprak, 214×150 (120×90) mm, 11 satır. İstinsahı 1512'de Mehmet Beğ bin Ahmed Paşa Camii tarafından tamamlanmıştır.

Bosna-Hersek Gazi Hüsrev Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Bölümü, No. R1585/1: Nestalikle 42 yaprak, 13 satır. İstinsah tarihi ve müstensihi bilinmemektedir.

Köprülü Yazma Eserler Kütüphanesi Hafız Ahmed Paşa Koleksiyonu, No. 34 Ha 184/2: Harekeli Nesihle 32 yaprak, 207×140 (140×93) mm, 15 satır. İstinsah tarihi ve müstensihi bilinmemektedir.

Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa Koleksiyonu, No. 2074/1 46: Nesihle 46 yaprak, 203×140 (142×93) mm, 13 satır, Eksiktir.

Manisa İl Halk Kütüphanesi Eski Eserler Bölümü, No. 1848/4: Harekesiz sülüsle 31 yaprak, 205×115 (148×95) mm, 19 satır, Eksiktir.

Sultâniyye'nin çalışmamıza kaynaklık eden ve en eski tarihli nüshası Kitâb-ı Güzîde-i 'İlm-i Tıbb adlı eserdir. İngiltere'de The British Library Oriental and India Office Collections 15049 numarada kayıtlıdır.

Bir mukaddime ve 14 babdan oluşan eser, her sayfası 15 satır olmak üzere harekeli nesihle yazılı 41 varaktan oluşur. Her bab fasıllara ayrılarak, bab ve fasıl başlıkları önce Arapça olarak verilmiş, sonrasında Türkçeleri ile devam edilmiştir. Yazmanın ilk sayfasında yazan ve eserin adı olarak bilinen Kitâb-ı Güzîde-i 'İlm-i Tıbb ibâresi aslında eserin adı değildir (Küçük, 2010a: 175). Eserin adı ve yazılış sebebi yazmanın 3a numaralı varağında şöyle geçmektedir: (1) mensüb olanlar birkaç vardır pes vâcib oldı bize dağı ol dergâhuñ (2) hizmetine erişmek ve hem anuñ devleti birle devletlenmek pes yazdum (3) men dağı vesîle ve tuhfe icün ol hazret-i keyvân rif'ata bu muhtaşar-ı (4) müfîd kim kâfîdür tedbîr ebdân-ı şahîhaya ve vâfî cemîc agrâzlarına ve hem (5) müstemil leâyif-i celîleye ve muhtevî-ârâ-yı cemîleye ve kıldum bu muhtaşarı anuñ (6) adına ve hem adını *tembihâ-yı kanundur?* kodum ki tâ bu kitâbumuz anuñla devletlene ve çok (7) zamân anuñ eyü adı birle kıla

Elimizdeki yazmada Şirvânî'nin eseri ile Hacı Paşa'nın Teshîl adlı eseri birlikte ciltlenmiştir. Yazmanın baş kısmında bir fihrist vardır ve fihristin başında da "fihrist-i kitâb-ı 'ilm-i tıbb-ı güzîde" ibaresi bulunmaktadır. Bu fihrist içerisinde Hacı Paşa'nın Teshîl adlı eseri için ayrı bir başlık açılmamış, eser aynı fihristin içerisine dâhil edilmiştir. Dolayısıyla da şimdiye kadar Şirvânî'ye ait bir eser adı olarak bilinen Kitâb-ı Güzîde aslında eserin adı değil, yazmayı kaleme alan kişinin sonradan iki eseri birleştirerek tıp ilmine ait seçkin bir eser anlamında (Kitâb-ı Güzîde-i 'İlm-i Tıbb) sonradan verdiği bir isimdir (Küçük, 2010a: 175-176).

Eserin ikinci varağında bulunan ve yazar adının hemen üzerine yazılmış olan "892 hicretinde bu eseri yazdum" ibaresi yazmanın milâdî 1487 yılında istinsah edildiğini düşündürse de eserle birlikte ciltlenen ve kendisinden sonraki sayfalarda yazılı bulunan Teshîl adlı eserin sonuna düşülen 848 (1434) yılı kafa karıştırılmaktadır. Eserin diğer bölümlerinde istinsah

tarihiyle ilgili başka bir ibarenin bulunmaması konuyla ilgili fazla yorum yapılamamasına sebep olmaktadır (Küçüker, 2010a: 176).

Eser insan sağlığı için önemli her alana değinmiştir: Kulak, göz, diş, ağız, saç, yeme-içme, uyku düzeni, sağlıklı beden için hareket etmenin önemi, kusmanın ahvali, hamam adabı gibi. İnsanın hastalıklardan korunabilmesi için bedenine sıhhatli olabilecek durumları bitkilerin iyileştirici özellikleriyle birlikte ele alan Şîrvânî, üzerinde çalıştığımız eserde Türk tıp tarihine adını yazdırmış hekimlerden ve onların kitaplarından da bahsetmiştir. Kânûn, Şeyh İbni Ali Sinâ (İbn Sînâ, öl.1037); Hâvî, Muhammed bin Zekeriyâ (Râzî, Ebû Bekir, öl.925); Mîe, Mesîhî (Ebu Seyl, öl.1010-1011?) gibi ünlü hekimleri ve kitaplarını duyduğunu onlardan etkilendiğini belirten Şîrvânî, Câlinûs (Galien, MS öl.200?) ve Ebukrat (Hipokrat, MÖ, 460-375) adlı hekimlerin kusmanın ahvali hakkındaki görüşlerine Kitâb-ı Güzîde-i 'İlm-i Tıbb'da yer vermiştir. Ayrıca Câlinûs'un hamam adabı hakkındaki görüşüne ve yüz yirmi türlü hastalığa kefarete dediği macun-ı câlinûs adını taşıyan macunun tarifine de bu eserde yer verilmiştir.

Şîrvânî, bu eseriyle bize, insan sağlığı için bitkilerin hangi bitkilerle bir arada kullanılması gerektiği konusunu tecrübe edip sahil gördüğü merhem, macun ve terkip tariflerinin bulunduğu bir eser bırakmıştır. Biz de bu çalışmada Şîrvânî'nin Kitâb-ı Güzîde-i 'İlm-i Tıbb adlı eserindeki bitki adlarını önce alfabe sırasına göre düzenledik. Adı geçen bitkiden sonra dil kısaltmasını verip bitkilerin anlamlarını açıkladık. Belirlenebilenlerin Latince karşılıkları parantez içinde verdikten sonra bitki adının geçtiği sayfa ve satır numarasını parantez içinde gösterdik.

Kitâb-ı Güzîde-i 'İlm-i Tıbb'da yer alan bitki adları şöyledir:

'afş: < Ar. 1. Mazı denilen tane. 2. Kekre. (38a/10), (41b/9)

'âkrîkârîhâ: < Ar. 1. Pire otu, nezle otu. 2. Şifalı bir öd türü. (40b/4)

alabüber: < T.-Gr. 1. Patlıcangillerden bir biber türü; (*Capsicum annuum*). 2. Bu bitkinin olgunlaştığında kızarıp yakıcı bir acılık kazanan, kurutulup dövülerek yemeklerde baharat olarak kullanılan tozu, Türk biberi. (26b/3)

alma: < T. Elma; (*Pirus malus*). (34a/2)

anîsûn: < Far. Anason; (*Pimpinella anisum*). (37b/7)

arpa: < T. Buğdaygillerden bir bitki; (*Hordeum vulgare*) ve bu bitkinin ekmek ve bira yapımında kullanılan, hayvanlara yem olarak verilen taneleri. (38b/9)

aşl: < Ar. Ilgın ağacı. (41a/2)

aşlu'l-kerefüs: < Ar. Kereviz kökü; (*Apium graveolens*). (38a/2)

aşlu'r-râziyâneç: < Ar.-Far. Raziyan kökü. (38a/1)

'aşr: < Ar. Yemen'de bulunan Hindistan'da "âk" olarak bilinen sütleğengillerden, "tıgala" da denilen ve zamkı öldürücü olan bir ağaç. (27a/10), (34a/11)

ayid: < T. Ayıt, küçük ince yapraklı, kokulu, mor mavi çiçekli, düzgün dallarından sepet örülen halk indinde kutsal sayılan bir ağaç, hayıt, beşparmak otu; (*Vitex agnus castus*). (32a/14)

ayva: < T. Ayva; (*Cydonia vulgaris*). (33b/14)

bābād: < Far. Papatya; (*Matricaria chamomilla*). “bābādyā”. Krş. bābūnec. (26a/14)

bābūnec: < Far. Papatya; (*Matricaria chamomilla*). Krş. bābādyā. (41b/6)

bādrūc: < Far. Yabani reyhan; (*Ocimum*). (32b/2)

bākıllā: < Ar. Bakla. İki çenekliler sınıfının baklagiller familyasından beyaz çiçekleri olan, acı olan taneleri suda tatlılaştırılarak yenilen bir yıllık otsu bitki; (*Vicia faba*). (7a/12)

bakla: < Ar. Bakla; (*Vicia faba*). (34a/3)

bān: < Ar. Sorgun ağacı, bey söğüdü. (26b/3)

bāzām: < Far. Badem ağacı ve bu ağacın yaş ya da kuru yenilen yemişi; (*Amygdalus communis*). “bādem” (32b/12)

bāzincān: < Far. Patlıcangiller (*Solanaceae*) familyasından, çiçekleri tekli, uzun, yuvarlak, mor ya da siyahımsı bakka tipi meyveleri olan ve kültürü yapılan, tek yıllık, otsu bitki; (*Solanum melongena*). (15a/7)

behmen: < Ar. Kuduzotu, kırmızı türüne kızıl behmen; (*Statice limonium*), beyaz türüne ak behmen adı verilir; (*Centaurea behen*). (39b/12)

belādur: < Far. Daha çok Hindistan’da yetişen kestaneye benzer bir ağaç, beladır ağacı ve o ağacın meyvesi; (*Semecarpus anacardium*). (39a/12)

belesān: < Ar. Pelesenk ağacı ve bundan elde edilen yağ; (*Commiphora opobalsamum*). (26a/14)

belīle: < Far. Belile otu, belilec; (*Bellerica myrobalan*). (39a/10)

belūt: < Ar. Meşe ağacı; (*Quercus*). 2. Meşe ağacı meyvası, palamut. (30a/6)

benefşe: < Far. Menekşe; (*Viola tricolor*). (15a/11)

besbāse: < Ar. 1. Rezene; (*Foeniculum vulgare*). 2. Ak üzerlik otu, yaprağı söğüt yaprağı şeklinde olan ve kokusu yasemin çiçeğine benzeyen hoş kokulu bir bitki. 3. Küçük Hindistan cevizi; (*Myristica fragrans*). “besbāsā”. (40b/4)

bezir: < Ar. Tohum, tane; keten tohumu. (41a/13)

bezr-i kaṭūnā: < Ar. Pire otu tohumu; (*Plantago ovata*). (19b/14), (37b/15)

bezr-i reyḥān: < Ar. Reyhan tohumu; (*Ocimum basilicum*). (19b/14)

bezr-i rümmān: < Ar. Nar tohumu; (*Punica granatum*). (39b/11)

bīḥ- i rāziyāne: < Far. Rezene bitkisinin kökü. (37a/9)

birinc: < Far. Pirinç; (*Oryza sativa*). (30b/5)

bögrülce: < T. Börülce, fasulyeye benzer bir bitki; (*Vigna sinensis*). (31b/11)

buğday: < T. Buğday; (*Triticum aestivum*). (5a/4)

bulğur: <T. Kaynatılıp kurutulduktan ve kabuğu çıkarıldıktan sonra kırılan buğday. (38b/9)

büy: <Far. Çemen otu, boy tohumu; (*Foenum-graecum*). (38a/15)

büber: <Gr .Biber; (*Capsicum annuum*). (26b/14)

cavdar: <T. Buğdaygillerden, unlu tane veren bir bitki; (*Secale cereale*) ve bu bitkinin esmer ve uzun tanesi. “çavdar” (33a/9)

ceviz: <Ar. Ceviz; (*Juglans regia*). (38a/5)

cezer: <Ar. Havuç; (*Daucus carota*). (28b/15)

cügündür: <T. Pancar, kırmızı pancar; (*Beta vulgarisfolliora*). “cügündür” (20a/13)

çivid: <T. Çivit otu, turpgillerden, yapraklarından mavi boya çıkarılan bitki; (*Isatis tinctoria*). (37b/7)

dadranbū: <Far. Oğulotu; (*Melissa officinalis*). “tatranbu” (32a/15)

dārcinī: <Far. Tarçın; (*Cinnamomum*). (25b/5), (38a/5)

dār-ı fulful: <Far.-Ar. Baş biberi, uzun biber; (*Piper longum*). (39a/11)

demür dikenī : <T. Demir dikenī, sürünücü ve sarı çiçekli bir bitki; (*Tribulus terrestris*). (38b/2)

dorağ otu: <T. Dere otu; (*Anethum graveolens*). (27a/6)

dūkū: <Far. Yaban havucunun tohumu. (40b/5)

ebrüşüm: <Far. İpek iplik, ibrişim. “ebrīşüm” (37b/9)

ebūcehil: <Ar. Ebucehil karpuzu, acı kavun, eşek hıyarı, acıdülek; (*Citrullus colocynthis*). (37b/8)

emlec: <Far. Hindistan'da yetişen amlac olarak bilinen bitki ve bu bitkinin şifalı meyvesi; (*Phyllanthus emblica*). (39a/10)

emrūd: <Far. Armut; (*Pirus communis*). (33b/15)

enār: <Far. Nar; (*Punica granatum*). (35b/4)

encidān: <Far. Kasnı ağacı ve zamkı, çakşır otu, heliz, engüjed; (*Ferula assa - foetida*). “encüdān”. (41a/1)

encīr: <Far. İncir ağacı ve meyvesi; (*Ficus carica*). (29a/10)

eñir: <T. Enir, tavşan kirazı; (*Ruscus aculeatus*). (40b/12)

erük: <T. Erik ağacı ve meyvesi; (*Prunus domestica*). (36b/3)

erüz: <Ar. Pirinç; (*Oryza sativa*). (28b/15)

- fānīz:** < Far. Kamış helvası, peynir şekeri, akide. "fānīd" (39a/13)
- fınduk:** < Far. Fındık; (*Corylus colurna*). (25b/11)
- fistuk:** < Ar. Fıstık; (*Pistacia vera*). (25b/11)
- fulful:** < Ar. Biber. (*Capsicum annuum*). (39a/11)
- gāfit:** < Ar. Koyunotu, kasıkotu; (*Agrimonia eupatoria*). (37a/11)
- gendene:** < Far. Pırasa; (*Allium porrum*). (18b/3)
- gevez:** < Far. 1. Biber; (*Capsicum annuum*). (40a/10)
- gül:** < Far. 1. Gül. 2. Çiçek.
- güyegü otı:** < T. Güveği otu, kekik otu, zater; (*Origanum vulgare*). (29b/8)
- habb-ı rümmān:** < Ar. Nar tanesi; (*Punica granatum*). (27b/1)
- habb-ı şanavber :** < Ar. Çam fıstığı kozalağı tanesi; (*Ajuga chamaepitys*). (32b/13)
- hardal:** < Ar. Hardal, turpgillerden, sarı çiçekli, deriyi yakıcı nitelikte olan ve tohumu hekimlikte kullanılan, tadı acı ve bir yıllık bir bitki; (*Brassicainigra*). (18b/10)
- harşuf:** < Ar. Enginar; (*Cynara scolymus*). (33a/1)
- haşhaş:** < Ar. Haşhaş, gelincikgillerden, kapsüllerinden afyon elde edilen, tohumlarından yağ çıkarılan bir yıllık ve otsu bir kültür bitkisi; (*Papaver somniferum*). (33b/12)
- hatmī:** < Ar. Hatmi çiçeği, Ebegümeçigillerden, bazı cinslerinin kök ve çiçekleri hekimlikte kullanılan, çok yıllık otsu bir süs bitkisi, ağaçküpesi; (*Althaea officinalis*). (38b/1)
- helīle:** < Far. Helile otu, tohumları t ıpta müşhil olarak kullanılan bir bitki. Kara helile, sarı helile gibi türleri bulunur; (*Terminalia*). (40a/14)
- helyün:** < Ar. Tilkikuyruğu, kuşkonmaz; (*Asparagus officinalis*). (31a/9)
- hıyār:** < Ar. 1. Kabakgillerden, uzun, iri meyveli, sürüngen, bir yıllık otsu bir bitki; (*Cucumis sativus*). 2. Bu bitkinin iri, yeşil ürünü, salatalık.
- hindubā:** < Ar. Hindiba, yaban marulu, güneyik, göyinek; (*Cichorium endiva*). (34a/3)
- hindüstān kōzi:** < Far.-Ar. Hindistan cevizi; (*Cocos nucifera*). (32a/1)
- hūlincān:** < Far. Zencefilgillerden, aynı adla anılan kök sapları baharat olarak kullanılan güzel kokulu bir bitki; (*Galanga officinalis*). (25b/6)
- hummuş:** < Ar. Nohut. (*Cicer arietinum*). (28b/15)
- hurf :** < Ar. Kekik cinsinden güzel kokulu bir ot, tere, bahçe teresi, hocaboynuzu. (32a/15)

hurmâ: < Far. Hurma; (*Phoenix dactylifera*). (31b/10)

'meb- i şa'lebi: < Ar. Tilki üzümü, it üzümü; (*Solanum nigrum*). (34a/5)

igde: < T. İğde ağacı ve meyvesi; (*Elaeagnus angustifolia*). (33b/15)

incir: < Far. İncir; (*Ficus carica*). (29a/14)

isbanah: < Gr. Ispanak; (*Spinacia oleracea*). “ispānāh, isfanāh” (33b/5)

kabak: < T. Kabak, sürüngen gövdeli, sarı çiçekli, birçok türü olan bir bitki; (*Cucurbita*). (29a/11)

kabilî: < Ar. Helile otu türlerinden biri; (*Terminalia*). (39a/9)

kaküle: < Ar. Kakula otu, hil otu, zencefilgillerden, sıcak iklimlerde yetişen güzel kokulu bir bitki; (*Elettaria cardamomum*) ve bitkinin baharat olarak kullanılan tohumu. (38a/5)

kalmūniyā: < Gr. Çam sakızı. (39a/11)

kamış: < T. Kamış, buğdaygillerden, sulak, nemli yerlerde yetişen, boğumlu, sert gövdesi olan bitkiler; (*Phragmites australis*). (32b/14)

kanāber: < Ar. Kambil otu, aşçılar otu, kırmızı boya elde edilen bir ot. (32b/2)

karanful: < Ar. Karanfil; (*Eugenia caryophyllata*). (26a/9)

kasb : < Ar. 1. Ağaç üzerinde kurumuş hurma. 2. Sakız, sakız ağacından elde edilen bir tür reçene; (*Pistacia lentiscus*). (30a/6)

kaşni: < Far. Kadı ağacı, şeytanboku otu ve bundan elde edilen zank; (*Ferulaassa foetida*). (26b/3)

kāsnî: < Far. Hindiba, yaban marulu, acı marulu, güneyik; (*Cichorium endiva*). (38a/5)

kaşun tuzluğu: < T. Diken üzümü. (20a/12)

kaşunā: < Ar. Pireotu, karnıyarık otu ve tohumu; (*Plantago psyllium*). (19b/14)

kavun: < T. Kavun; (*Cucum*). (13a/1)

kebābe: < Ar. Kuyruklu biber; (*Piper cubeba*). (39a/12)

kekük otu: < T. Kekik otu; (*Thymus vulgaris*). (32b/6)

kelem: < Far. Lahana; (*Brassica oleracea*). (33b/3)

kerdeme: < Gr. Pembe çiçekli otsu bir bitki, tere; (*Lepidium*). (18b/2)

kerefis: < Ar. Kereviz; (*Apium graveolens*). “kerefüs” (28b/11)

kesdene: < Gr. Kestane ağacı ve meyvesi; (*Castanea sativa*). (32b/1)

keşüt: < Ar. Bir tür sarmaşık, bağboğan, küsküt; (*Cuscuta epythimum*). (33a/3)

- keşür:** <Far. Yabani havuç; havuç tohumu; (*Daucus carota*). (28b/8)
- kettān:** <Ar. Keten bitkisi ve bundan elde edilen dokuma, bez. (38b/9)
- kettān tohumı:** <Ar. Keten tohumu; (*Semen linum usitatissimum*). (38a/15)
- kışmış :** <Far. Beyaz veya pembe çiçekli bir bitki; (*Coriandrum sativum*). "kişniş" (33a/4)
- kimnūn :** <Ar. Kimyon, güzel kokulu ve otsu bir bitki; (*Cuminum cyminum*) ve bu bitkinin tohumundan elde edilen baharat olarak kullanılan toz. (29b/9)
- kişnic:** <Far. Kişniş otu; (*Coriandrum sativum*). (34a/4)
- koruk:** <T. Koruk, henüz olgunlaşmamış üzüm. (33b/14)
- köz:** <Far. Ceviz; (*Juglans regia*). (41a/11)
- köknār:** <Far. Köknar ağacı ve yemişi; (*Abies cilicica*). (25b/11)
- kunduz taşağı:** <T. Kunduztaşağı otu ve kökü, cavşir, oğlanaşı; (*Ferula alaeochytris*). (26b/3)
- kuṭ'a:** <Ar. Bir çeşit hurma. (39a/3)
- küncīd:** <Far. Susam; (*Sesamum indicum*). (39b/12)
- kündüs turpı:** <Ar. Çoğan otu, çöven otu; (*Saponaria officinalis*). (18b/10)
- leblāb:** <Ar. Bir tür sarmaşık; (*Hedera helix*). (34a/6)
- levz:** <Ar. Badem; (*Amygdalus communis*). (25b/11)
- līmūn :** <Gr. Limon, turuncgillerden kışın yapraklarını dökmeyen, beyaz çiçekli bir ağaç; (*Citrus limonum*) ve bu ağacın sarı renkli, kabuğu kokulu, suyu ekşi meyvesi, sulu zırtlak. (27b/1)
- lisān-ı 'aşāfir:** <Ar. Kuşdili bitkisi; (*Rosmarinus officinalis*). (39b/11)
- lūbiyā:** <Far. Börülce; (*Vigna sinensis*). (30a/7)
- maḥmūde:** <Ar. Mahmudiye otu, mahmude, bingöz; (*Convolvulus scammonia*). (26b/14)
- malāṭara:** <İt. Arapsacı, rezene. "mulaṭara, malaṭura" (37b/10)
- mārul:** <Gr. Birleşikgillerden, geniş ve uzun olan yeşil yaprakları taze olarak yenilen bir bitki; (*Lactuca sativa*). (31a/13)
- maṣṭaki :** <Gr. Sakız, sakız ağacından elde edilen bir tür reçine; (*Pistacia lentiscus*). (39b/14)
- māş:** <Ar. Börülceye benzeyen bir tür fasulye, mürdümük; (*Lathyrus sativus*). (29a/11)

mâzû: <Far. Mazı; (*Thuya*). (41a/13)

melâşere: Ar. Rezene; (*Foeniculum vulgare*). “mâlsara” (27a/7), (27a/6)

menevüş: <Far. 1. Menengiç, kara ağaçgillerden, düz kabuklu, kerestesi sert ve dayanıklı bir ağaç, çitlik; (*Pistacia terebinthus*) ve bu ağacın mercimekten büyük, yuvarlak, buruk lezzette meyvesi. 2. Menevşe; (*Viola tricolor*). (32a/14)

mercimek: <Far. 1. Mercimek. 2. Bu bitkinin, besin değeri yüksek, ufak, kırmızı, sarı veya yeşil, yuvarlak ve yassıca tohumu, yasmık; (*Lens culinaris*). (15a/7)

mersin: <Gr. Mersin, yaprakları yaz kış yeşil kalan, gıda ve parfüm sanayisinde ham madde olarak kullanılan, meyvesi murt adıyla bilinen, esansı çıkarılan, beyaz çiçekli, güzel kokulu bir ağaç, sazak; (*Myrtus communis*). (34a/1)

mevîzec: <Far. Zehirli bir bitki türü, bit otu, kokar ot, mevezek, mevzek; (*Delphinium staphisagria*). (41b/9)

mevz: <Far. Kuru üzüm. "meviz" (31b/10)

mişmiş: <Ar. Kayısı; (*Prunus armeniaca*). “mişmiş” (33b/3)

mukl: <Ar. Günlük ağacı, sığla ağacı; mukl-ı azrak ve muklü'l-yehud olmak üzere başlıca iki türü vardır; (*Boswellia carteri*). (27a/5)

mukl-ı yehūd: <Ar. Günlük ağacının bir türü; (*Boswellia carteri*). (41a/12)

mürr: <Ar. 1. Acı. 2. Arabistan'da yetişen bir ağacın zamkı. (25b/14)

nabak: <Ar. Bir cins erik ağacının meyvesi. “nabk” (33b/1)

na'nā: <Ar. Nane; (*Mentha piperita*). (29b/8)

nānhuvāh: <Far. Anason; (*Pinpinella anisum*). (38b/2)

nār: <Far. Nar ağacı ve meyvesi; (*Punica granatum*). (11b/3)

nergis: <Far. Nergis çiçeği, zerrinkadeh çiçeği; (*Narcissus*). (26a/13)

nesrîn: <Far. Bir tür yaban gülü. (16a/1)

nîlüfer: <Far. Nilüfer çiçeği; (*Nymphaea*). (35a/6)

nohūd: <Far. Nohut; (*Cicer arietinum*). (31b/13)

pamuğ : <Far. Ebegümeçigillerden, koza biçimindeki meyvesi üç, dört, beş dilimli olan, sıcak bölgelerde yetişen tarım bitkisi; (*Gossypium*). 2. Bu bitkinin tohumlarının çevresinde oluşmuş ince, yumuşak tellerin adı. 3. Bu tellerin işlenmiş biçimi. (26b/4)

râziyâne: <Far. Rezene; (*Foeniculum vulgare*). (29b/8)

reşād: <Ar. 1. Su teresi; (*Cichorium endivia*). (32a/15)

reyhān: <Ar. Fesleğen; (*Ocimum basilicum*). (19b/14)

rībās: < Ar. Ribas otu, ışgın otu; (*Rehum ribes*). (34a/1)

rümmān: < Ar. Nar; (*Punica granatum*). (27b/1)

rümmānū'l-ḥāmız: < Ar. Ekşi nar; (*Punica granatum*). (38a/10)

saḫmūniyā : < Gr. Mahmude otu, bingöz otu; (*Convolvulus scammonia*). (40b/10)

şamġ-ı 'arabī: < Ar. Arap zamkı; (*Gummi Arabicum*). (37b/13)

şanavber: < Gr. Yer çamı, çam fıstığı; (*Ajuga chamaepitys*). (32b/13)

sarımsaḫ: < T. 1. Zambakgillerden, 25-100 santimetre yüksekliğinde, yapraklarında, saplarında ve toprak altındaki soğanında kokulu yağ bulunan bir kültür bitkisi; (*Allium sativum*). 2. Bu bitkinin baharat olarak kullanılan dişli bölümü. (32b/3)

sāzec: < Far. Hint sümbülü; (*Nardustachys jatamansi*). "sādec-i hindī"

sefercel: < Ar. Ayva; (*Cydonia vulgaris*). (36a/2)

sekbīnec: < Far. Salatalığa benzer bir bitki ve bundan elde edilen zamkı; (*Sagapenon*). (27a/5)

sezāb: < Ar. Sedef otu; (*Ruta graveolens*). (29b/8)

sibistān : < Far. Sibistan ağacı ve meyvesi, erik cinsinden, sırası lezzetsiz, yapışkan bir meyve, köpekmemesi, acem eriği; (*Cordia mixa*). (34a/10)

şih: < Ar. Sarı yavşan otu; (*Artemisia*). "şih" (27a/6)

sinā-yı mekkī : < Ar. Baklagillerden, sarı çiçekli, çalı görünüşlü bir bitki, sinameki; (*Cassia officinalis*). (41b/4)

soğan: < T. Zambakgillerden, yemeklere tat vermek için yumrusu ve yeşil yaprakları kullanılan güzel kokulu bitki; (*Allium cepa*). (18b/3)

sögüt : < T. Sögütgillerden, sulak yerlerde yetişen, yaprakları almaşık ve alt yüzleri havla örtülü büyük bir ağaç; (*Salix*). (20a/4)

sumāk : < Ar. 1. Antep fıstığıgillerden, sıcak bölgelerde yetişen, kabuğu hekimlikte, yaprakları dericilikte kullanılan bir ağaç; (*Rhus coriaria*). 2. Bu ağacın, ekşilik vermek için dövülerek yemeklere katılan mercimeğe benzeyen meyvesi. (38a/10)

şūsen : < Far. 1. Susam çiçeği. 2. Zambak; yaprakları kılıç biçiminde, çiçekleri iri ve mor renkli, güzel görünüşlü ve kokulu, çok yıllık bir süs bitkisi; (*İris germanica*). (26a/13)

şahdāne: < Far. Kenevir tohumu, esrar otu; (*Cannabis sativa*). (32b/6)

şakākul: < Ar. Yabani havuç, kara kök, mühr-i süleyman; (*Pastinaca sativa*). (25b/14)

şalgam: < Far. Turpgillerden, yumru köklü bir bitki; (*Brassica rapa*). (28b/15)

şeb̄s: < Far. 1. Dorak otu, dereotu; (*Anethum graveolens*). (40b/5)

şeftâlû: <Far. Şeftali; (*Persica Vulgaris*). (33a/14)

şeker kamışı : <Far.-T. Buğdaygillerden, çiçekleri salkım durumunda başakçıklar oluşturan, 10 metreye kadar uzayabilen, öz suyundan şeker çıkarılan bir bitki; (*Saccarum officinarum*). (32b/14)

şengiār : <Far. Eşek marulu, havacıva, tosbağa otu, enlik, kızıl enlik, tüylü boya, yerineği; (*Alkanna tinctoria*). (33b/2)

şih-i irmeni: <Ar. Pire yavşanı, sarı yavşan otu; (*Artemisia*). (41a/2)

şinhıyār: <Far. Yeşil ve büyük bir cins hıyar, acur; (*Cucumis anguria*). (37b/13)

şirürğan: <Far. Şirlagan otu; susam yağı. (40a/3)

şüniz: <Far. Kara çörek otu; (*Nigella sativa*). (39a/10)

tarhūn : <Ar. 1.Şifalı bir öd türü. 2. Kuzu pıtrağı; (*Agrimonia eupatoria*). (32a/15)

taru: <T. 1. Buğdaygillerden, kuraklığa dayanıklı birbitki, akdarı; (*Panicum miliaceum*). 2. Bu bitkinin buğday yerine besin olarak kullanılan tohumu. 3. Mısır. (33b/9)

temürhindî: <Far. Demirhindi, baklagillerden, sıcak iklimlerde yetişen bir ağaç; (*Tamarindus indica*). (33b/15)

tere: <Far. 1. Marul, maydanoz benzeri yeşil sebzeler. 2. Tere otu; (*Lepidium sativum*). (28b/10)

terengübîn: <Far. Kudrethelvası, beyaz çiçekli, 5-9 yaprakçıklı, 20 metre kadar yükselebilen, Kuzeybatı ve Batı Anadolu'da yaygın olan bir ağaç; (*Fraxinus ornus*). (31b/10)

tohmekân: <Far. Semizlik otu, semizotu; (*Portulaca oleracea*). (33b/6)

torak otı: <T. Dorak otu, dereotu; (*Anethum graveolens*). (29b/9)

tuffâh: <Ar. Elma; (*Pirus malus*). (18b/15)

turb : <Far. 1. Turpgillerden, yaprakları tüylü, çiçekleri beyaz, sarı, mor renkli bir bitki; (*Raphanus sativus*). 2. Bu bitkinin yenilen etli kökü. "turp" (18b/2)

türunc : <Far. Turunç; bütün Akdeniz ülkelerinde yetişen, kışın yaprağını dökmeyen bir ağaç, narenc; (*Citrus aurantium amara*) ve bu ağacın portakala benzeyen, suyu acımtırak meyvesi. (36b/6)

tut: <Far. Dut ağacı ve meyvesi; (*Morus*). (31b/10)

tüzerî: <Far. Kuşekmeği; (*Polygonum aviculare*). "tüderî" (40b/6)

türbüd: <Far. Türbit otu; (*Conculvulus turpethum*). (37b/7)

türmis: <Far. Delice bakla, yahudi baklası, yaban baklası; (*Lupinus termis*). "türmüs" (30a/7)

tütün: <T. 1. Patlıcangillerden, birleşiminde nikotin bulunan, otsu bir bitki; (*Nicotiana tabacum*). 2. Buhar, duman. (15a/8)

‘ūd: <Ar. Öd ağacı; (*Aquilaria agallocha*). (41b/3)

‘unnāb: <Ar. Hünnap, kızılığde, üvez ağacı; (*Sorbus aucuparis*). (31b/12)

‘uşfūr: <Ar. Meşhur bir çiçek, yalancı safran, uspur, (*Carthamus tinctorium*). (29a/1)

uşūhūdūs: <Gr. Karağan çiçeği, karabaş otu; (*Lavanduka stoechas*). (38a/2)

uşak: <T. Daneçadır; çadıruşağı otu ve bundan elde edilen zamk; (*Dorema ammoniacum*). (39a/11)

ükşüs : <Ar. Bağboğan, küsküt. (37a/11)

üzüm: <T. Üzüm; (*Vitis vinifera*).

vec: <Ar. Eğir otu, azak eğiri. (*Acorus calamus*) (40b/13)

za‘ferān: <Ar. Safran, aspir, cehri, çiğdem, yemen safranı, safran çiçeği, safran çiğdemi; (*Crocus sativus*). (15b/3)

zambak : <Ar.Zambakgillerden, 90-100 santimetre yüksekliğinde, güzel ve iri çiçekli, çok yıllık bir süs bitkisi, top zambak; (*Lilium candidum*). (15b/15)

za‘rūd: <Ar. Alıç yemişi; (*Crataegus*). (34a/1)

zencebīl: <Ar. Zencefil; (*Zingiber officinale*). (25b/14)

zeyt: <Ar. Zeytin; (*Olea europea*).

zeytün: <Ar. Zeytin; (*Olea europea*).

zurre: <Ar. Bir çeşit darı, Hint darısı. (33b/9)

Sonuç

İnceleme sonucunda toplam olarak 212 bitki adı tespit edilmiştir. Bu bitki adlarının 33’ü Türkçe (%15), 87’si Arapça (%41), 80’i Farsça (%38), 11’i Grekçe (%5) ve 1’i İtalyancadır (%0,4).

Kitâb-ı Güzîde-i ‘İlm-i Tıbb’da, Türkçe olan bitki adları oranı düşüktür. Arapça ve Farsça bitki adlarının sayıca üstünlüğü vardır. Bu durumun Anadolu’da yararlanılan ilk tıp kaynaklarının Arapça çeviri eserler olmasından meydana geldiği düşünülebilir. Tercüme ve telif olan bu eserlerde Arapça eserlerdeki bitki adlarının söz varlığına bağlı kalındığı görülmektedir. Bununla birlikte eserde tespit edilen bitki adları, dönemin dil özelliğini ve söz varlığını göstermesi bakımından bize zengin malzeme sunmaktadır.

Kitâb-ı Güzîde-i ‘İlm-i Tıbb’da tespit edilen Türkçe bitki adları şunlardır:

TÜRKÇE OLANLAR: **alma** (*Pirus malus*), **arpa** (*Hordeum vulgare*), **ayıld** (*Vitex agnus castus*), **ayva** (*Cydonia vulgaris*), **bögrülce** (*Vigna sinensis*), **buğday** (*Triticum aestivum*), **bulgur**, **cavdar** (*Secale cereale*), **cügündür** (*Beta vulgarisfolliora*), **çivid** (*İsatis tinctoria*), **demür diken** (*Tribulus terrestris*), **dorağ otu** (*Anethum graveolens*), **enjir** (*Ruscus aculeatus*), **erük**

(*Prunus domestica*), **güyegü otı** (*Origanum vulgare*), **igde** (*Elaegnus angustifolia*), **kabak** (*Cucurbita*), **kamış** (*Phragmites australis*), **kaçun tuzluğu**, **kaçun** (*Cucum*), **kekük otı** (*Thymus vulgaris*), **koruk**, **kunduz taşığı** (*Ferula alaeochytris*), **sarımsak** (*Allium sativum*), **soğan** (*Allium cepa*), **sögüt** (*Salix*), **taru** (*Panicum miliaceum*), **torak otı** (*Anethum graveolens*), **tütün** (*Nicotiana tabacum*), **uşak** (*Dorema ammoniacum*), **üzüm** (*Vitis vinifera*).

TÜRKÇE-GREKÇE OLANLAR: **alabüber** (*Capsicum annuum*).

FARŞA-TÜRKÇE OLANLAR: **şeker kamışı** (*Saccarum officinarum*).

Kısaltmalar

T. : Türkçe

Ar. : Arapça

Far. : Farsça

Gr. : Grekçe

İt. : İtalyanca

MÖ : Milattan Önce

öl. : Ölüm tarihi

s. : Sayfa

Kaynakça

ADIVAR, A. A. (1991). *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul: Remzi Yayınları.

ALKAYIŞ, M. F. (2007). *Türkiye Türkçesinde Bitki Adları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

AYNACI, M. (2014). *Sultâniyye (İnceleme, Metin, Dizin)*. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kocaeli.

ARGUNŞAH, M. (1999). *Muhammed b. Mahmûd-ı Şîrvânî Tuhfe-i Murâdî, (İncelemeMetin-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BAYAT, A. - OKUMUŞ, N. (2004). *Mahmûd-ı Şîrvânî, Mürşîd (Göz Hastalıkları)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

BAYTOP, T. (2007). *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

DEVELİOĞLU, F. (2012). *Osmanlıca-Türkçe Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.

GÜLENSOY, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. 1. Cilt A-N, 2.Cilt O-Z, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

İslam Ansiklopedisi (1993). *Câlinûs Maddesi*. (Cilt: 7, s. 32-34), İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

İslam Ansiklopedisi (1998). *Hipokrat Maddesi*. (Cilt: 18, s. 119-121), İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

İslam Ansiklopedisi (1999). *İbn Sînâ Maddesi*. (Cilt: 20, s. 353-358), İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

İslam Ansiklopedisi (2004). *Mesîhî, Ebû Sehl Maddesi*. (Cilt: 29, s. 313-314), İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

İslam Ansiklopedisi (2007). *Râzî, Ebû Bekir Maddesi*. (Cilt: 34, s. 479-485), İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

İslam Ansiklopedisi (2010). *Şirvânî, Muhammed b. Mahmûd Maddesi*. (Cilt: 39, s. 206-208), İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

KURBAN, F. (1990). *Şirvanî Mahmud, Sultâniye (Giriş-Metin-Sözlük)*. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

KÜÇÜKER, P. (1994). *Yadigar-ı İbn-i Şerif, Giriş-Metin-Dizin*. Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ.

KÜÇÜKER, P. (2010a). “Kitâb-ı Güzîde Ya Da Sultâniyye”. *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/18, s. 173-181.

KÜÇÜKER, P. (2010b). “Lügat-i Müşkilât-ı Eczâ’da Türkçe Bitki Adları”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/11, s. 401-415.

KÜÇÜKER, P. (2010c). *Mücerreb-nâme*. Ankara: Kültür Ajans Yayınları.

KÜÇÜKER P. - YILDIZ Y. (2016). “Tercüme-i Müfredât-ı İbn-i Baytar’daki (1b-150a) Bitki Adları Üzerine Bir İnceleme”. *JASSS*, Number: 44, p. 13-32, Spring II 2016.

KÜÇÜKER P. ve YILDIZ Y. (2018). “Tercüme-i Müfredât-ı İbn-i Baytar’daki (150b-295a) Bitki Adları Üzerine Bir İnceleme (II)”. *TÜRKLAD*, 2. Cilt, 1. Sayı, s. 109-137.

MURAD, S. (2009). *Lügât-ı Müşkilât-ı Eczâ Derviş Siyâhî Lârendevî (Giriş-Metin-İnceleme-Dizin)*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.

MURAD, S. (2015). *Tercüme-i Aynü’l-Hayat’ta Şekil ve Zaman Ekleri (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler)*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya.

Mütercim Asım Efendi (2009). *Burhân-ı Katı* (haz. M. ÖZTÜRK, D. ÖRS), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖNLER, Z. (1985). “Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yazılmış İki Tıp Kitabında Yer Alan Sağlık Bilgisi Terimleri”. *TDAY Belleten*, s.87-130.

ÖNLER, Z. (1998). “XIV-XV. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinin Dili ve Söz Varlığı”. *Kebikeç*, Sayı: 6., s. 161-162.

ÖNLER, Z. (1999). *Celâlüddin Hızır Paşa, Müntahab-ı Şifâ II Sözlük*. Ankara: Simurg yayınları.

ÖNLER, Z. (2004). *XIV.-XV. Yüzyıl Tıp Metinlerinde Türkçe Bitki Adları*. Ankara: Kebikeç Yayınları.

PAÇACIOĞLU, B. (2014). *İlaç ve Bitki Adları Sözlüğü*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.

SARI, M. (1984). *El-Mevarid Arapça-Türkçe Lûgat*. İstanbul: İpek Yayın Dağıtım.

ŞAHİN, H. (2005). Anadolu’da Yazılmış Bir Tıp Kitabı Kemâliyye. *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: 9, Bursa.

ŞAHİN, H. (2007). “Câmi‘ü'l-Fürs Örneğinde XVI. Yüzyıl Bitki İsimleri”. *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*, Volume 2/2 Spring, 570-602.

Şemseddin Sami (2005). *Kamusu Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları.

Türk Dil Kurumu (1964-1982). *Derleme Sözlüğü I-XII*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türk Dil Kurumu (2005). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

UÇAR, İ. (2009). *Hazâ Kitâb-ı Hulâsa-i Tıbb Cerrâh Mes'ûd (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler)*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya.

UÇAR, İ. (2012). “Türkiye Türkçesinde Organ Adlarıyla Türetilmiş Bitki Adları”. *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, 32, s. 307-330.

UÇAR, İ. (2013a). “Kavram-Çağrışım-Kelime” Bağlamında Bitki Adlarına Anlam Bilimsel Bir Yaklaşım. *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/1 Winter 2013, p. 2671-2683, Ankara-Turkey.

UÇAR, İ. (2013b). “Türkiye Türkçesinde Hayvan Adlarından Türetilmiş Bitki Adları”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE)*, 2/1, s. 1-19.

UÇAR, İ., (2013c). “Yetiştigi/geldiği Coğrafya veya Etnik Adlandırmayla Oluşturulan Bitki Adları”. *Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks*, 5 (1), 115-135.

YELTEN, M. (1993). *Şirvanlı Mahmud, Kemâliyye*. İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları.

YILDIZ, Y. (2016). *Tercüme-i Müfredât-ı İbn-i Baytâr (Giriş-Metin-İnceleme-Dizin)*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.

ÇAĞATAY TÜRKÇESİYLE YAZILMIŞ BİR FIKIH KİTABI MU‘ALLİMÜ‘L-ETRAK

Mehdi REZAEİ*

Özet

Türk dili tarihine baktığımızda dinî eserlerinin büyük bir yer kapsadığını görüyoruz. Özellikle mensur eserlerin dikkate değer bir bölümü dinî içeriğe sahiptir. Türklerin İslamiyet'i kabul etmesiyle birlikte, İslam dini, kültürü ve tarihi ile ilgili birçok eser yazılmaya başlandı. Kuran tercümelemleri, tefsirler, peygamberler tarihi, menkıbeler, fıkıh kitapları vb. yapıtlar genel olarak İslamiyet'i yaymak, bu dinin kurallarını doğru şekilde anlatmak ve uygulamak amacıyla yazılmıştır. Türkçede görülen bu eserlerin büyük bir kısmı Arapça veya Farsça eserlerden tercüme edilmiştir. Bu makalede Hanefî mezhebinin önemli fıkıh kitaplarından biri olan *Fıkh-ı Keydânî*'nin Çağatay çevirisi üzerinde durulmuştur. Eserin orijinali Lütfullah Keydânî (ö. 1349) tarafından Arapça olarak yazılmıştır. Bu eser yazıldığı dönemden itibaren önemli fıkıh kaynaklarından biri olmuş, daha sonra Farsça ve Türkçeye çevrilmiştir. Bu tercümelemler farklı mütercimler tarafından çevrildiği için değişik adlarla tanıtılmışlardır. Söz konusu çevirilerden biri de *Mu‘allimü'l-Etrak*'tır. Söz konusu eser, İran Millî Kütüphanesi'nde 34234 numarayla kayıtlıdır. Bu makalede eseri tanıtmakla birlikte eserin genel özellikleri ve dil hususiyetleri hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mu‘allimü'l-Etrak, Fıkh-ı Keydânî, Çağatay Türkçesi.

A JURISPRUDENTIAL BOOK WRITTEN IN CHAGATAI LANGUAGE MU‘ALLIMU‘L-ETRAK

Abstract

An overview on the history of Turkic language indicates that religious works have a special place in this field. In particular, a considerable part of prose works have religious content. At the same time with adoption of Islam by Turkic people, numerous works were written about religion, culture and history of Islam. Among them, it can be refer to translations of Quran, commentaries, the history of prophets, lives of religious elders, jurisprudential books and the like, which have been written to promote Islam, the correct teaching of religious laws and their implementation. In Turkic language, the works with such contents have been often translated from Persian or Arabic. The purpose of present study was to investigate the Chagatai translation of Keydani jurisprudence as one of the important juristic books of Hanafi School. The original work has been written in Arabic by Lutfullah Keydani (d. 1349). This book had been considered as one of the important sources of jurisprudence during that era and afterwards and was later translated into Persian and Turkic languages. The translations are known by many different names because they have been translated by different translators. One of the considered translations is *Mu‘allimu'l-Etrak*. This book is kept in the National Library of Iran under number 34234. In present study, the book has been introduced and some of its general features as well as its linguistic features have been discussed.

Key Words: Mu‘allimu'l-Etrak, Keydani Jurisprudence, Chagatai Language.

*. Dr. Öğr. Üyesi, Allameh Tabataba'i Üniversitesi - Fars Edebiyatı ve Yabancı Diller Fakültesi - Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Tahran/İRAN, el-mek: rizai_m613@yahoo.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8917-1559>

Giriş

İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte farklı coğrafyalarda İslam dininin çeşitli konularıyla ilgili tercüme, tefsir, fıkıh vb. alanlarda birçok eser telif edilmiştir. Müslümanların dinî bilgilerini artırmak, dinî kuralları doğru bir şekilde halka anlatmak, İslam dinini ve kültürünü geniş bir kitleye iletmek amacıyla yazılan bu eserler farklı açılardan incelenebilir. İslamiyet'in farklı mezheplerine ait olan bu eserler günümüzde de dinle ilgili araştırmalarda temel kaynakları teşkil etmektedir.

Diğer uluslar gibi Türkler de İslamiyet'i kabul ettikten sonra dinî görevlerini en iyi şekilde yerine getirmek için ilk olarak Kuran'ı tercüme etmişlerdir. Bu tercümelerin ilk örneklerini satır arası tercüme şeklinde Karahanlılar döneminde görüyoruz². Daha sonraki dönemlerde de aynı yöntem uzun bir süre devam etmiştir. Zamanla tercümenin yanı sıra tefsirler de ilave edilmiştir. İslamiyet'in halk arasında yayılmasıyla birlikte Türkçe fıkıh kitaplarının yazılması da gerekli görülmüştür.

Türkçe fıkıh eserleri, çeşitli dönemlerde ve çeşitli coğrafyalarda kaleme alınmıştır. Kıpçak sahasına ait olan *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtn*, *Kitâb fi'l-Fıkh*, *Kitâb Fi'l-Fıkh bi'l-Lisâni't-Türkî* ve *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkindî*; Çağatay sahasında yazılmış *Mübeyyen Der Fıkh*, *Tergîbü's-Şalât*; Eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış *Kudûrî Tercümesi*, *Kitâb-ı Gunya*, *Vikâye Tercümesi*, *Mukaddime-i Kutbuddîn*, *Nazmü'l-Hilâfiyyât Tercümesi* gibi eserler farklı coğrafyalarda yazılmış olan en önemli fıkıh kitaplarındandır.

Araştırmaların artmasıyla birlikte, çeşitli kütüphanelerin arşivlerinde yeni el yazmaların ortaya çıkması da görülmektedir. Özellikle son zamanlarda İran kütüphanelerinde bulunan Türkçe el yazmalar dikkatleri üzerine çekmiştir. Söz konusu el yazmaların bir bölümü Çağatay Türkçesiyle yazılmış olan eserlerden oluşmaktadır. Bu el yazmalardan biri de bu çalışmanın konusu olan *Mu'allimü'l-Etrak* eseridir. Söz konusu el yazması Hanefî mezhebinin önemli fıkıh kaynaklarından sayılan *Fıkh-ı Keydânî*'nin Türkçe tercümesidir.

Fıkh-ı Keydânî

Fıkh-ı Keydânî Lütfullah Nesefî Keydânî (ö. 1349) tarafından kaleme alınan önemli bir fıkıh kitabıdır. Lütfullah Keydânî XIV. yüzyılın ilk yarısında Maverâünnehir'de yaşamış ünlü bir fıkıh bilginidir. Hayatı hakkında kaynaklarda yeterince bilgi mevcut değildir. Bu bilgiden günümüze kadar sadece söz konusu fıkıh kitabı ulaşmıştır. Eserin birçok nüshasının bulunması, Farsça ve Türkçeye tercüme edilmesi ve uzun zaman özellikle Orta Asya medreselerinde temel bir kaynak eser olarak okutulması bu eserin ne kadar önemli bir kaynak olduğunu göstermektedir. Eser sadece Orta Asya ile sınırlı kalmayıp Anadolu sahasında bile başvurulan önemli fıkıh kitaplarından biri olmuştur. Kimi kayıtlara göre söz konusu eserin Özbekistan'da yüzden fazla yazma nüshası mevcutken Türkiye kütüphanelerinde de eserin iki yüze yakın metni ve şerhi bulunmaktadır³. Bütün bunlar eserin uzun bir zaman dilimi içinde kaynak bir fıkıh kitabı olduğunu göstermektedir. *Fıkh-ı Keydânî*'de genel olarak Hanefî mezhebinin fikhına bağlı namazla ilgili birçok konu ayrıntılarıyla açıklanmıştır. Eserde görülen yalınlık ve sade anlatım şüphesiz onun yaygınlaşmasında etkili olmuştur. Bu eser Farklı başlıklar altında Farsça ve Türkçeye çevrilmiş, elimize ulaşan Türkçe çevirilerinden biri de *Mu'allimü'l-Etrak* olarak kayıtlara geçmiştir.

². Geniş bilgi için bk.: Gülден Sağol (1997). Kur'an'ın Türkçe Tercüme ve Tefsirleri Üzerinde Yapılan Çalışmalar. *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Mehmet Akalın Armağanı, s. 379-396. Yaşar Şimşek (2018). Türkçe İlk Kur'an Tercüme Üzerine Açıklamalı Bir Bibliyografya Denemesi. *Yeni Türkiye Dergisi*, *Türk Dili Özel Sayısı 1*, s. 104-125.

³. Konuyla ilgili bk. Nimetullah Nasrullayev, Lutfullah En-Nesefî'nin Fıkh-ı Keydânî Eseri ve Onun İslam Fıkıhındaki Ehemmiyeti, *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyet'e Katkıları Sempozyumu Bildirileri* (Isparta, 2007), 319-322. (Not: Araştırmacı nüshaların hangi dillerde yazıldığı hakkında bilgi vermemiştir).

Mu‘Allimü'l-Etrak

Fıkh-ı Keydānî'nin Türkçe tercümesi olan *Mu‘allimü'l-Etrak* Türklere namazla ilgili fikhî konuları anlatmak ve öğretmek amacıyla yazılmıştır. Eser, İran Milli Kütüphanesi'nde 34234 numarayla kayıtlıdır. Bu yazma toplam olarak 74 sayfadan oluşmakta, başından ve sonundan üçer sayfa boş bırakılmış, 25. ve 26. sayfaların baş satırları silinmiştir. Her sayfada ortalama 17 satır bulunmaktadır. Başlıklar ve yazarın vurgulamak istediği sözcükler kırmızı kalemle yazılmıştır. Eserin yazarı ve yazıldığı tarih hakkında bir bilgi mevcut değildir. Yazar eserin giriş bölümünde şöyle bir açıklama yapmıştır:

“mundak kördük fıkh-ı keydānî kitābı muhtaşar ve bigāyet menfa‘atlık ve halk içinde meşhur şāyi‘ ve mu‘teber heme-yi halk andın fayda tapğaylar Türkî tili birle naş kılduk oğuşan halk fayda körgey dip mu‘allimü'l-ettrak at koyduk her kim okusa namāz mesāilleriğe ‘alim bolğay ve fayda köp körgeyler.”

"şöyle gördük ki *Fıkh-ı Keydānî* kitabı özet, gayet yararlı ve halk içinde ünlü, yaygın ve itibarı olan bir kitaptır. Bütün halk ondan faydalansın diye Türk diliyle açıklamaya çalıştık. Bunu okuyan halk fayda görecektir diye kitaba *Mu‘allimü'l-Etrak* adını verdik. Herkes okusa namaz konularında bilgi sahibi olacak ve çok fayda görecektir."

Görüldüğü gibi *Fıkh-ı Keydānî* o dönemlerde meşhur ve saygın bir fıkıh eseri olarak tanınmaktaymış. Mütercim halkın faydalanması için eseri Türkçeye çevirmiş adını da *Mu‘allimü'l-Etrak* "Türklerin öğretmeni" koymuştur. Tahmin edildiği gibi mütercim bu çeviriyi benzer çevirilerden ayırmak için söz konusu adı kullanmıştır. Mütercim eserin giriş kısmında *Türkî tili* "Türk dili" ve *Etrak* "Türkler" sözcüklerini kullanmakla hedef kitlesini de belirlemiştir. Mütercim, eseri sekiz baba ayırmıştır; ancak bu baplara başlamadan önce İslam'da amellerin kaç çeşit olduğunu (farz, vacip, sünnet, müstehap, mübah, haram, mekruh vb.) hakkında genel bilgiler vermiş, bu amellerin ahkâmı hakkında açıklamalar yapmıştır. Ayrıca namazı bozan şeyler hakkında da etraflıca bilgiler sunmuştur.

Eserin sekiz babı şunlardır: 1. *Elbābü'l Evvel fi Beyānū'l Farāiz* "birinci bap farzlar babı". 2. *Elbabü'l Şānî fi Beyānū'l Vācibāt* "ikinci bap vacipler babı". 3. *Elbābü'l Şāliş fi's-Sünen* "üçüncü bap sünnetler babı". 4. *Elbābü'l Rābi' fi'l Müstehabbāt* "dördüncü bap müstehaplar babı". 5. *Elbābü'l Hāmis fi'l Muḥarremāt* "beşinci bap haramlar babı". 6. *Elbābü'l Sādis fi'l Mekrūhāt* "altıncı bap mekruhlar babı". 7. *Elbābü'l Sābi' fi'l Mübāḥāt* "yedinci bap mübahlar babı". 8. *Elbābü'l Şāmin fi'l Müfseḍāt* "sekizinci bap fesatlar babı".

Eserin diline baktığımızda mütercimin *Fıkh-ı Keydānî*'nin Farsça nüshası veya nüshalarını esas alarak çeviri yaptığı tahmin edilmektedir. Kimi yerlerde Farsça ibareler aynen aktarılmıştır. Örneğin namazın niyet bölümleri Farsça cümleler şeklinde kaydedilmiştir. Namaz adları Farsça olarak belirtilmiştir: *namāz-ı bāmdād* "sabah namazı", *namāz-ı peşin* "öğle namazı", *namāz-ı dıger* "ikinci namazı", *namāz-ı şām* "akşam namazı", *namāz-ı huften* "yatsı namazı". Ayrıca *bedürüstiki* "gerçekten", *be'd ez ān* "ondan sonra", *her çend* "-sa da, -sa bile", *tenhāgüzār* "tek başına", *pişāne* "alın", *bülend okumak*, *pest okumak* "yüksek sesle okumak, alçak sesle okumak" gibi ibarelerin kullanımı söz konusu görüşü desteklemektedir. Kimi yerlerde konuya ilişkin sayfanın kenarında Farsça şiirler yazılmıştır. Ancak metnin bütününe baktığımızda akıcı bir Türçenin kullanıldığını görebiliriz. Bu tarz eserleri dikkate aldığımızda Türkçede kullanılan Farsça kökenli sözcüklerin önemli bir kısmının dinî metinlerin çevirisi yoluyla yaygınlaştığını görmekteyiz.

Bu tarz eserlerin önemi dinî araştırmalar açısından herkese açıktır; ancak aynı eserlerin dil özellikleri de genel Türk dili bakımından oldukça önemlidir. Bu tür eserler dönemin dil hususiyetlerini yansıtmak açısından ışık tutabilecek niteliktedirler. Doğal olarak bu gibi eserlerin kategorisinde yer alan tek bir nüshada Türçenin bütün dil özelliklerini bulmak imkânsızdır. Eserin içeriği ve türü de düşünüldüğünde bu işin mümkün olmayacağı anlaşılmaktadır; ancak kısa da olsa elimizdeki nüshanın dil özelliklerine değinmek faydalı

olacaktır. Çalışmamızın bu bölümünde *Mu'allimü'l-Etrak*'ın dilini özet bir şekilde incelemeye çalışacağız.

Eserin Dil Özellikleri

İmla Özellikleri

Eserin geneline baktığımızda tutarlı bir imlanın uygulandığını görebiliriz; ancak kimi durumlarda bu durumun bozulduğu görülmektedir. Bazı sayfalarda aynı sözcüğün iki tür yazılışı dikkat çekicidir. Bu durum daha çok aitlik ekinin tutarsızlığı, ek-fiilin *turur* ve *durur* şeklinde kullanılması, yönelme hâli ekinin kalınlık-incelik uyumuna tabi olmaması, görülen geçmiş zaman ekinin ötümlü-ötümsüz uyumunun dışında kalması, *dé-/té-*, *oltur-* / *otur-*, *andağ/andağ*, *suw/su* gibi sözcüklerin iki biçimde yazılması ve benzeri durumlardan kaynaklanmaktadır.

Örnekler: *tüşdi* (توشدی) "indi" / *tüşti* (توشتی) "indi", *dürüst turur* (درست تورور) "doğrudur" / *mübârek durur* (مبارک دورور) "mübarektir", *téyürler* (تیورلار) "derler" / *dérler* (دیرلار) "derler", *olturğan* (اولتورغان) "oturan" / *oturğan* (اوتورغان) "oturan", *soñkı* (سونکگی) "sondaki" / *soñğı* (سونکگی) "sondaki", *kötermaq* (کوتارمق) "kaldırmak" / *kötermek* (کوتارمک) "kaldırmak", *bülend turur* (بلند تورور) "yücedir" / *bülend durur* (بلند دورور) "yücedir", *muğtediğe* (مقتدیگا) "uyana" / *muğtediğa* (مقتدیغه) "uyana", *suw* (سف) "su" / *su* (سو) "su", *su*, *andağ* (انداغ) "öyle" / *andağ* (انداغ) "öyle".

Kimi durumlarda alışılmamış bir imlanın kullanıldığını görüyoruz. Örneğin *hātun* (خاتون) "kadın" biçiminin yanı sıra *hātun* (خواتون) şekli de var veya *törtlençi* (تورلنچی) "dördüncü" ve *törtünçi* (تورتونچی) "dördüncü" sözcüklerinde görüldüğü gibi *tört* "dört" sayısı iki farklı biçimde yazılmıştır.

Ses Bilgisi

Ünsüz Değişimleri

Eserde tespit ettiğimiz en belirgin ünsüz değişimleri şunlardır:

b > m: Sözcük başında ortaya çıkan bir ses değişimidir: *mingil* "bin", *miñ* "bin", *mundağ* "böyle".

b > w: /w/ sesi eserde (ف) harfiyle gösterilmektedir, bu ses eskicil *b*'den gelişmiştir. *sub* > *suw* (سف) "su".

b > y: Seyrek görülen bir ses değişimidir: *öyge* "eve".

ğ > k: Çağatay metinlerinde görülen bir ses değişimidir: *andağ* > *andağ* "öyle".

p > f: Çağatay metinlerde görülen tipik bir ünsüz değişimidir. *tofrağdın* "topraktan", *tofuğığca* "topuğuna kadar".

t > d: Doğu Türkçesinde sözcük başı t'ler genellikle korunmaktadır. Aynı durumu *Mu'allimü'l-Etrak*'ta da görmekteyiz. Sadece *té-* "demek" fiili genellikle *dé-* biçimde görülmektedir: *dép* "deyip, diye", *dérler* "derler", *dése* "dese"; sözcüğün t'li biçimi de kullanılmaktadır: *téyürler* "derler".

Kalınlık-incelik uyumu: Türkçe kökenli sözcüklerde kalınlık-incelik uyumu görülmektedir: *olturmaq* "oturmak", *kılmağan* "kılmayan", *körsün* "görsün", *çıkmasa* "çıkmasa", *kıldılar* "kıldılar, yaptılar". Ancak kimi durumlarda ince ünlü taşıyan sözcüklere kalın sıradan ekler geldiğinde söz konusu uyum bozulmaktadır: *ehl-i beytiğa* "ehlibeytine", *evvelgi* "birinci", *kötermaq* "kaldırmak", *tepretmaq* "kımıldatmak".

Düzlük-yuvarlaklık uyumu: Çağatay metinlerinin genelinde olduğu gibi *Mu'allimü'l-Etrak*'ta da düzlük-yuvarlaklık uyumundan bahsedemeyiz. Eklerin sadece düz veya sadece yuvarlak biçimlerinin kullanılması düzlük-yuvarlaklık uyumunu birçok durumda bozmuştur:

keltürüp "getirip", *kırlar* "kılarlar", *kolnu* "kolu", *yapuşmasun* "yapışmasın", *toğuzıncısı* "dokuzuncusu", *törtinçi* "dördüncü".

Ünsüz uyumu: Eserin geneline baktığımızda tutarlı bir ünsüz uyumu görülmemektedir. Kimi durumlarda bir ekin uyuma girdiği gözlemlenirken aynı ekin diğer bir örnekte uyum dışında kaldığını görülmektedir. Örneğin görülen geçmiş zaman eki *yarattı* "yarattı", *tüştü* "indi" ve *kayıttı* "döndü" gibi örneklerde uyuma girerken *çıktı* "çıktı", *éştı* "işitti" ve *tüşdi* "indi" gibi örneklerde uyum dışında kalmıştır. Bulunma ve çıkma hâli ekleri hep ötümlüdür: *tofrağdın* "topraktan", *niyyetde* "niyette", *rek'atde* "rekatta". Bildirme eki de sürekli *-dUr* biçimindedir: *dürüstdür* "doğrudur", *kelüpdür* "gelmiştir".

Bıçım Bilgisi

İyelik Ekleri: Teklik 1. kişi: *-(I)m/-(U)m*: (*atam* "babam", *ümmetim* "ümmetim", *perverdigārım* "Tanrım"), Teklik 2. kişi: *-(I)η/-(U)η*: (*atıη* "adın", *hudāyih* "Tanrın", *tonuη* "elbisen"), Teklik 3. kişi: *-I/-sI*: (*sāyesi* "gölgesi", *yüzi* "yüzü", *kolı* "kolu"), Çokluk 1. kişi: *-(I)mIz/-(U)mUz*: (*perverdigārımız* "Tanrımız"), Çokluk 2. kişi: *-(I)ηIz/-(U)ηUz*: (*'amellerihiz* "amelleriniz", *yüzlerihiz* "yüzünüz"), Çokluk 3. kişi: *-lArI* (*başları* "başları", *bendeleri* "kulları").

Hâl Ekleri

Bulunma Hâli Eki: Bu ek sözcüğün son sesinin ötümlü veya ötümsüz olmasına bakmaksızın hep *-dA* şeklinde gelmektedir: *sünnetde* "sünnette", *luğatda* "sözlükte", *namāzda* "namazda", *niyyetde* "niyette".

Bulunma ekinden önce zamir n'sinin kullanımı konusunda bir tutarlılık görülmemektedir: *namāzıda* "namazında" gibi bir örnekte kullanılmazken *taşkarısında* "dışında", *solında* "solunda" ve *astında* "altında" gibi örneklerde kullanılmıştır.

Yönelme Hâli Eki: Eserde yönelme hâli eki *-GA/-KA* biçimindedir: *ayağğa* "ayağa", *arkağğa* "arkaya", *imāmğğa* "imama", *yerge* "yere", *işlerge* "işlere", *rek'atke* "rekâta", *işke* "işe".

Bu ekten önce de zamir n'sinin kullanımı konusunda bir tutarlılık yoktur: *üstüğe* "üstüne", *solğğa* "soluna" fakat *kulak yumşagınğğa* "kulak memesine".

Belirtme Hâli Eki: Eserde yaygın olarak belirtme hâli eki *-nI* biçimindedir: *bedenni* "bedeni", *namāznı* "namazı", *sucudnı* "secdeyi", *başnı* "başı", *sunı* "suyu", *tiriglerini* "yaşayanları", *özgeni* "başkasını", *namāz-ı bāmdādı* "sabah namazını", *fātihām* "Fatih'a'yı".

Teklik ve çokluk üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra söz konusu ek *-n* biçimindedir: *namāzın bozsun* "namazını bozsun", *başın kötermese* "başını kaldırmasa", *qolların bağlağaylar* "kollarını bağlayacaklar", *barmaqların arasın* "parmakların arasını".

Belirtme hâli eki seyrek olarak *-I* biçiminde de görülmektedir: *sağ elini* "sağ elini", *kol birle tizini* "kol ile dizini", *sağ ayağnı ucını* "sağ ayağın ucunu", *yüzini kıblağğa kılmak* "yüzünü kibleye çevirmek".

Çıkma Hâli Eki: Çıkma hâli eki *-dIn* biçimindedir: *tekbirdin soη* "tekbirden sonra", *tofrağdın* "topraktan", *arkadın* "arkadan", *sendin özge* "senden başka", *uykudın* "uykudan", *kişidin* "kişiden", *taşkarıdın* "dışarıdan".

İlgi Hâli Eki: Eserde ilgi hâli eki hep *-nIη* biçimindedir. *öynih üstünde* "evin üstünde", *sünnetniη ikinçisi* "sünnetin ikincisi", *namāznıη içinde* "namazın içinde", *vācibniη onunçısı* "vacibin onuncusu", *yığaçnıη başında* "ağacın başında", *sekiz bābnıη ikinçisi* "sekiz babın ikincisi", *farznıη hükmleri* "farzın ahkâmı".

Teklik ve çokluk birinci kişi zamirlerinin ilgi durumu *meniη* ve *biziη* şeklindedir: *meniη ümmetim* "benim ümmetim" ve *biziη mezhebde* "bizim mezhebimizde".

Aitlik Eki: İnce ve kalın sıradaki ünsüzlere *-ğı, -kı* ve *-ki* şeklinde eklenmektedir: *soñkı* "sondaki", *soñğı* "sondaki", *evvelkı* "birinci", *evvelğı* "birinci", *vaktındağı* "vaktindeki", *ilgeriki* "ilerideki", *burunkı* "önceki", *yanındağı* "yanındaki", *arasındağı* "arasındaki", *kündüzki* "gündüzdeki".

Ek-Fiiller: Eserde ek-fiil için *tur-* (*turur, durur* ve *-dur*) ve *ir-* fiilleri kullanılmıştır: *vācibdür* "vaciptir", *oturmak turur* "oturmaktır", *bar turur* "vardır", *sır durur* "sırdır", *belādur* "beladır", *üç yığaç yol irdi* "üç ağaç (uzunluk ölçü birimi) yol idi", *namāz-ı huften irür* "yatsı namazıdır".

Ek-fiilin geniş zaman olumsuzu *irmes* ve *imes* sözcükleriyle yapılmaktadır: *vācib irmes* "vacip değil", *farz imes* "farz değil".

Fiil Çekimi

Görülen Geçmiş Zaman: Genel Türkçede olduğu gibi *Mu 'allimü'l-Etrak*'ta da görülen geçmiş zaman eki *-dl/-dU* ile yapılmaktadır: *kutuldu* "kurtuldu", *kördi* "gördü", *çıkdı* "çıktı", *koıduğ* "koyduk", *dédiler* "dediler", *secde kıldılar* "secde ettiler", *aydılar* "söylediler".

Ekin ötümsüz biçimine de rastlamak mümkündür: *tüşti* "indi", *kaııtı* "döndü", *aytılar* "söylediler", *yarattı* "yarattı".

Öğrenilen Geçmiş Zaman: Eserin geneline baktığımızda *-p* zarf-fiil ekiyle *turur* yardımcı fiilinin birleşmesiyle yapılmaktadır. Bunun yanı sıra *-p* ve *-pdUr* biçimleri de kullanılmıştır: *keltürüp* "getirmiş", *kelüpdür* "gelmiştir", *keltürüp turur* "getirmiştir", *nicāt tapıpdur* "kurtulmuştur", *aytıp tururlar* "söylemişler", *kılıp tururlar* "kılmışlardır", *okıpdurlar* "okumuşlardır".

Geniş Zaman: Eserde geniş zaman için *-r/-Ar/-Ur* ekleri kullanılmıştır: *yād kııur men* "hatırlarım", *berürmen* "veririm", *tilermen* "dilerim", *aytur* "söyler", *körer* "görür", *tapar* "bulur", *artar* "artar", *keltürür* "getirir", *yarlıkayur* "buyurur", *yürürmiz* "yürürüz", *bolurmiz* "oluruz", *dérler* "derler", *körerler* "görürler", *okurlar* "okurlar", *kılurlar* "kılarlar", *téyürler* "derler".

Geniş zamanın olumsuz şekli *-mAs* (*turur*) ekiyle yapılmaktadır: *lāzım bolmas* "lazım olmaz", *okumas turur* "okumazdır", *olturmas* "oturmaz".

Şimdiki Zaman: Eserde örneği fazla olmayan bu kip *-A turur* ile yapılmaktadır: *tuta tururlar* "tutuyorlar", *ayta turur siz* "söylüyorsunuz".

Gelecek Zaman: Eserde gelecek zaman eki *-GAy/-KAy* biçimindedir: *çıkarğay* " çıkaracak", *okığay* "okuyacak", *dégey* "diyecek", *aytkay* "söyleyecek", *tapkay* "bulacak", *éşitkey* "duyacak", *bağlağaylar* "bağlayacaklar", *tapğaylar* "bulacaklar", *körgeyler* "görecekleler".

Emir Kipi: Türkçenin bütün dönemlerinde olduğu gibi *Mu 'allimü'l-Etrak*'ta da emir kipi için farklı ekler kullanılmıştır: teklik 2. kişi: *-Gİl* (*bergil* "ver", *yibergil* "gönder", *pāk kılgil* "temizle", *tüşgil* "in"), teklik 3. kişi: *-sUn* (*aytsun* "söylesin", *okusun* "okusun"), çokluk 2. kişi: *-(I)ñ/-ñlAr/-ñlZlAr*: (*bilij* "bilin", *kılmanlar* "etmeyiniz", *kılınlar* "kılın, yapın", *ögürünler* "çeviriniz", *tutuñızlar* "tutunuz", *okunlar* "okuyun").

Şart Kipi: Şart eki genel Türkçede olduğu gibi *-sA* ekiyle yapılmaktadır: *okusa* "okusa", *karasa* "baksa", *olturmasa* "oturmasa", *barmasa* "gitmese", *sındursa* "kırrsa", *unutsak* "unutsak".

Gereklilik Kipi: Eserde gereklilik kipi *kerek* sözcüğü ile yapılmaktadır. Bu kip genelde *-mAk kerek* biçiminde görülür; ancak kimi örneklerde *kerek* +... + *fiil* + *sUn* biçimini de görebiliriz: *kılmağ kerek* "kılmalıdır, yapmalıdır", *secde kıılmağ gerek* "secde etmelidir", *sormak kerek* "sormalıdır", *tekbirlerni aytmak gerek* "tekbirleri söylemelidir", *tābi 'bolmak kerek* "tabi olmak gerek", *kerek bir yanığa selām bersün* "bir tarafa selam vermelidir".

Yeterlik Fiili: Çağatay Türkçesinde yeterlilik fiili genel olarak *al-* fiiliyle yapılmaktadır; *Mu'allimü'l-Etrak'ta al-* fiilinin yanı sıra *bil-* fiilinin de kullanıldığını görmekteyiz: *téye almas* "diyemez", *saklay almasa* "saklayamazsa", *bîdâr bolabilse* "uyanabilse" *yetüşebilmey turur* "yetişemiyordur", *kılabilmese* "kılamazsa".

Sıra Sayı Sıfatları: Çağatay metinlerinde görüldüğü gibi bu eserde de sıra sayı sıfatları iki biçimde karşımıza çıkar. Biri *-(I)nçI/-UnçI* diğeri ise *-IAnçI* ekiyle yapılmaktadır: *ikinçi* "ikinci", *üçünçi* "üçüncü", *törtünçi* "dördüncü", *beşinçi* "beşinci", *altınçi* "altıncı", *yetinçi* "yedinci", *toğuzunçi* "dokuzuncu", *törtlençi* "dördüncü", *üçülençi* (< *üçlençi*) "üçüncü".

Sıfat-Fiiller

-GAN/-KAN: Yaygın bir sıfat-fiil ekidir, "-an" ve "-dığı" anlamlarını vermektedir: *dégeni* "dediği", *oğuğan halk* "okuyan halk", *dergāhdın kovılğan* "dergâhtan kovulan", *kılmağan* "kılmayan", *tüşken* "inen", *oğuğan namāz* "okuduğu namaz", *uyğan kişi* "uyan kişi".

-GUÇI: Kalıcı isimler yapmanın yanı sıra sıfat-fiil işlevinde (-An) de kullanılan bir ektir: *duālarını icābet kılguçı* "duaları icabet eden", *bereket bergüçi* "bereket veren", *taḥāret sindurğuçı* "taharet bozan", *namāz oğuğuçığa* "namaz okuyana", *yol azdurğuçı* "yol azdırıcı".

-mİş: Seyrek kullanılan bir sıfat-fiil ekidir: *başında turmuş bolğay* "başında durmuş olacak".

Zarf-Fiiller

-DI irse: Fiile "-dığında" ve "-ınca" gibi anlamları katmaktadır: *çıkdı irse* "çıkınca", *uzatdı irse* "uzattığında", *tüşti erse* "indiğinde", *kıyıtı irse* "döndüğünde", *yuttı irse* "yuttuğunda".

-GAÇ: Eklendiği fiile "-ınca" anlamını vermektedir: *tüşdin kıyıtıgaç* "kuşluk vaktinden dönünce", *gürdin kopğaç* "mezardan kalkınca".

-GAI: Bu ek sebep bildirerek "-mak için" anlamında kullanılır: *nürni alğalı yıgaçğa kıkdı* "ışığı almak için ağaca çıktı".

-GİNÇA/-KUŇA: Fiillere "-ınca" ve "-ıncaya kadar" anlamları katmaktadır: *ayıgunça* "söyleyince", *okumağunça* "okumayınca", *āftāb çıkğunça* "güneş çıkıncaya kadar", *āftāb batğunça* "güneş batınca", *tañ atğunça* "şafak sökünce".

-GAndA/-KAndA: Eklendiği fiile "-ken" anlamı katar: *olturganda* "otururken", *kelgende* "gelirken", *tutkanda* "tutarken", *kötergende* "kaldırırken", *kirgende* "girerken", *dégende* "derken", *bolğanda* "olurken".

-GAndIn/-KAndIn soñ: "-dıktan sonra" anlamını vermektedir: *batkandın soñ* "battıktan sonra", *bergendin soñ* "verdikten sonra", *yibergendin soñ* "gönderdikten sonra", *oğuğandın soñ* "okuduktan sonra", *bolğandın soñ* "olduktan sonra".

-mAY: Eklendiği fiillere "-madan" anlamı katmaktadır: *tiñlemey* "dinlemeden", *bozmay tamām kılsun* "bozmadan bitirsin", *selām bermey* "selam vermeden", *fāriğ bolmay* "fariğ olmadan", *kıbledin ögürmey* "kıbleden çevirmeden".

-mAYIn: Fiillere "-madan" anlamı katar: *esnemek gālib kelmeyin ağzın açmak turur* "esnemek galip gelmeden ağzını açmaktır".

-mAZdIn burun: Fiillere "-madan önce" anlamı katmaktadır: *ölmezdin burun* "ölmeden önce".

-p: Türkçenin bütün dönemlerinde görülen bu ek *Mu'allimü'l-Etrak'ta* ünlü ile biten fiillere yardımcı ünlü almadan gelir: *kayıp* "dönüp", *oğup* "okuyup", *yiberip* "gönderip", *korqur* "korkup", *tayap* "dayayıp".

-**UrdA**: Fiile "-diğında" ve "-ınca" anlamları katar: *selām berürde* "selam verdiğiinde", *kıyāmğa barurda* "kıyama gittiğinde", *secdege barurda* "secdeye gittiğinde".

Sonuç

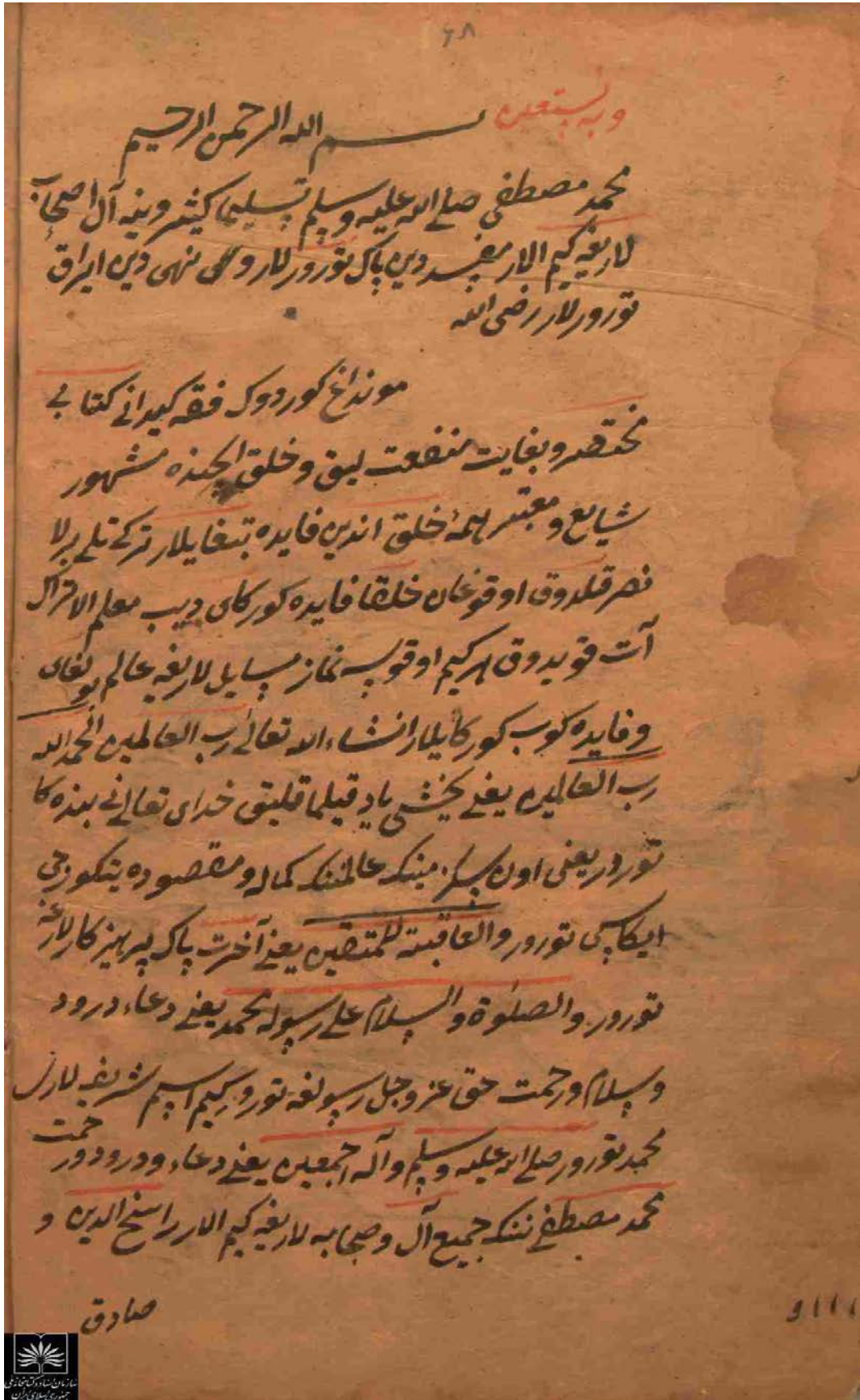
Tanıtmaya ve incelemeye çalıştığımız *Mu'allimü'l-Etrak* İslam dini ve özellikle fıkıhla ilgili konularda başvurulacak bir kaynak niteliğindedir. Bu eser başta namaz olmak üzere İslam'ın diğer konularıyla ilgili detaylı bilgiler vermektedir. Eserde bulunan bilgiler, dinî çalışmaların yanı sıra Türkoloji çalışmaları için de önemlidir. Bilindiği gibi Çağatay edebiyatı eser sayısı ve çeşitlilik bakımından genel Türk dili kapsamında seçkin bir mevkie sahiptir. *Mu'allimü'l-Etrak* gibi eserlerin tanıtılması söz konusu edebiyatın zenginliğini bir daha gözler önüne sermektedir. Bu esere dilsel açıdan bakıldığında eserin okunaklı olması ve sade bir Türkçe ile yazılması dikkat çekicidir. Çağatay metinlerinde gördüğümüz dil özelliklerini büyük bir ölçüde yansıtmaktadır. Kimi durumlarda Batı Türkçesine bir temayül görülse de eser Çağatayca yapısını muhafaza etmiştir. Bazı durumlarda görülen imla farklılıkları metin bütünlüğü zedelemeyecek ölçüdedir. *Mu'allimü'l-Etrak*'ın tam metninin çeviri yazısı hazırlanıp dil özellikleri detaylı bir şekilde incelendiğinde hem fıkıh hem de Türkoloji bilimine faydalı olabileceği kanaatindeyiz.

Örnek Metin

(s. 32) lafz-ı selām birlen namāzın fāriğ bolmaq bu altı 'am vācib ol sekiz hāş vācibler cem'ı on dört bolur eger bulardın biri terk bolsa imāmğa yā tenhāgüzārga ikisige hem secde-i sehv vācib bolur illā *إلا الطمانية فانها واجبه للغير* meger tūmāniye [tūma'nīne] terk bolsa secde-i sehv lāzım bolmas zīrā ki tūmāniye öz nefske vācib irmes belki ğayr üçün vācibdür kim rukū' ve sucūd bolğay tūmāniyenin ma'nīsi rukū'da ve sucūdda ārām qarār tapmaq turur be'd ez ān biliğ secde-i sehv ve secde-i telāvet muqtedīğa vācib irmes anıñ üçün kim muqtedī imāmğa tābi' turur ammā imām secde-i sehv yā secde-i telāvet kılıp muqtedī hem kılur eger imām kılmasa muqtedī hem kılmas secde-i sehv namāznıñ āhirinde ettehiyyāt oquğandıñ soñ kılmaq kerek bir yanığa selām bersün imām bolsa eger tenhāgüzār bolsa iki yanığa selām bersün andın soñ allāhu ekber dep secde kılmaq gerek iki mertebe yana ettehiyyātın āhiriğa[ça] şalavātın āhiriğaça (دعاء والله اعلم واليه اغفرلى) duā-ı allāhümme aġfiri-li-ni āhiriğaça oqup selām bersün namāznı tamām bolur *يا'نئ o[l]* sekiz bābnıñ üçünçisi sünnetlernin beyānında turur hūlāsada keltürüp turur eger sünneti 'özri birle terk kılsa ma'zür turur eger bî'özr terk kılsa...

(s. 66) bu āyetni okusa mühim işke barıp derdge uçrasa hūdāy-i ta'ālā ol mühimmin kifāyet kılğay murādığa yetgey haber andağ kélip turur kim 'İsā 'aleyhi's-selāmğa cuhūdlar üç türlüğ söz aydılar kim sen hūdāynıñ oğlu sen yā inisi sen bizge haber bergil hūdāy kıysı nemersege oñşar dep bisyār cefā kıldılar 'İsā 'aleyhi's-selām ol üç belādın kutuldu irse anıñ şükrānesi üçün üç rek'at namāz kıldı hūdāy-i ta'ālā andın qabul kılıp bizge farīza kıldı hālā bu üç rek'at namāz-i şām turur anıñ tesbīhi bu āyet irdi *قول تعالى و قل الحمد لله الذى لم يتخذ ولدا ولم يكن له ولى من الذل و كبره تكبيرا* haber andağ kélip turur Mūsā 'aleyhi's-selām Medīnedin Mısrğa barur boldı yolda hava bulut qar yağmur yağdı bisyār sovıq boldı koylarığa böri çaptı Şafūrā za'ifesi irdi derd-i haml peydā boldı bu hālde ot üçün Mūsā 'aleyhi's-selām çaqmaq çaqdı irse ot çıkmadı her çend kaşd kıldı bolmadı qahr birlen taş çaqmaqı yerge urdı haq fermānı birle taş çaqmaq tilge keldi aydı biz hūdāy-i ta'ālā fermānı birlen yürürmiz bizge fermān yok ot bersek Mūsā 'aleyhi's-selām bu sözni eşitip öydin çıkdı irse yırağ yerde bir yaruğ kördi hayal kıldı kim ol ot irür...

Nüshadan Örnek Sayfalar

۸۲

والدخيلة منها بسبعة يعني نماز نيكه الجنده که فرض بتی تورور القیام
یعنی اول بتی فرض نیکه اول نمازده راسبه تورواق تورور واجب
وام فرض تورور اما سنت و نقلده راسبه تورواق تورور فرض ایکی
اول توروب او قوب هم و تورور و لیکن یاریم توروب تورور سغیب
صلى الله عليه وسلم ايديلا صلواتها عند احد احد نصف من الصلوة
والقيام يعني اول توروب او قوخان نماز خدای تعالی نیکه یاریم توروب و
مزدی بولور نمازده راسبه تورواق فرض یعنی بو ایت بر لافا بت تورور
قوله تعالی وقوم لده قانتین یعنی راسبه توروق لار خدای او چون اول
حاله کیم ذکر ایتا تورور سز خدای تعالی به یلیک کیم بزکیر ایتبوق
راسبه تورواق فرض تورور ان دین زباده پس قرآه کانابع بولغان
او چون فرض تورور نیکه او چون کیم امام نه رکوع عده تابتی اول
اکبر دیب امام نه او یدر دهر راسبه بولور و القراه یعنی قرآه اول
بتی فرض ایکنی بسی هر کعته بر ایت طویل او قوماق فرض تورور
امام اعظم مند هبنده خواه قیسه ایت بولسون مثل صق و مدیا
خواه اوزون بولسون مثل ایت اگر سپ خواه فاجه دین و خواه اوزکا
پوره دین بولسون لیکن بر ایت کا اکتفا قبلیب اوزکا ایت
او قوب کس کار بولور امام اعظم مند هبنده بر ایت بر ایت فرض ادا
بولور لیکن

تاشنده
بر ایت توروب
او قوخان نماز نیکه

بر ایت ۲

لفظ سلام برلان نماز دین فارغ بولوق بوالنتی عاوا جب اول کلمه
 بول خاص واجب لار جمع اوین تورت بولور اگر بولور دین برتر ترک بولور
 اما منویا تنها کند از غیر یکی سبی کا هم سجده سهو واجب بولور الا
 الا الطمانینه فانها واجبته للغير مک طمانینه ترک بولور سجده سهو
 لازم بولور زیرا که طمانینه اوز فقیها واجب ایر مکن بلکه غیر
 او چون واجب در کیم رکوع و سجود بولغای طمانینه نیکه معنی سب
 رکوع ده و سجود ده آرام قرار تا پسا ق تورو بعد از ان بیلنیکه
 سجده سهو و سجده تلاوة مقتدی و واجب ایر مکن اینک او چون
 کیم مقتدر اما منویا تابع تورو اما اما سجده سهو یا سجده تلاوة
 قبل مقتدی هم قبلور اگر امام قیام مقتدی هم قبل مکن سجده سهو
 نماز نیکه آفرینده التیحات او تو خواندن چونکه قبلماق کر اگر بر اینی
 سلام بولور اما بولور اگر تنها کند از بولور یکی یا اینی سلام بولور انده
 چونکه اولد اکر دین سجده قبلماق کر اگر یکی مرتبه بین التیحات نه آفرینده
 صلوة نه آفرینده **وَعَلَى اللَّهِ** اخفون نه آفرینده او قوب سلام بولور
 نمازی تمام بولور و اولو اعلم **السبب الثالث في البسند** یعنی او
 بکریاب نیکه او چونچی سبب نیت لار نیکه بیاننده تورو **خلاصه**
 کلمه تورو ب تورو اگر سبب عذری بر لار لار ترک قبل معذرت تورو اگر
 ب عذرت ترک

بو آیت ز او قوسه مهم ایش کابا ریب درد کا او جراب خدای تعالی
 اول نامین کفایت قیلغای مزادینه تنکای **خبر انداز کتب**
 نور و ریم عیب علیه السلام نه جهود لارا اوج نور لوک یوز
 ایدیلار کیم سن خدای نینگ او غلامی سن یا اینبی سنی پانز کا
 خبر بر کیل خدای قیب سنی پانز کا او خشار دیب بسیار حفا
 قیلدیلار عیب علیه السلام اول اوج بلادین قوتولد لار
 اینک شکرانه سنی او جون اوج رکعت نماز قیلد خدای تعالی
 انزین قبول قیلد بز کافر هیزه قیلد حالاً بو اوج رکعت
 نماز شاک نور و رانینگ تپسچی بو آیت ایردی **قول تعالی**
 وقل الحمد للذی لم یخذولدا اولم یکن له لشرک فاعلمکد ولم
 یکن له ولی من الذل و کبره تکبیر **خبر انداز کتب** نور و ریم علیه
 السلام مدینه دین مضره بارور بولدر بولدر هو ابو لولوت
 قارغیور باغدر بسیار سوغی بولدر قویلا نغیه بور حاجبتی
 صفورا ضعیفه سنی ایردی در جمل سدا بولدر بو حالده
 اوت او جون موسی علیه السلام جفراق جفندی ارب اوت
 جفماد لیه حنذ قصد قیلد بو طاول قهر در لاش حلا جفما قن
 در کا اور دل حق فرمان بر لاش جفراق تیلکا کیلدر ایدر پانز
 خدا تعالی

Kaynaklar

- AKAR, A. (2005). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- ARGUNŞAH, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- ARGUNŞAH, M. (2007). Bilinmeyen Bir Fıkıh Kitabı Çevirisi: Hıyeretü'l-fukaha. *IV. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı, Türk Dil Kurumu Yayınları*, 1: 119-124.
- ATA, A. (1998). *Nehcü'l-Ferâdis III Dizin-Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DEHKHODA, A. E. (1993). *Loghatnâme (Sözlük)*. Tahran: Tahran Üniversitesi Yayınları.
- ECKMANN, J. (2017). *Çağatay El Kitabı* (Çev.: Günay Karaağaç). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERBAY, F. (2003). *Muhammed bin Ahmedü'z-Zâdid'e Ait Çağatayca Bir Fıkıh Kitabı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ERBAY, F. (2006). Tergîbü's-Şalât'ın Çağatay Türkçesi İle Yazılmış Nüshası Üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 20: 189-199.
- MOİN, M. (2005). *Farhang-é Fârsî (Farsça Sözlük)*. Tahran: Râh-é Roşd Yayınları.
- NASRULLAYEV, N. (2007), Lutfullah En-Nesefî'nin Fıkh-ı Keydânî Eseri ve Onun İslam Fıkıhındaki Ehemmiyeti. *Uluslararası Türk Dünyasının İslâmiyet'e Katkıları Sempozyumu*, Isparta, s. 319-322.
- RAHİMİ, F. (2014). Çağatay Türkçesi ve Edebiyatı Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi. *Turkish Studies*, IX/3: 1157-1218.
- SAGOL, G. (1997), Kur'an'ın Türkçe Tercüme ve Tefsirleri Üzerinde Yapılan Çalışmalar. *Türklük Araştırmaları Dergisi, Mehmet Akalın Armağanı*, s. 379-396.
- SAHETMAMMEDOV, A.; CİCİ, R. (2017). el-Vikâye, Fıkhü'l-Keydânî ve el-Mukaddime Adlı Eserlerin Karşılaştırılması: Namaz Örneği. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 30: 527-550.
- Türkçe Sözlük* (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÜNLÜ, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınları.

-DİK + İYELİK OL- YAPISI

Melike SOMUNCU*

Özet

-DİK + iyelik ol- yapısının incelendiği bu makalede öncelikle, ol- fiili biçim birim, sözcük birim ve anlamsal düzlemde irdelenmiş daha sonra ol- fiilinin birleşik fiil kategorisindeki yeri gösterilmeye çalışılmıştır. Türkiye Türkçesinin kullanım sahasında -DİK + iyelik oldu / olur / olurdu / oluyor / oluyormuş / olmuş / olmuştu yapısının oldukça geniş bir kullanım sahasına sahip olduğu görülmüştür. Zarfın yer almadığı örneklerde bu yapının cümleye kattığı esas anlamın “bazen, kimi kez, kimi zaman, arada bir, ara sıra, zaman zaman” ifadesi olduğu belirlenmiştir. Bu anlamı taşıyan örneklerin aynı zamanda “ara sıra, bazen, sık sık” gibi zarflarla kullanılması da söz konusudur. Ayrıca bu yapıdaki diğer bir husus ol- fiilinin “meydana gelmek, varlık kazanmak, vuku bulmak” anlamlarından ayrılmış olmasıdır. Yapının olumsuz şekilleri tespit edilip örneklendirilmiştir. Yapının düzleminde “bile, da, de” bağlaçları da yer alabilmektedir. DİK + iyelik olacak şekline taranan metinlerde rastlanmamıştır. Sonuç olarak bu yapının hem şekil hem işlevsel açıdan Türkiye Türkçesi sahasında dikkat çekici bir yere sahip olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Anlam, Biçimbirim, -DİK, Olmak Fiili, Sözcük Birim.

THE STRUCTURE OF -DİK + POSSESSIVE TO BE VERB

Summary

In this article, is structure of verb adjective + possessive to be examined firstly, to be de facto morphology, word unit and semantic plane are examined, then the place of the verb in the combined verb category is tried to be shown. Use in the field of Turkey Turkish this structure / would / would have / happening / was / structure was found to have a fairly wide field of use. If there is no envelope in the structure, the main meaning that this structure adds to the sentence is ‘occasionally, sometimes,. This also means that the structure carrying the "occasional, sometimes, often" have been noted as used with envelopes. In addition to other matters of this nature is a remarkable act of "challenge to come, gain assets" are separated from meaning. The negative shapes of the building were identified and exemplified and prepositions could be entered between the building. As a result, it was found that these structures have in a remarkable manner both in Turkish from both functional.

Key Words: Semantics, Morphem, -DİK, to be, Lexicology.

Giriş

Türkiye Türkçesinin kullanım sahasında yer alan -DİK + iyelik ol- yapısının şekil ve anlam çerçevesi dikkat çekici bir gramer konusudur. Bu yapıda yer alan ol- fiili ve bu fiilin çerçevesi, incelenen birleşik yapıdan oldukça farklı bir düzlemde. Ol- fiilinin kullanım sahası şu şekildedir:

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı bölümü, el-mek: melike.somuncu@siirt.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9101-3012>

Ol- fiilinin biçim birim, sözcük birim ve semantik düzlemi

Ol- fiiline görünüş ve zaman ilişkilerini yansıtması açısından çeşitli işlevler yüklenmektedir. i- fiili ile ifade edilemeyen bu ilişkiler ol- yardımcı fiili ile ifade etme gücüne sahip olmaktadır (Aslan, 2012: 12). Ol- fiili aynı zamanda başlı başına anlamlı bir fiil gibi de kullanılmaktadır (Acarlar, 1969: 714). Ol- fiilinin geçtiği cümlede bir hâle girmek, sebebine dayanmak, mevcut ol-, hazır ol-, yolunu tut-, yapılmak gibi birçok anlamı olduğu gibi aynı zamanda herhangi bir tasnife bağlı olmaksızın edat fonksiyonunda da kullanıldığı durumlar söz konusudur (Turan, 1999: 268). Türkiye Türkçesi yazı dilinde ol- fiili şu şekildedir: Cevher fiili olarak “olmak”, yardımcı fiil olarak “olmak”, isimden fiil türeten ek olarak “olmak”, sıfat fiil ekleri bulunduran yapılarla birleşik kip çekiminde “olmak”, edat olarak “olmak”, deyimlerde “olmak” (Alibekiroğlu, 2015: 198). Güncel Türkçe Sözlükte olmak için şu anlamlar verilmiştir: Meydana gelmek, varlık kazanmak, vuku bulmak; gerçekleşmek veya yapılmak; bir görev, makam, san veya nitelik kazanmak; bir şeyi elde etmek, edinmek; bir durumdan başka bir duruma geçmek; herhangi bir durumda bulunmak; uygun düşmek, yerinde görülmek; yetişmek, olgunlaşmak; hazırlanmak, hazır duruma gelmek; geçmek, tamamlanmak; sürdürmek, yürütmek; bir kuruluşla, örgütle ilgili bulunmak, mensup olmak; yaklaşmak, gelip çatmak; bir şey, birinin mülkiyetine geçmek; ek fiilin geniş zamanı olan -dır (-dir) anlamında kullanılan bir söz; (-e) uymak, tam gelmek; (-den) yitirmek, elinden kaçırmak; -den bir yerde doğmuş, yaşamış olmak; -e bir olayla karşılaşmak, başına kötü bir şey gelmek; -e yol açmak; bir ad veya sıfatın belirttiği durumu almak; (yardımcı fiil) sıfat fiil eki almış kelimelerle birlikte başlama, bitirme vb. bildiren fiilleri oluşturur; (yardımcı fiil) hastalığa yakalanmak, tutulmak (Güncel Türkçe Sözlük, 2019).

Birleşik fiil ve ol- fiilinin birleşik fiil olarak kullanımı

Birleşik fiil, yardımcı bir fiil ile bir ismin veya bir fiilin meydana getirdiği kelime grubudur (Bilgegil, 1984: 280; Delice, 2016: 24; Demirez Güneri, 2013: 59; Deny, 2012: 437; Eker, 2017: 366; Ergin, 1999: 386; Ergönenç Akbaba, 2007: 92; Erkul, 2007: 11; Karaağaç, 2013: 471; Kültürel, 2009: 25; Özçelik; Erten, 2011: 138; Savran, 2001: 140; Timurtaş, 2005: 159). Türkolojide birleşik fiil yapısının tanımı için genel olarak bir birliktelik söz konusudur. Fakat bir isim veya bir fiilin yardımcı fiil yardımıyla oluşturduğu birleşik fiil tanımına fiilimsileri ve tasviri de ekleyen bilim adamları da olmuştur: Zeynep Korkmaz, birleşik fiili, isim soylu bir kelimeyle etmek, eylemek, olmak yardımcı fiillerinin birleşmesinden veya birer sıfat fiil ya da zarf fiil ekleriyle birbirine bağlanmış iki ayrı fiil şeklinin anlamca kaynaşmasından oluşmuş fiil türü olarak kabul etmektedir (Korkmaz, 2017: 94). Baydar, salt bir cevher fiili olan i- gibi ol-, et-, eyle- vb. fiillerinin de birer yüklemleştirici olarak görev aldıklarını ve bu nedenle de bu fiillerle oluşan yapılara birleşik fiil denmesinin doğru olmadığını savunmaktadır (Baydar, 2013: 8). Yardımcı fiillerin görev kategorisinde yüklemleştirici tabirini kullanan Baydar, bu fiillerin birleşik fiil yapamayacağını savunarak genel tanım ve yargının dışında yer almıştır. Leyla Karahan, birleşik fiilleri “Bir hareketi karşılamak veya bir hareketi tasvir etmek üzere yan yana gelen kelimeler topluluğudur.” (Karahan, 2013: 73) şeklinde tanımlamaktadır. Hareketi anahtar kelime olarak kullanan Karahan, birleşik fiilde esas olanın hareketi karşılamada veya tasvir etmede kullanıldığını kabul etmektedir. Gabain, birleşik fiil birleşmelerini birbirine bağlı iki fiil şeklinin sıkı surette birleşmesinden meydana gelen ve yalnız bir oluş anlatan yapı olarak tanımlamaktadır (Gabain, 1953: 16-28). Gabain de genel tanımın dışında yer alarak birleşik fiili, bağlı iki fiil şeklinin birleşmesi yoluyla oluştuğunu savunmaktadır. Birleşik fiilde esas olan isim veya fiilin yardımcı fiil ile birleşmiş olması bu birleşme sırasında fiilimsilerden de yardım alabiliyor olmasıdır. Bu sebeple birleşik fiil kurulumunda fiilimsiler ve hatta tasviri fiiller önemli rol oynamaktadır. Önemli rolü yüklenen bu gramer kategorileri metindeki anlam dünyasına deyimleşme veya anlamca kaynaşma süreçlerinden dolayı katkı sağlamaktadırlar.

Birleşik fiiller genel olarak isimle birleşik fiil yapan yardımcı fiiller ve fiille birleşik fiil yapan yardımcı fiiller olmak üzere iki grupta incelenmektedir. İsimle birleşik fiil yapan

yardımcı fiilleri et-, ol- eyle-, bulun-, yap-; fiille birleşik fiil yapan yardımcı fiiller ise bil-, ver-, gel-, gör-, dur-, kal-, yaz-, koy- (ko-) olarak sıralanmaktadır (Ergin, 1999: 386-387; Erkul, 2007: 11-12; Karaağaç, 2013: 471-475; Kültürel, 2009: 25-26; Savran, 2001: 140-142). Faruk Kadri Timurtaş, birleşik fiilleri birleşik sigalar (Her zaman ve siganın hikâye, rivayet ve şart şekilleri), yardımcı fiillerle yapılan birleşik şekiller (it-, kıl-, eyle-, ol-), tasviri (descriptif) fiiller (devamlılık fiilleri, yaklaşıma fiilleri, çabukluk fiilleri, iktidarî fiiller), isim, sıfat ve zarflarla meydana getirilenler 4 grupta incelemektedir. (Timurtaş, 2005: 159-163). Tahsin Banguoğlu, birleşik fiil tabanlarını; zarf öbeği kalıbında birleşik fiiller (ileri sürmek, ileri gelmek, geri kalmak, geri dönmek, ayrı düşmek), çekim öbeği kalıbında birleşik fiiller (yardım et-, baştan çık-), bağlam öbeği kalıbında birleşik fiiller (sayıp dök-, vermek veriştir-, verip veriştir-) olmak üzere üç bölümde incelemektedir. Aynı zamanda partisip + ol- yapısıyla oluşan fiilleri de karmaşık fiiller olarak nitelemektedir (Banguoğlu, 2015: 482-494). M. Kaya Bilgegil, birleşik fiilleri, “Yardımcı fiiller ve onlarla teşkil olunan birleşik fiiller”, “İki fiilin birleşmesiyle teşkil olunan birleşik fiiller” ve “Kaynaşma yoluyla teşkil edilen birleşik fiiller” olmak üzere üç başlıkta ele almaktadır (Bilgegil, 1984: 280-282). Mustafa Durmuş, birleşik fiilleri, iki grupta incelemektedir:

1. Bir hareketi karşılayan birleşik eylemler (ad unsuru+ yardımcı eylem veya esas eylem)

a. Ana yardımcı eylemlerle kurulan birleşik eylemler (ad unsuru + et-, ol-, yap-, eyle-, kıl-, bulun- = birleşik eylem grubu)

b. Diğer eylemlerle kurulan birleşik eylemler (ad unsuru + eylem = birleşik eylem grubu)

2. Bir hareketi tasvir eden birleşik eylemler (eylem + bağ eylem eki + tasviri eylem) (Durmuş, 2010: 214-215). Durmuş’un tasnifinde de genel kanı olan isim veya fiilin birleştiği yardımcı eylem tabanı yer alsa da ana eylem ve diğer eylem başlığı altında eylemleri ayırması ve tasviri de sınıflandırmaya dahil etmesiyle diğer bilim adamlarından ayrılan bir tasnifi gözler önüne sunduğu görülmektedir. Eker birleşik fiil gruplarına tasviri eylemleri de dahil eder ve birleşik fiilleri iki grupta incelemektedir: 1. Tasviri (betimsel, deskriptif) eylemler 2. Adla yapılan birleşik eylemler (Eker, 2017: 366-367). Dilek Ergönerç Akbaba, birleşik fiilleri, isim+ yardımcı fiilden oluşan birleşik fiiller ve fiilimsi+ yardımcı fiilden oluşan birleşik fiilleri olmak üzere iki grupta incelemektedir ve fiilimsi+ yardımcı fiilden oluşan birleşik fiilleri de üç gruba ayırmaktadır: Zarf fiillerle kurulan birleşik fiiller; Sıfat fiillerle kurulan birleşik fiiller; İsim fiillerle kurulan birleşik fiiller (Ergönerç Akbaba, 2007: 92). Jean Deny, birleşik fiilleri, katmerli ve birleşik fiiller başlığı altında incelemektedir. Birinci bölümde katmerli ve yardımcı fiili başlığıyla ol- yardımcı fiiliyle yapılan katmerli fiil, -A veya -I’lı bir zarf fiil üzerine kurulmuş katmerli fiiller olmak üzere iki gruba ayırmaktadır. İkinci bölümde ise birleşik fiiller başlığıyla et- yardımcı fiili ve ol- yardımcı fiili olmak üzere iki gruba ayırmaktadır (Deny, 2012: 437-452). Kimi bilim adamının tasviri kimi fiilimsileri kimi de anlam sürecini birleşik fiil sınıflandırmasına dahil ettikleri görülmektedir.

Ol- fiilini birleşik fiil temelinde ele alıp ama farklı kategorilerde inceleyen bilim adamları olmuştur. Sınıflandırmaya deyimleşme ile anlam sürecini de ekleyen Korkmaz, birleşik fiilleri iki ana başlıkta tasnif etmektedir: I. Esas anlamını korumuş veya işlev incelikleri kazanmış olan birleşik fiiller, II. Esas anlamını kaybederek deyimleşmiş olan birleşik fiiller. İkinci grup fiiller konumuzun dışında kaldığı için bu gruba yer verilmeye gerek duyulmamıştır. Birinci grupta yer alan ol- fiilinin yer aldığı birleşik fiilleri üç grupta inceleyen Korkmaz, alt başlıkları da kendi içinde sınıflandırmaktadır:

1. Bir yanı ad bir yanı yardımcı fiil olan birleşik fiiller: Bir ad unsuru veya sıfat ile et-, eyle-, yap, kıl-, ol- ve bulun- yardımcı fiiller birleşmesinden oluşmaktadır.

2. Bir yanı sıfat fiil bir yanı yardımcı fiil olan birleşik fiiller: Sıfat fiillerin, ol- yardımcı fiili ile birleşmesinden oluşan bu fiillerin bağlı bulunduğu zamana ve yüklendiği işlev ayrılığına göre üç alt başlığa ayırmaktadır:

a. Öncelik fiilleri (-miş ol-): Öncelik görevindedir ve -miş geçmiş zaman sıfat fiili ile kurulmaktadır. Birleşik fiilin içinde bulunduğu zamandan daha önce gerçekleşen bir oluşu yansıtmaktadır: anlamış ol-, görmüş ol-, unutmamış ol-.

b. Alışkanlık fiilleri (-Ir ol-, -mAz ol-): Bu oluşun geçmişte, şimdiki zamanda ya da gelecekte alışkanlık olarak devam ettiğini ve edeceğini göstermektedir: arar ol-, utanır ol-, yatmaz ol-.

c. Niyet fiilleri (-AcAK ol-, -IcI ol-, -AsI ol-, -(I)msAr ol-): Oluş ve kılışım düşünce ve niyet hâlinde olduğunu gösterir: yazacak ol-, gidecek ol-, alıcı ol-, göresi ol-, ... (Korkmaz, 2017: 693-729). Gabain, ol- fiilini ise esas fiil ile çekime girmiş yardımcı fiiller ile değerlendirmektedir. (-i, ol-, bulun- ve bazen de dur- yardımcı fiiller sekiz esas fiille (-miş / -mUş, -DI / -DU, -AcAk, -Ar /-Ir /-Ur, -yor, -sA, -mAll, -A, + i- [-di, -miş, -se, -ken]) kullanıma girmektedirler. i- yardımcı fiil yerine ol- veya bulun- yardımcı fiilleri kullanıldığı takdirde hususi bir kılışım-başlangıç ifade etmiş olur, “yazar idim yazar oldum” örneğini vermektedir.) ile esas fiille kullanılan deskriptif (tasviri) fiiller başlığında incelenmektedir. Gabain, başka bir grup başlığı altında ise isim unsuruyla beraber kullanılan et-, eyle-, kıl- gibi fiiller için *sözde yardımcı fiil* ifadesini kullanmakta ve bu yapıyı fiil birleşmeleri kategorisi dışında tutmaktadır (Gabain, 1953: 16-28). Özçelik ve Erten birleşik fiilleri beşe ayırmaktadırlar. Ol- fiilini isimle yapılan birleşik fiiller (isim + yardımcı fiil): et-, eyle-, ol-, kıl-, kılın-, yap-, bul-, bulun-, buyur- ve anlamca kaynaşmış birleşik fiiller başlıklarında incelemektedirler (Özçelik; Erten, 2011: 136-140). Karahan birleşik fiillerle ilgili yaptığı tasnifte ol- fiilinin yerini şöyle tayin etmektedir:

Bir hareketi karşılayan birleşik fiiller başlığını iki alt gruba ayırır:

a. Bir isim unsuru ile fiilden meydana gelmektedir. Fiil ya bir ana yardımcı fiildir ya da sözlük anlamını kaybetmiştir. Bu birleşik fiiller et-, ol-, kıl-, eyle-, yap-, bulun- gibi yardımcı eylemlerden oluşmaktadırlar.

b. En işlek yardımcı fiiller et-, ol- yap-, bulun- fiilleridir. kıl- ve eyle- fiillerinin ise işlekliliği azalmıştır.

c. Tek başına kullanılmayan veya kullanıldıklarında asli şekillerini koruyamayan bazı isimler, yardımcı fiille bitişik yazılır: sabret-, hisset-.

ç. İsim unsuru, bir sıfat fiil olup sıfat fiil, ol- ve bulun- yardımcı fiilleriyle birleşenler: Ol- fiilinin sıfat fiillerle kurduğu birleşik fiillerde; -miş ekli sıfat fiiller, bitmiş, tamamlanmış bir hareketi, -(I)r/-Ar ekli sıfat fiiller devam etmekte olan bir hareketi, -AcAk ekli sıfat fiiller niyet halinde ifade edilen bir hareketi, sıfat fiil görevinde kullanılabilen -yor ekli sıfat fiiller ise, yakın geçmişte ortaya çıkan tamamlanmış veya devam etmekte olan bir hareketi karşılar. Yakılmaz olmak, gelmez ol-, bakar ol-, konuşacak ol-, gidiyor ol-.

d. Birden fazla isim unsuru bulunanlar: mutlu, başarılı olmak

e. İsim unsuru kelime grubu olanlar: duyar gibi olduk (isim unsuru: edat grubu) (Karahan, 2013: 73-80).

Buradaki esas mevzu ol- fiilinin sözlük anlamını kaybedip ç maddesinde söylendiği üzere sıfat fiil ile birleşip haber kiplerinden de yardım olarak bambaşka bir anlam dünyasına kaymasıdır. Bu anlam dünyasında sözlük anlamının dışında kazandığı anlam yanı sıra biçim birim yapısını almış olduğu haber kipleri aracılığıyla değiştirmesi ve birleştiği cümlede yer alan sıfat fiil aracılığıyla da sözcük birim yapısının bağımsızlığının kaybolmasıdır.

-DİK + iyelik ol- yapısının fiil çekim kategorisi ve kullanımları

Fiil çekim kategorisinde farklı bir yapının yer aldığı ol- fiili sıfat fiil ve iyelik eki olarak cümleye *bazen, kimi kez, kimi zaman, arada bir, ara sıra, zaman zaman* anlamlarını kattığı görülmüştür. Haber kipleri aracılığıyla oluşan ve aynı zamanda hem hikâyeye hem rivayet çekimleri de bulunan yapının biçim birim yapısı şu şekildedir: -DİK +iyelik oldu, -DİK + iyelik olur, -DİK + iyelik olurdu, -DİK + iyelik olurmuş, -DİK + iyelik oluyor, -DİK + iyelik oluyordu, -DİK + iyelik oluyormuş, -DİK + iyelik olmuş, -DİK + iyelik olmuştu. Bu yapının Türkiye Türkçesi kullanım sahasında geniş bir yelpazesi bulunmaktadır. Yapıların kullanımı şu şekildedir:

-DİK + iyelik oldu

Geçmiş zaman kipi olan -DI / -DU tabanındaki yapı, olayın geçmiş zamanda gerçekleşmiş olduğunu ama gerçekleşmiş olan olayın *bazen, kimi kez, kimi zaman, arada bir, ara sıra, zaman zaman* vuku bulduğunu göstermektedir. Yapının biçim birim kategorisi zaman kipiyle, sözcük birim yapısı -DİK sıfat fiili ile anlamsal düzlemi ise metin bağlamında verdiği mesaj ile ortaya çıkmaktadır.

Böylelikle onları eğlencelerinde bile ciddi ve neredeyse üzgün gördüğüm oldu. (AD)

Bugünlerde Seniha'nın sabahtan akşama kadar üç romanı üst üste sigara içer gibi okuduğu oldu. (KK)

Eskiyen yapıtları da bu dönemde yazdıkları oldu. (ÇE)

-DİK + iyelik olur

Geniş zaman kipi olan -Ar / -Ir / -Ur / -r tabanındaki yapı cümleye olayın geniş zamanda gerçekleştiğini göstermektedir. Geniş zaman dilimi geçmiş - şimdi - gelecek zaman üçlemesinde yer almakta ve bu üçlemede yer alan konunun gerçekleşmesi *bazen, kimi kez, kimi zaman, arada bir, ara sıra, zaman zaman* olmaktadır.

Doğrusu, inanılmayacak öyküleri de sevdiğim olur. (S1)

Okurunu hiç hesaba katmadığı, salt kendini düşünerek kendisi için yazdığı olur. (SY)

Hiçbir mesai ücreti olmadan çalıştığın olur. (ŞH)

Ölümlerle de temizledikleri olur. (HBV)

-DİK + iyelik olurdu

Geniş zamanın hikâyesinin yer aldığı bu yapıda, geçmişten geleceğe uzanan bir geniş zaman diliminde gerçekleşen olayın geçmiş zamana da kaydığı görülür ve bu görülen olayın *bazen, kimi kez, kimi zaman, arada bir, ara sıra, zaman zaman* gerçekleştiğini ifade edilmektedir.

O kadar çok kar yağdı ki günde sabah öğlen akşama kadar temizledikleri olurdu. (KD1)

Örneğin kimi zaman yazılı yoklama kâğıtlarını okuyup ertesi güne yetiştirebilmek için gecenin saat bir hatta ikilerine dek çalıştığım olurdu. (SS)

Bazen boynuna sarılıp yanaklarından kalbinin bütün coşkunluğuyla onu öptüğü olurdu. (KD)

Peki teorinize göre çocuğun diş sağlığını 8 yılda mı araştırdığı olurdu? (BR)

Kıyasıya kavga ettiğimiz olurdu. (ÖÇ)

-DIK + iyelik olurmuş

Geniş zamanın rivayetinin yer aldığı bu yapıda, geniş bir zaman diliminde gerçekleşen olayın duyma esasına dayalı olup *bazen, kimi kez, kimi zaman, arada bir, ara sıra, zaman zaman* gerçekleştiği bildirilmektedir.

Aynı odada otururken, birbirlerine mektup yazdıkları olurmuş. (EÖ)

Daha sonra dönüp, "Kim bu eve ayak izi getiriyor?" diye sinirlendiği olurmuş. (RW)

Bazen banyoda su içinde yazdığı olurmuş. (GG)

-DIK + iyelik oluyor

Şimdiki zaman kipi olan –(I)yor tabanındaki yapı, içinde bulunulan zamanda başlayıp devam ettiğini ifade eder. Bu ifade alanında bulunan konunun ise *bazen, kimi kez, kimi zaman, arada bir, ara sıra, zaman zaman* gündeme geldiği görülmektedir.

Güvertede türkü kitabı elde, birlikte İtalyan türkülerini söylediğimiz oluyor. (MB)

Bu konuda zaman zaman "bünyesi ile dahi" mücadele ettiği oluyor. (YD)

Halbuki şimdi, zaman zaman kliniğin bahçesine çıktığım, dolaştığım, yalnız Nur'la değil, diğer doktorlarla da konuştuğum oluyor. (HU)

Kimi zaman dört beş saat konuştuğumuz oluyor. (KM)

Yeri geliyor ağladıkları oluyor. (İA6)

Yatağında gece beni düşündüğün oluyor mu? (R)

Sizin gibi insanlar için diğerlerinden farklı kurallar olması gerektiğini ya da size istisna uygulanabileceğini düşündüğünüz oluyor mu? (DZE)

-DIK + iyelik oluyordu

Şimdiki zamanın hikâyesinin yer aldığı yapıda içinde bulunulan zaman dilimin geçmişe aktarımı söz konusudur. Bu yapı cümlelere sürmekte olan zamanın geçmişe aktarımında meydana gelen olayların *bazen, kimi kez, kimi zaman, arada bir, ara sıra, zaman zaman* gerçekleştiği anlamını katmaktadır.

Harika bir aşçıydı, beraber oldukları birçok kere çeneleri kilitlenene kadar güldükleri oluyordu. (D)

Ona doğru baktıkları oluyordu, ama görmüyorlardı. (GB)

Ben artık mektepten kaçmıyor, bazı derslerden zevk alıp saatlerce çalıştığım oluyordu. (TÇ)

Evin içinde, bekârlığından kalan alışkanlıklarla yaşadığı oluyordu; hem de çok oluyordu. (T)

-DIK + iyelik oluyormuş

Şimdiki zamanının rivayetinin yer aldığı bu yapıda devam eden zaman dilimin şahit olunmadan anlatılmaya çalışıldığı görülmektedir. Duyma veya sonradan görme / fark etme ile meydana gelen olayların bu zaman diliminde *bazen, kimi kez, kimi zaman, arada bir, ara sıra, zaman zaman* gerçekleştiğinin ifadesi yer almaktadır.

Sina çölünde inzivaya çekildiği dönem günde 10 saat bağlama çalıştığı oluyormuş. (İT)

Ama bazen havada ikinci pilotun yerine geçip kokpitten atmosfere baktığı oluyormuş. (GŞ)

Hatta bir sergiden çıktıklarında bunun üzerine saatlerce konuştukları oluyormuş. (İA5)

-DİK + iyelik olmuş

Duyulan geçmiş zaman kipi olan -mİş / -mUş tabanındaki yapı, olayın var olan zamandan önce gerçekleştiğini ancak alıcı veya konuşucunun bu olaya şahit olmadığını ama bildiği kadarıyla da olayın *bazen, kimi kez, kimi zaman, arada bir, ara sıra, zaman zaman* meydana geldiğinin ifadesini taşımaktadır.

Borçlarını kısmen kapatmak amacıyla günde on altı, on yedi saat çalıştığı olmuş. (KA)

Para kazanmak için otel odası temizlediği olmuş. (İA4)

Bazı arkadaşların da kendi aralarında bu istikamette konuştukları olmuş. (YA)

-DİK + iyelik olmuştu

Duyulan geçmiş zamanın hikâyesinin yer aldığı yapıda, görülen geçmiş zamanın hikâyesinin işlevi yer almaktadır. Çünkü konuşucu gerçekleşmiş olaya bizzat şahittir ve gerçekleşmiş olan olay konuşucunun da gözlemiyle *bazen, kimi kez, kimi zaman, arada bir, ara sıra, zaman zaman* meydana gelmiştir. Buradaki esas mevzu zamanın hangi dilimde gerçekleşmesinden ziyade gerçekleşen olay ile konuşucunun hangi sıklıkla karşılaştığıdır.

Oradayken de böyle kalabalığı yara yara gelip Bahçeli'nin elini öptüğü olmuştu. (İA3)

Daha önce de geç saatlere kadar çalıştığı olmuştu. (PK)

Evlerine gidip beraber ders çalıştığımız olmuştu. (B)

Bilmem ne kadar okumaya değer, ama şöyle bir şeyler karaladığım olmuştu zamanında. (İA2)

Zaman zaman kerhen yönetimde bulunması gereken insanları yazdığımız olmuştu. (İA1)

Yapının geçtiği örnek cümlelerden görüldüğü üzere yapı, hangi haber kipiyle kullanılırsa kullanılsın cümleye / metne daima *bazen, kimi kez, kimi zaman, arada bir, ara sıra, zaman zaman* anlamlarını katmaktadır. Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki yapı, tasarlama kipleriyle kullanıldığı zaman ol- fiilinin bağımsız bir hâl aldığı tespit edilmektedir:

“Onun da seni önemseydiği olsaydı sen de böyle üzülmecektin.”

Cümlede esas gönderge şart kipi üzerinde olup yapıda yer alan ol- fiili “gerçekleşmek” anlamında kullanılmış ve böylece birleşik yapı bozulmuştur.

Haber kipleriyle birleşik bir yapıda yer alan bu kullanımın olumsuz şekli ve bağlaçlar ile kullanımı da şu şekildedir:

-DİK + iyelik olmadı / olmuyor + değil

Yapının şeklen olumsuz anlamca olumlu bir kimlikte olduğu görülmektedir. “değil” burada sadece yüklem olumsuz çekiminde rol almıştır. *Bazen, kimi kez, kimi zaman, arada bir, ara sıra, zaman zaman* anlamlarına sahip olan bu yapıda “değil” olumsuz koşacına rağmen aynı anlam düzleminde kaldığı tespit edilmektedir.

Talısca ve Babel'in forvet işlevi gördüğü olmadı değil. (KY)

Tesir yaptığım olmadı değil... (ANA)

Tamam bazı kısımlara kızdığım olmadı değil. (İA6)

Bazen kanser ettikleri olmadı değil. (İA7)

Gerçi mutluluk yolunda arada bir ilerleme yaptığı olmuyor değil. (ÇEDE)

-DIK + iyelik ol- yapısının bile ve DA bağlaçları ile kullanımı

Yapının bağlaçlar ile kullanımı neticesinde metinde yer alan kavramların anlam düzlemlerinin ortaya çıkışında vurgunun anlaşılabilirliğinin artmasında önemli bir rol yüklediği görülmektedir. Hatta incelenen metinler neticesinde -DIK + iyelik + bile / DA + ol- yapısının hiç bozulmadığı, kelime veya ekler arasında yer değişikliğinin olmadığı da tespit edilmektedir.

Hattâ, ansızın meclise Kaymakam'ın geldiği bile oldu. (VÇ)

Biliyor musun, burada resim yaptığım bile oldu. (ÖŞ)

George da küçük yaşlarda çalışmaya başlayıp çıraklık yaptığı bile oldu. (PD)

Hattâ birçok hâllerde şive ve yabancı dil taklitleri yaptığı bile olur. (HH)

Her şeye rağmen o hassas korneamızın zaman zaman çizildiği ve zarar gördüğü de olur. (ŞAG)

Birini severken aynı anda iki kişiyi sevdiği de olur. (İA8)

Birkaç gün sonra tam tersi bir haber okuduğumuz da oluyor. (İA9)

Sonuç

1. Türkiye Türkçesinde isim + *ol-*, *et-*, *kıl-* gibi fiillerle kurulan yapılar değişik terimlerle birleşik fiil başlığı altında incelenmektedir. Bu makalede sıfat fiil + iyelik ve hatta bağlaç yardımıyla oluşan *ol-* fiili biçim birim, sözcük birim ve semantik açıdan incelenmiştir.

2. *Ol-* fiili Türkiye Türkçesinde oldukça geniş bir yelpazede yer almaktadır. Bu yelpazede *ol-* fiilinin derin yapıda yardımcı fiil olmaktan çıkıp kelime, edat, ek gibi birçok farklı kategoriye girdiği zamanlar da olmuştur. Bu fiil, *i-* ve *+Dir'*ın yer aldığı isim cümlelerinde ve birleşik fiillerde cevheri fiil görevinde yer alırken bu fiilin *et-*, *eyle-*, *kıl-* fiilleri gibi yardımcı fiil olarak kullanıldığı ve hatta deyimlerde de yer aldığı görülmektedir. Bu kadar geniş bir fonksiyona ve değişik kullanım alanına sahip olan *ol-* fiilinin sıfat fiil ve iyelik ile birleştiği ve bu birleşim ile hem yapı hem anlam değişikliğine uğradığı tespit edilmektedir. Ayrıca değişik zaman ve görünüş ile ortaya çıkan *-DIK + iyelik ol-* yapısı eylemin başlangıcını ve bitişini ifade etmede farklı bir bakış açısı sunduğu görülmektedir.

3. *-DIK + iyelik oldu / olur / olurdu / oluyor / oluyormuş / olmuş /* yapısında özne ilgi ekiyle, şahıs iyelik ekiyle ifade edilmektedir. Bu farklılık doğrultusunda hem biçim birim hem sözcük birim hem de anlamsal düzlem açısından yapı Türkiye Türkçesinde farklı bir yere oturmaktadır. Bu yapıda “sıklıkla olmasa da yine de olayın / durumun gerçekleştiği bir eylem” ifadesi bulunmaktadır.

4. Eğer bu yapıda zarf yoksa bu yapı, *bazen, kimi kez, kimi zaman, arada bir, ara sıra, zaman zaman* anlamlarını cümleye katmaktadır. Bu anlamları taşıyan bu yapının aynı zamanda *ara sıra, bazen, sık sık* gibi zarflarla da kullanıldığı görülmektedir. Bu kullanım yapının iç dinamizmine uygundur.

5. Bu yapıda dikkat çekici bir diğer husus *ol-* fiili “meydana gelmek, varlık kazanmak, vuku bulmak” anlamlarından ayrılmaktadır. Bu anlamları kazandığı an yapı dağılmakta ve *ol-* fiili bağımsız bir hâl kazanmaktadır.

6. İncelenen metinlerde yapının olumsuz şeklinin *-DIK + iyelik olmadı / olmuyor + değil* olduğu görülmektedir.

7. Yapının arasına *bile* ve *da* bağlaçları girebilmektedir. Bu bağlaçlar cümledeki vurguyu ön plana çıkararak metnin anlaşılabilirliğini arttırmaktadır. İncelenen metinlerde *-DIK + iyelik + bile / DA + ol-* yapısında yer alan hiçbir gramer kategorisinin yerinin değişmediği tespit edilmektedir.

8. *-DIK + iyelik olacak* yapısına incelenen metinlerde rastlanmamıştır.

Taranan Eserler¹

AD: Amerika'da Demokrasi, Alexis de Tocqueville, İletişim Yayınları, Ankara, 2016

ANA: Arif Nihat Asya İhtişamı, Arif Nihat Asya Yavuz Bülent Bâkiler, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008

B: Balat, M. Orhan Okay, Heyamola Yayınları, İstanbul, 2009

BR: Batı Rezistans

(<http://www.batirezistans.net/anaSlayt/images/filter.asp?n=4773>, 30.08.2019)

ÇE: Çözümleyici Eleştiri, Semih Gümüş, Can Yayınları, İstanbul, 2012

ÇEDE: Çağının Eleştirisi: Deneme, Eleştiri, Hüseyin Cöntürk, Turgut Uyar, Asım Bezirci, Edip Cansever, De Yayınevi, California Üniversitesi, 1961

D: Dönüş

(<https://www.wattpad.com/198654254-d%C3%B6n%C3%BC%C5%9F-15b%C3%B6l%C3%BCm-bay-filozof>, 30.08.2018)

DZE: Duygusal Zeka Empati, Harvard Business Review, 2017

EÖ: Erdal Öz: Unutulmaz Bir Atlı, Ayşe Sarısayın, Can Sanat Yayınları, İstanbul, 2009

GB: Güneşli Bayır, Aydın Doğan, Yaba Yayınları, İstanbul, 1998

GG: Genç Gelişim, Adem Özbay, Hakan Birol, Abdüllatif Erdoğan, Kişisel Gelişim ve Yaşama Sanatı Dergisi, İstanbul, 2012

GŞ: Guntay Şimşek

(<http://arsiv.sabah.com.tr/2006/05/14/cp/yaz1028-60-101-20060226-102.html>, 30.08.2019)

HBV: Hacı Bektaş Veli, Erişen İhsan Mesut; Kemal Samancıgil, Ay Yayınevi, İstanbul, 1966

HH: Halk Hikâyeleri ve halk hikâyeciliği, Pertev Nailî Boratav, Adam Yayınları, İstanbul, 1988

HU: Herkesten Uzak, Oğuz Özdeş, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1973

İA1: İnternette Alıntı

(<http://www.gebzehaber.net>, 30.08.2019)

İA2: İnternette Alıntı

(<https://www.eksiduyuru.com/duyuru/238107/okumaya-deger-hikaye-tarzi-entryler>, 30.08.2019)

İA3: İnternette Alıntı

(<https://eksisozluk.com>, 30.08.2019)

İA4: İnternette Alıntı

---

¹ Yanında erişim adresi ve tarihi verilmeyenlere şu adresten ulaşılmıştır: <https://books.google.com.tr> > books

(<https://onedio.com/haber/sadece-haci-sabanci-nin-sevgilisi-olarak-tanimayin-her-yonuyle-dikkat-ceken-hem-guzel-hem-de-basarili-bir-kadin-nazli-kayi-871425>, 30.08.2019)

İA5: İnternette Alıntı

(<https://www.dailymotion.com/video/x6vqmjc>, 30.08.2019)

İA6: İnternette Alıntı

(<http://hayalperestinzamanyolculugu.blogspot.com/2016/03/okumaetkinligi22-bir-capkn-bastan.html#.XWmOmCgzY2w>, 31.08.2019)

İA7: İnternette Alıntı (teknoseyir.com, 31.08.2019)

İA8: İnternette Alıntı (<http://www.fikirteknesi.com/amerikan-saatine-gore-uyuyan-turk-munevveri-gonul-beyimiz-ahmet-dogan-ilbey/>, 31.08.2019)

İA9: İnternette Alıntı (31.08.2019 <https://mesuturkey.wordpress.com>)

İT: İsmail Tunçbilek

(<https://eksisozluk.com/ismail-tuncbilek--1033510?p=3>, 30.08.2019)

KA: Kültür Anıları, İhsan Akay, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000

KD1: Küçük Dünya, Mehmet Selâhattin, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1971

KD: Kar Duası, Ahmet Büyüksoy

(<http://www.merhabayozgat.com/yazi/3962/kar-duasi/> 30.08.2019)

KK: Kiralık Konak, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, İletişim yayıncılık, Ankara, 2018

KM: Kardeş Mektupları, Bedri Rahmi Eyuboğlu, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985

KY: Köşe Yazısı, Hasan Sarıçiçek (Talisca ve Babel'in forvet işlevi gördüğü olmadı değil, 30.08.2019)

MB: Mihri Belli'nin Anıları "İnsanlar Tanıdım", Mihri Belli, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1999

ÖÇ: Özüm Çocuktur, Fakir Baykurt, Papirüs Yayınları, İstanbul, 1998

ÖŞ: Ölüm Şifresi, Kayahan Demir, Carpe Diem Kitap, İstanbul, 2017

PD: Psychedelic Deneyler

(<https://t24.com.tr/yazarlar/bilinmeyen/rock-psychedelic-deneyler-olumler-zirve-ye-varis,6301>, 31.08.2019)

PK: Pastoral Kadın, Erol Bitiren, Enki Yayınları, İstanbul, 2017

R: Raziye, Melih Cevdet Anday, Adam Yayınları, Ankara, 1992

RW: Ruby Wax: Akıl Hastalıklarıyla İlgili Komik Olan Ne?

(<https://tedle21gun.wordpress.com/2013/07/24/ruby-wax-akil-hastaliklariyla-ilgili-komik-olan-ne-3/>, 30.08.2019)

S1: Sonuncu, Tahsin Yücel, Can Yayınları, İstanbul, 2014

S: Söyleşiler, Nurullah Ataç, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1962

SS: Savaşım Sürüyor, Sami Gürtürk, Michigan Üniversitesi, Amerika, 2008

SY: Sanat Yazıları, Aziz Nesin, Nesin Yayınevi, İstanbul, 2017

ŞAG: Şu Acayip Gözler, Tarık Uslu, Uğurböceği Yayınları, İstanbul, 2017

ŞH: Şoförlük Hakkında

(<https://forum.memurlar.net/konu/886514/> 30.08.2019)

T: Tutunamayanlar, Oğuz Atay, İletişim Yayınları, Ankara, 2018

TÇ: Tüneldeki Çocuk, Sait Faik Abasıyanık, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1976

VÇ: Veysel Çavuş, Memduh Şevket Esendal, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1984

YA: Yol Ayrımı, Yavuz Selim, Hiler Yayınları, İstanbul, 2002

YD: Yavuz Donat'ın Vitrininden: Sandıktan ihtilale, 1977-1980, Yavuz Donat, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987.

Kaynakça

ACARLAR, K. (1969). Olmak Fiilinin Özellikleri. *Türk Dili Dergisi*, Ankara, XX (216), 714-718.

AKBABA, D. E. (2007). Türkiye Türkçesinde Yapısında İsim-Fiil Bulunan Birleşik Fiiller. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), 83-95.

ALİBEKİROĞLU, Sertan (2015). Ol- Fiilinin Türkiye Türkçesi Standart Dilindeki Kullanımları. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 193-206.

BANGUOĞLU, T. (2015). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BAYDAR, T. (2013). İsim + Yardımcı Fiil Şeklinde Oluşan Birleşik Fiiller Üzerine. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, 49, 55-66.

BİLGEGİL, M. K. (1984). *Türkçe Dilbilgisi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

BOZKURT, F. (2017). *Türkiye Türkçesi*. Konya: Eğitim Yayınları.

DELİCE, H. İ. (2016). *Türkçe Sözdizimi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

DENY, J. (2012). *Türk Dil Bilgisi Modern Türk Dil Bilgisi Çalışmalarının Kapsamlı İlk Örneği* (Çev.: Ali Ulvi Elöve). İstanbul: Kocabı Yayınları.

DURMUŞ, M. (Ed.). (2010). *Türk Dili El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.

EKER, S. (2017). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.

ERGİN, M. (1999). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.

ERKUL, R. (2007). *Cümle Metin Bilgisi*. Ankara: Anı Yayınları.

GABAİN, A. V. (1953). Türkçede Fiil Birleşmeleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 16-28.

Güncel Türkçe Sözlük (2 Eylül 2019). Erişim Adresi: <https://sozluk.gov.tr/?kelime=>

GÜNERİ, A.D. (2013). Yeni Uygur Türkçesinde Tabanlaşmış Fiiller. *Gazi Türkiyat*, 13, 59-80.

KARAAĞAÇ, G. (2013). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

KARAHAN, L. (2013). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

KORKMAZ, Z. (2017). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KÜLTÜRAL, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Cümle Bilgisi*. İstanbul: Simurg Yayınları.

ÖZÇELİK, S.; ERTEN, M. (2011). *Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*. Ankara: Bizim Büro Yayınları.

SAVRAN, H. (2001). Bir İsimle Bir Yardımcı Fiilden Oluşan Birleşik Fiiller Üzerine Yeni Görüşler. *Türk Dili Dergisi*, II (596), 140-142.

TİMURTAŞ, F.K. (2005). Eski Türkiye Türkçesi. Ankara: Akçağ Yayınları.

TURAN, Z. (1999). Eski Anadolu Türkçesinde Ol- Cevheri Fiili. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, 44 (1996), 265- 289.

NURMƏHƏMMƏD ƏNDƏLİBİN QƏZƏLLƏRİNİN DİL VƏ MƏZMUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aynur SƏFƏRLİ*

Xülasə

Qəzəllərini incələdiyimiz Nurməhəmməd Əndəlib ərəb və fars dillərini çox yaxşı bilən və bunu şeirlərində göstərən, dövrünün mədəni səviyyəli alim bir şairidir. Şəkil baxımından 5-11 beytdən yaranan qəzəllərində tam və zəngin qafiyə ilə rədiflər ahəngi yaratmağa kömək etmişdir. Beş fərqli ərüz vəznini uğurla istifadə edən şairin qəzəllərində Türkməncə kəlimələr çoxluq təşkil etsə də, ərəb və fars sözlərinə daha çox yer verilmişdir. Aşiq məşuq münasibətlərini ustaca ələ alan şair xüsusilə sevgilini çox konkret ifadələrlə təsvir etmiş, adətən gözlər önünə mükəmməl bir sevgili tipi sərmişdir. Qürbətə ələ alan bir qəzəli istisna olmaqla təbiəti və baharın gəlişindən bəhs edən qəzəli də diqqət çəkməkdədir.

Şərq xalqlarının ədəbiyyat və folklorunu mükəmməl bilən Əndəlibin bu dillərdə də əsər yazdığı və həmin dillərdən tərcümələr etdiyi haqda da məlumatlar var. Yaradıcılığında mühüm yer tutan lirik janrın müxəmməs, müstəzad, mürəbbə, müsəddəs, varsağı, qoşma, qəzəl kimi növlərində yüksək bədii poetik dəyəərə malik ölməz sənət əsərləri yaratmışdır. Əndəlib həmin şeir nümunələrində dövrünün ədalətsizlik və özbaşınalığına, hakim feodal-ruhani əxlaqının mənəvi əsarətinə, nadanlığa, ictimai qayda-qanunlara, insan şəxsiyyətinin alçaldılmasına qarşı çıxaraq həyat hadisələrinə öz ədalətli münasibətini bildirmişdir. Qafiyənin çoxmüxtəlifliyinə və çoxsaylılığına imkan verən digər şeir formalarında şair daha rahat davranmışdır. Nəticə olaraq istər şəkil, istərsə məzmun baxımından qəzəl növünün xüsusiyyətlərini tamamilə əks etdirən Əndəlib bacarıqlı bir qəzəl şairi olaraq qəbul edilməkdədir.

Açar Sözlər: Türkmən Ədəbiyyatı, Əndəlib, Qəzəl, Əruz Qəlibi, Qafiyə, Rədif

NURMUHAMMED ANDELİB'İN GAZELLERİNİN DİL VE MUHTEVA ÖZELLİKLERİ

Özet

Gazellerini incelediğimiz Nurmuhammed Andelib, Arapça ve Farsçayı çok iyi bilen ve bunu şiirlerine yansıtan, zamanının yüksek kültürlü, seçkin âlim bir şairidir. Şekil açısından 5-11 arası beyitten oluşan gazellerinde tam ve zengin kafiye ile redifler ahengi yaratmaya yardımcı olmuştur. Beş farklı aruz kalıbını başarıyla kullanan şairin gazellerinde Türkmence kelimeler baskın olmasına rağmen, Arapça ve Farsça kelimelere çok daha fazla yer ayrılmıştır. Âşıkla maşuk arasındaki ilişkiyi ustaca kullanan şair, sevgiliyi çok özel ifadelerle tanımlamış, adeta gözler önüne mükemmel bir sevgili tipi sermiştir. Gurbeti yansıtan bir gazeli dışında, doğadan ve baharın gelişinden söz eden bir gazeli de dikkat çeker.

Doğu halklarının edebiyatını ve folklorunu çok iyi bilen Andelib'in bu dillerde eser yazdığı ve bu dillerden tercüme yaptığı da bilinmektedir. Sanatında mühim yere sahip lirik tarzın muhammes, müstəzad, murabba, müsəddəs, varsağı, koşma, gazel gibi türlerinde değerli, ölmez sanat eserleri vermiştir. Andelib bu şiir örneklerinde zamanının adaletsizliğine ve keyfilikğine, iktidardaki feodal-ruhi ahlakın manevi köleliğine, cehaletine, sosyal kurallara, insanın aşağılanmasına karşı çıkarak yaşamın olaylarına karşı adil tutumunu ifade etmiştir. Şair

* Öğr. Gör., Azerbaycan Diller Üniversitesi, Bakü Devlet Üniversitesi Doktora Öğrencisi, Bakü/AZERBAYCAN, el-mek: seferli_1988@bk.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0110-4569>

kafiyenin çeşitliliğine ve sayıca çokluğuna imkân veren diğer şiir formlarında daha özgürdür. Sonuç olarak hem görüntü hem de içerik açısından gazel türünün özelliklerini tam olarak yansıtan Andalib, yetenekli bir gazel şairi olarak kabul edilir.

Anahtar Kelimeler: Türkmen Edebiyatı, Andalib, Gazel, Aruz Kalıbı, Kafiye, Redif

LANGUAGE AND CONTENT FEATURES OF NURMAHAMMAD ANDALIB'S GHAZALS

Abstract

Nurmuhammed Anedib is a cultural scholar of the time, who knows Arabic and Persian very well and shows it in his poems. In terms of picture, ghazals from 5 to 11 lines have helped to create a harmony with the full and rich rhymes. The poet's ghazals, who successfully used five different eras, have a lot of Turkmen words, but more are given in Arabic and Persian. A poet who has mastered romance relationships, especially describes his lover with very specific expressions, usually has a kind of beloved type in his eyes. The gazelle, which deals with the nature and the arrival of the spring, is an exception, except for a ghazal that deals with the other.

There is also information that Andalib, who was well versed in the literature and folklore of the peoples of the East, wrote works in these languages and translated from them. He created immortal works of art with high artistic and poetic value in the lyrical genre, which occupies an important place in his work, such as mukhammas, mustazad, murabbe, musaddas, varsagi, qoshma, ghazal. In these examples of poetry, Andalib expressed his fair attitude to the events of life, opposing the injustice and arbitrariness of his time, the moral slavery of the ruling feudal-spiritual morality, ignorance, social rules, humiliation of the human person. The poet is free in other forms of poetry that allow for the diversity and multiplicity of rhyme. As a result, Andalib is regarded as a talented ghazal poet who reflects the features of the ghazal in terms of both picture and content.

Key Words: Turkmen Literature, Anedlib, Ghazal, Aruz Mold, Rhymed, Rage

Türkmən ədəbiyyatı və mədəniyyətinin inkişafında türkmən dilinin, ədəbi-mədəni və mədəni həyatının zənginləşməsində xüsusi xidmətləri olan, türkmən ədəbiyyatı tarixində yeni və parlaq bir səhvə açan mütərəqqi ideyalar və hümanizm tərənnümü etdirmiş, yaşayıb yaratdığı əsrdən bizi 350 illik tarixi bir dövr ayıran dahi sənətkar Əndəlibin lirika yaradıcılığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Olduqca məhsuldar yaradıcılığa və nadir istedadla malik olan şair xalqına və türk dünyasına zəngin ədəbi irs qoyub getmişdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, türkmənləri dünyaya tanıda biləcək şəxs kimi tarixdə silinməz iz buraxmış olan Əndəlibin bədii abidəsi bu gün də Türkmən Dövlət Universitetində, Türkmənistan Dövlətinin elm və texnika ilə bağlı uluslararası mükafatında şairin yaşadığı və böyüdüüyü yerdə əbədiləşmişdir. Əsərləri türk dünyası xalqları ilə yanaşı xarici dillərə də dəfələrcə tərcümə olunaraq yayılmışdır. Azərbaycanda Əndəlibin yaradıcılığı professor Ramiz Əskər və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru İsmixan Osmanlı tərəfindən tərcümə edilmişdir. Ramiz Əskərin “Şeirlər, poemalar, dastanlar” (2011 a) kitabında Əndəlibin nəzm yaradıcılığına daha geniş yer verilmişdir. Kitabda N.Əndəlibin şeirləri (Əskər, 2011 a :14-41), təsmin, təzmin və təxmisləri (Əskər, 2011 a: 42-86), poema (Əskər, 2011 a: 99-224) və tərcümələri (Əskər, 2011 a: 87-98) geniş işıqlandırılmış, dastanlarından ixtisarlar aparılmaqla müəyyən hissələr tərcümə edilərək əks olunmuşdur. Hətta professor bu kitabı 10-12 mart 2011-ci ildə Türkmənistan elmlər Akademiyası və Daşoğuz vilayət icra hakimiyyətinin birgə təşkilatçılığı ilə Əndəlibin 350 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransa töhfə olaraq (Əskər, 2011 a:13) təqdim etmişdi. Bundan əlavə hörmətli alimin “Türkmən şeir antologiyası. XVII-XIX əsrlər” (2011 ç) adlı kitabında da digər türkmən ədiblərilə yanaşı Nurməhəmməd Qərib Əndəlibin həyat və yaradıcılığına geniş yer

vermiş (Əskər, 2011 ç:10-13) və şairin lirikasından nümunələri (Əskər, 2011 ç:14-40) tərcümə etmişdir. Türkmən ədəbiyyatının yorulmaz tədqiqatçılarından olan R.Əskər bunlarla yetinməmiş eyni ildə “Türkmən müəmmaları, deyişmələri və vücudnamələri” (2011 c)adlı kitab hazırlamışdır. Burada da türkmən ədibləri haqqında nəzəri məlumatlar vermiş, yaradıcılığından nümunələr əks etdirmişdir. Əndəlibin yaradıcılığı da xüsusilə işıqlandırılmışdır (Əskər, 2011 c: 14-24). Alimin yenə həmin ildə nəşr etdirdiyi “Türk ədəbiyyatı oçerkləri-1”(2011 b) kitabı da bu sıradadır.Kitabda Əndəlibin dastan yaradıcılığına xüsusi yer ayrılmışdır. Lirik yaradıcılığı da diqqətdən kənar qalmamışdı (Əskər, 2011 b: 98-118). Ölkəmizdə türkmən ədəbiyyatı ilə bağlı yaranan boşluğu dolduran tədqiqatçılardan biri də filologiya üzrə fəlsəfə doktoru İsmixan Osmanlıdır. Alimin Əndəlibin yaradıcılığınadan bəhs edən 2 cildlik “Seçilmiş əsərləri” (2011 a,b) bu mənada qiymətlidir.Kitabın birinci cildində Əndəlibin lirik şeirləri və poemaları (Osmanlı, 2011 a: 296), ikinci cildində isə dastanları (Osmanlı, 2011 b: 348) yer almışdır.

Türkmənistandan başqa da bir çox qonşu və xarici ölkələrdə heykəli ucaldılmış Əndəlib dünyə klassik ədəbiyyatı təmsilçilərindən biri kimi geniş miqyasda araşdırılması gərəkən zəka şeiri gülşinin usta pəhlivanlarındandır. Onun filosof, şair, alim şəxsiyyətini başqa qaynaqlardan axtarmaq yerinə birbaşa öz irsi sətirləri içində axtarmaq daha doğru olardı. Yaradıcılığı janr və mövzu baxımından çoxşaxəli olmuş Əndəlib Şərq klassik ədəbiyyatının bütün forma və janrlarında kiçik ölçülü lirik şeirlər, poemalar yazmaqda qələmini sınımış və gözəl əsərlər yaratmağa nail olmuşdur.

Şərq xalqlarının ədəbiyyat və folklorunu, eyni zamanda ərəb-fars dillərini mükəmməl bilən Əndəlibin bu dillərdə də əsər yazdığı və həmin dillərdən tərcümələr etdiyi haqda da məlumatlar var.Yaradıcılığında mühüm yer tutan lirik janrın müxəmməs, müstəzad, mürəbbə, müsəddəs, varsağı, qoşma, qəzəl kimi növlərində yüksək bədii poetik dəyərə malik ölməz sənət əsərləri yaradan Əndəlib həmin şeir nümunələrində dövrünün ədalətsizlik və özbaşınalığına, hakim feodal-ruhani əxlaqının mənəvi əsarətinə, nadanlığa, ictimai qayda-qanunlara, insan şəxsiyyətinin alçaldılmasına qarşı çıxaraq həyat hadisələrinə öz ədalətli münasibətini bildirmişdir. Şairin lirikasında türkmən həyatının rəngarəng bədii lövhələri ilə yanaşı, insan mənəviyyatının daxili dünyası da yüksək sənətkarlıqla əks olunmuşdur. Əndəlibin sevgiyə olan ehtirası və güclü əzmi, romantik yalandan, nəzakətsizlikdən, kobudluq və anilikdən təmizlənmişdir. Onun lirikasında mühitin gülüstan bağçasının gözəlliyini, sevgiyə xüsusi duyğularını və hissiyatını özünə dönük çıxma ənənəsi, öz keçmişinin var olduğunu ifadə etməsini sezməş olur. Əndəlibi bu tərz sevgiyə xas ədəb qaydalarının hazırlayıcısı hesab etmək olar. Buna görə də oxucu şairin sevgi yüklü şeirlərində lirik qəhrəmanın mənəvi vəziyyətini qəzəlin ilk misrasından sonuna qədər təqib etməyi lazım bilir. Bu əsnada şairin qəlbində cərəyan edən ən kiçik titrəyişlər, gəl-getli dünyasının birliyi və bütövlüyü, romantik qiğılımları kuliminasiya nöqtəsinə çatır.

Öz duyğularının spesifik xüsusiyyətləri və təbii quruluşu çərçivəsində şairə “əndəlib-bülbül” demək bəlkə də ən məqsədəuyğun yanaşma formasıdır. Əndəlibin həyəcan, zəriflik, coşqu məzmunlu qəzəlləri müxtəlif inkişaf mərhələsindən keçərək irəliləyib. Qəzəlləri şəkil və quruluş xüsusiyyətlərinin uyğunluğu, bədii dərinliyi baxımından əhatəsini genişləndirib. Qəzəl tək tipli qafiyə növünə söykənən şeir növüdür ki, qafiyə də şeirin nəğmə tərzidir, ritmin ümumi akkordlarını möhkəmləndirmə qaydasıdır. Əndəlib qəzəllərinin ahəngi yavaş-yavaş enən və axan bulağın səsinə xatırladır. Bu ahəng çərçivəsində şairin qəzəllərində ədəbi mövzu mütəmadi olaraq məzmunca yeni istiqamətlər ortaya çıxararaq genişlənməyə davam edir. Sözün tam mənası ilə bədii xüsusiyyətli ədəbi əsər formasındakı qəzəlin yazılışında ən ciddi çətinlik onun tək tipli yeknəsək qafiyə ilə yazılmasıdır. Bu da şairin hərəkət sahəsini daraldır. Qafiyənin çoxmüxtəlifliyinə və çoxsaylılığına imkan verən digər şeir formalarında şair daha elastik və daha azaddır. Bitəviyəlik (şairin hərəkət sahəsi) qafiyə tərzində yazan şairə ölçüdən ayrılmağa və elastik davranmağa imkan verməyə bilər. Bu zaman yalnız usta şair qəzəl yazmağın öhdəsindən gələ bilər. Usta şair dərin və dolğun məzmunun bütövlüyünü qafiyənin nəzdində ifadə etmə məharətini nümayiş etdirə bilər. Eyni zamanda məna-məzmundakı dərinliyi təmin

etməyi bacarmaqla yanaşı, qafiyəli şeirin nəğmə və ritm gözəlliyini, mükəmməlliyini və yetkinliyini eyni ölçüdə təmin etməlidir.

Əndəlibin qəzəllərinin daxili mənasında həzzin dadına çatmaq üçün qəzəlin fikri infrastrukturunu formalaşdıran anlayışları nəzərə almaq lazımdır. Ərəb-fars dilindən alınmış-oxucunun çətin başa düşəcəyi sözlərə Əndəlib lirikasında tez-tez rast gəlirik. Görüntü baxımından qəzəlin özü ərəb-fars ədəbiyyatından alınma görünür. Necə ki, qəzəlin onurğa sütununu formalaşdıran qafiyə də alınma sözlərdən yaranır. Əndəlibin qəzəlləri gülün vüsəlinə yetmə, gülün vüsəlinə yönəlmə və gülün gözəlliyini vəsf etmə olaraq yaranıb. Qəzəllərinin az bir qismi tərkibində bu mövzu ələ alınıb. Onun qəzəllərində Məşuqun üzü, camalı Aşiqin son məqsədidir. Gül üz lirik qəhrəmanın hər zaman getdiyi yerdir. Camalın yalnız “gül” yox, Ay, Günəş deyimləri ilə də ifadə olunması nəzərə alınacaq xüsusiyyətlərdən biridir. “Şükri lilla ki, gözüm düşdü Kuyaş (Günəş) kimi üzünə” və ya “Ey huri, yüzün biri Ay, biri Günəş kimi”.

İstər “gül”, istərsə də “Ay-Günəş” Şərq ədəbiyyatında gözəlliyin ən yüksək simvoludur. “Gül” gözəlliyə, nəzakətə, gözəl ətrə işarə edirsə, “Ay-Günəş” nur mənbəyi olaraq aydınlığa işarə edir. Əndəlibin aşiqinin məşuqun gül üzündə dayanacağı son yer məşuqun ləbləridir ki, bu da aşiqin həqiqi vüsəlidir (Səfərli, 2018: 30).

Şairin nəşr edilən 35 şeirindən 23-ü klassik şeir növü olan mükəmməs, təxmis və müsəmmələr olub ki, bu da 1200 misradan ibarətdir. Ancaq ədibin “Leyli və Məcnun” dastanındakı nəzmlə yazılmış misraların sayı 2029 misra təşkil edir ki, bu da göstərilən rəqəmdən çox yüksəkdir.

Əndəlibin lirik şeirlərində Nəvai, Füzuli, Məşrəb Übeydi kimi klassik şairlərdən təsirlənmişdir. Əndəlib bu şairlər üçün mükəmməs və müsəmmələr yazmışdır. Qəzəllərinin xalq dilinə yaxınlığına görə Türkmənistan və Özbəkistan bəstəkarları tərəfindən bəstələnən əsərləri də olduqca çoxdur (Ayan, 2007: 4).

Nurməhəmməd Əndəlibin əruz vəznində yazılmış qəzəllərinin işləndiyi qəliblərə nəzər yetirək:

Cədvəl.1.

Qəzəlin adı	Əruz qəlibi
Boldı Andelip	Fâ'ilâtün fâ,,ilâtün fâ,,ilâtün fâ,,ilün
Çəndan Çəndan	Fe,,ilâtün fe,,ilâtün fe,,ilâtün fe,,ilün
Reşk-i Perizadı Tap Açdı Cananığa Yetse	Mefâ,,ilün mefâ,,ilün mefâ,,ilün mefâ,,ilün
Ne Bela Hub	Mef,,ülü mefâ,,ilü mefâ,,ilü fe,,ülün
Cebri Cepəga	Müstef,,ilâtün müstef,,ilâtün

Əndəlibin şeirlərinin 37%-i divan ədəbiyyatının ən geniş yayılmış “Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün” qəlibində yazılsa da, (İpekten, 1999: 4) qəzəllərində “Mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün” qəlibini daha çox işlətməmişdir. Bu da istifadə olunması baxımından bütün şeirlərinin 21%-ni təşkil edir (Selçuk, 2010: 492).

Şeirdə musiqi və ahəng yaradan ünsürlər içərisində rədif və qafiyələr şübhəsiz ki, xüsusi bir yerə sahibdir. Əndəlib “Çəndan-çəndan” qəzəlindən başqa bütün qəzəllərində rədif və qafiyəni birlikdə işlətməmişdir.

Cədvəl.2.

Qəzəlin adı	Rədif	Qafiyə	Qafiyənin növü
Cebri-Cepaga	-ga	-a	Yarım qafiyə
Çendan Çendan	-	-an	
Ne Bela Hup	-iñ ne bela hup	-al	Tam qafiyə
Rəşki-Pərizadı	-ı	-ad	
Tap Açdı	Açdı	-ap	
Cananığa Yetse	-ıga yetsə	-an	
Boldı Andalıp	Boldı Andalıp	-kke	Zəngin qafiyə

Yuxarıdakı cədvəldə də gördüyümüz kimi 5 şeirində tam qafiyədən istifadə etdiyi halda, bir şeirində yarım, digərində isə zəngin qafiyə işlətmişdir. Ancaq həm yarım, həm də tam qafiyəni yaradan sözlərə diqqət etdikdə (çendân, nâlân, hayâl, zülâl, nihâl, cefâ, belâ, peri-zâd, yâd, berbâd, tâb, la'l-i nâb, rübâb, dildâr, dermân...) bunların çoxunun ərəb-fars sözləri olduğunu və ahəng yaratmağa köməkçi olan kəlimələrdə uzun saitlərin olduğunu görürük. Uzun ünlülər səscə iki sayıldığından gerçəkdə yarım qafiyənin tam qafiyə olduğunu, geri qalan tam qafiyələrin də zəngin qafiyə olduğunu deyə bilərik.

“Cananığa Yetse” qəzəlinin ilk beyitinin ikinci misrasında “dildarığa yetse” söz birləşməsində qafiyə yaradan səslərin “-an” olması lazımikən “-ar” olması diqqət çəkir. Qəzəlin ümumi cəhətlərindən kənara çıxmayan şair 5-15 beyit əsasında yazmışdır.

Cədvəl.3.

Qəzəlin adı	Beytlərin sayı
Boldı Andalıp	
Cananığa Yetse	5
Çendan Çendan	
Ne Bela Hup	7
Cebri-Cepaga	
Tap Açdı	8
Rəşki-Perizadı	11

Beləliklə, Əndəlibin üçü beş, ikisi səkkiz, ayrı-ayrılıqda bir qəzəli isə 7 və 11 beyitdən yaranmışdır.

Şairin qəzəllərində ümumilikdə 618 söz və söz birləşməsi vardır. Bunlar da türkməncə, ərəbcə və farsca kəlimələrdən ibarətdir. Ayrıca bu dillərə aid kəlimələrin bir araya gələrək yaratdığı söz birləşmələri də vardır.

Qəzəllərdəki sözlərin 306-sı türkmən dilindədir. Ümumilikdə sözlərin 49%-ni təşkil edir ki, bu da demək olar ki, qəzəllərdə işlənən sözlərin yarımına deməkdir. Təkrar işlənən kəlimələri çıxarsaq 169 fərqli türkmən sözünün işləndiyini müşahidə etmiş olarıq. Bunların çoxu “açdı, baksam, bar mı, berdim, boldı, çekdim, degdi, diyen, düşdi, düzmek, eşitseler, eylemez, galdım, geçer, gələr, görüp, gülüşip, içip, kılaver, kılğıl, köydi, neter men, olup,

öçürdim, öldürse, övrülsem, salmak, sunara, sürüp, taşladı, tikke tikke boldı, tutup, urmuş, yandı, yaydı, yazılar, yetse, yığlap, yıkılsa...” kimi feillər və feil köklü sözlərdən ibarətdir.

Qəzəllərdəki sözlərin 24%-i, yəni 146 kəlimə farsca sözlərdən ibarətdir. Əndəlib qəzəllərində işlətdiyi “Aftap < âfitâb, ahu, Andalib-a < ey Andelîb, Andalibi-zar, Andalip asa < Andelîb-âsâ, Andalip < Andelîb, arman, armanığa, Asa < âsâ, Aşkar < aşikâr, Azadanı < âzâdeni, Bahar, Bal-ı perin < bâl u perin, Bester < bister, bezmi-bossan < bezm-i bostân, bilbil, Cadı, Cahandan < cihândan, Can < cân, Canbagslıgıñ < cân-bahşlıgıñ, çemeniñ,efzun, gabgap, gül, gülzar, hergiz, hıraman, hub, Huda, işve, laglın < la‘lin, lebi, nâz, nemayan<nümâyân, peri, reşk, semen, sima, şebhun, vey, zerrin, zülpün<zülfün...” kimi farsca kəlimələr isim, sifət və zərf kimi istifadə etmişdir.

İstifadə olunma sıxlığı baxımından sonda yer alsın da, say baxımından farsca kəlimələrə çox yaxın olan ərəbcə sözlər 21% təşkil edir. Bu da 130 söz deməkdir. “Acap<aceb, alamatlar < alâmetler, azap, bela, beyt, bismilla<bismillah, cemalı, cilve, cismime, derdi-gam, dövrü<devri, eyyamı, gannadı < kannâdı, Hak, hamra, hüyr < hürî, ışk, kamət < kamet, kapır < kâfir, kebab, kitap, lahza, melamatlar<melâmetler, melek, meydan, muntazır, musaffa, nağsı<nakşı, nahalın < nihâlin, nebsi < nefsi, panı < fâni, pelek < felek, pikrinde < fikrinde, rakıplar < rakîbler, sadkası < sadakası, sebz, şükürin, tebessümler, tıfl, ukubet, vatan, zalım < zâlim...” kimi ərəbcə sözlər isim olaraq daha çox işlədilmişdir.

Əndəlibin qəzəllərində iki fərqli dildən yaranan söz birləşmələrini iki yerə bölə bilərik:

1). Ərəb-fars və ya fars-ərəb mənşəli sözlərin yaratdığı söz birləşmələrinin sayı 18dir. Bunlar : Abı-hayatın < âb-ı hayâtın, ataşı-ışk < âteş-i ‘aşk, Bikanagatlık < bîkanâ’atlık, Bimarı-ışkıñ < bîmâr-ı ‘aşkıñ, Birehmi-celladı < bî-rahm-i cellâdı, Bivepaga < bî-vefâya, Dili-janım, eşretgâhi, güli-şerap < gül-i şarâb, Harımıgülşen, laglı-lebine < la‘l-i lebine, Pırkatzede < firkat-zede, renjimuşakgatlar < renc-i meşakkâtler, rovezayı-gülzarıdan < ravzâ-yı gül-zârından, Ser tâ begadam < ser-tâ-be-kadem, Suratgeri < sûret-geri, Tebgışiringöy < tab`ı-şîrin-gü, Vısalı-bezmidde < visâl-i bezminde...”dır. Bu kimi kəlimələr sözlərin 3%-ni təşkil edir.

2). Türkməncə-farsca və ya ərəbcə sözlərin yaratdığı söz birləşmələrinin sayı 18-dir ki, bu da ümumi sözlərin 3%-ni təşkil edir. “Ahihasrat<âh-ı hasret, Bigâne kıldı < bî-gâne kıldı, Çäre eyley < çäre bulayım, Eyle tarahhum < tarahhum eyle, Hap açdı < hâb açtı, harap olsa, Hayran galdı < hayrân kaldı, Kâmiyap eylap < kâm-yâb eyleyip, Kılar men ... peryadı < feryâd kılarım, Kıldı azadı < azâd kıldı, Kılmış... abadı < abâd kılmış, Novazışlar kılıp < nevâzişler kılıp, Rehim kıl < rahm kıl, Riş etdi < rîş etti, Sabır kılaver < sabr kıliver, Saldı tahyyura < saldı tahayyura, seyr kılarda < seyr kılarak, Tap açdı < tâb açtı ” kimi söz birləşmələrindən biri istisna olmaqla (âh-ı hasret) bütün sözlər feil şəkildə qurulması ilə əvvəlkilərdən tam şəkildə fərqlənir.

Əndəlibin qəzəllərindəki sözlərin istifadə forması Osmanlı dövrü divan ədəbiyyatındakı qəzəllərin istifadə forması ilə olduqca oxşardır. Məsələn, XVIII əsrdə Anadoluda yaşamış divan şairi Hasmi İsmayıl Əfəndinin divanında türkcə sözlər daha çox feil olaraq, ərəb-fars mənşəli sözlər isə isim olaraq işlədilmişdir (Selçuk, 2007: 17).

Bütün qəzəl şairləri kimi Əndəlibin də qəzəllərində eşq, sevgiliyə olan istək, sevgilinin təsviri, sevgili üçün müxtəlif əzablar çəkmək, sonunda sevgilisinə qovuşa biləcək hər cür zülm və zillətə razı olmaq kimi aşıq-məşuq münasibətlərinə söykənən mövzuları ədəbi üslubda ortaya qoymuşdur. Əndəlibin yeddi qəzəlindən beşinin mövzusunı təşkil edən aşıq-məşuq münasibətlərinə daha geniş nəzər yetirək.

I.Aşıq obrazına nəzər yetirək:

Daima sevdiyinin yolunu gözləyən aşıq könlünü sevgilisinin iltifatlarına vermişdir.

Geldi ol servi-sehi naz ile handan-handan,

Aldı könlümü novazış bile çendan-çendan.

Şükri-lilla ki gözümlə düşdi kuyaş dek yüzünə,

Muntazır bolmuş idim yoluda çəndan-çəndan. (Əskər, 2011 a: 14).

Sevgiliyə qovuşmaq kimi böyük bir nemətə aşiq mütləq şükür etməlidir. Aşiqin şükürü sevənlərin qovuşmasını tezləşdirəcək. Əks halda sevgilisindən təkrar ayrı düşmə ehtimalı vardır.

Andalib-a, kılaver vasl gününün şükürün,

Galmagay sen yene hijranıda nalan-nalan. (Əskər, 2011 a: 14).

Sevdiyini bir saniyə belə ağılından çıxartmayan şair ondan ayrı olarkən də həmişə onun xəyalını qurur. Onun xəyalını qurmaq belə aşiq üçün çox gözəldir.

Pikrinde bolup, gözlerime jilve nemayan,

Her sagadı-her lahza hıyalın ne bela hup. (Əskər, 2011 a: 15)

Çəkdiyi acıların qaynağı olan sevdiiyindən mərhəmət gözləyərək, eşqindən xəstə olub, xəstəliyinə çarə tapa bilməyən aşiq yanıq-yanıq ah çəksə də, səbr etməli olduğunu da yaxşı bilir. Zalım rəqibləri ucbatından sevgilisi ilə əlaqələri itən aşiq aciz bir vəziyyətə düşsə də, qurtuluşu yenə sevgilisində görür. “Sən, sən” deyərək dünyadan vaz keçən şair iflas etmiş, dilənçi vəziyyətinə düşsə də yenə kömək istədiyi yer eyni olur. Qovuşma səhnəsində bütün aşıqlərini xatırlayan məşuq bu aşiqini yad etməyəndə, aşiq elə bir ah çəkir ki, ayın, günəşin işığı sönür, yer, göy bərbad olur. Sevgilisinin məkanında daşdan, tikandan döşəkdə yatsa da, bunda təəccüblü bir şey görmür, çünki o zətən hər gecə yanıb fəryad edir. Sevdiiyi qız iltifatlar edərək aşiqi bərbad könlünü abad etdiyi üçün aşiq məşuqunun ayaqlarına qapanıb pərvanə kimi ətrafında fırlanır. Hesab edir ki, aşiqin başına gələcək ən gözəl şey sevdiiyinə qovuşmasıdır.

II. Məşuq obrazına diqqət edək: Sərvi boylu, təbəssümlər saçaraq nazlı-nazlı yeriyən sevgili iltifatları ilə aşiqin könlünü fəth etmiş, Günəş kimi parlaq və işıqlı bir üzə sahib olan, gözəl qoxulu saçlarını işvəli bir ədayla üzünə tökmüş məşuqun- sevgilinin dodağına, üzünün gözəlliyinə gül və qönçələr ağzı açıq tamaşa edirlər.

Galdılar seyr kılarda yüz-u, laglı-lebine,

Gül bakıp, gunça açıp agzını hayran-hayran. (Əskər, 2011 a: 14)

Bu beyt Yusif peyğəmbərin gözəlliyinə vurulan Züleyxanın dedi-qodular qarşısında qadınlara oynadığı oyunu və qadınlara ağzı açıq, heyran-heyran Hz. Yusifi seyr etməsi hadisəsinə bir işarədir. Pəriləri belə qısqandıracaq sevgilinin dodağının dərdindən xızır belə tərki dünya olmuşdur. Çünki Kövsəri xatırladan o şəffaf su müdhiş bir gözəlliyə sahibdir. Huri kimi gözəl olan sevgilinin üzü ay və günəş kimidir. Belə bir üzə hilal kimi qaşların gözəlliyini anlatmağa isə söz tapılmaz. Təpədən dırnağa təpəzə bir fidanı xatırladan sevgilinin gözlərindən çıxan oxlar aşiqi öldürsə də, dodaqları ilə ona can verir. Can alması can verməsindən daha da gözəl olan nazlı, şıltaq sevgili aşiqi acımadan saysız-hesabsız bəlalara düşər edir.

Könlümü berdim bir bivepaga,

Köydi yüregim jebri-jepaga.

Ey nazenim, mana rehim kıl,

Galdım sen diyip, sansız belaga. (Selçuk, 2011:8)

Hər biri bir xəncər olan kirpikləri aşiqin bədənini acımasız bir cəllad kimi paramparça edir. Sevgilinin Allah vergisi olan gözəlliyi qarşısında məşhur çinli rəssam heyretə düşmüş, heyranlığı keçdikdən sonra isə qısqanclıq atəşi içində yanmağa başlamışdır.

Jemali nağşı Çin suratgeri saldı tahayyura,
Ki hayran galdı panı reşk otıga yandı bizadı. (Selçuk, 2011:13)

Qısacası Əndəlib qəzəllərində aşıq-məşuq münasibətini belə səciyyələndirə bilərik ki, sevgili ətrafında fırlanılan şəxsdir. Çünki o yıxdığı köülləri abad etməyi bilən biridir.

Eyni zamanda şairin lirikasında bədənsəl həzz yox, mənəvi həzz əsas dəyər hökmüdür. Burada ifrata varılmamalıdır. Aşıq məşuquna hər hansı arzusunu həyata keçirmənin vasitəsi olaraq deyil, narın və ləziz gözəlliyin heyrətamiz əksi olaraq baxmalıdır. Buna görə də qəzəl qəhrəmanlarının sufiyanə-ilahi eşqi olmasa belə, təsvir edilən duyğuların mənəviliyi baxımından şeirlər coşqu və vəcd ehtiva edən mənəvi sevginin təsviri olaraq meydana çıxır. Çünki klassik Türkmən ədəbiyyatında sevginin ucalığı obyektivlik baxımından yox, mənəvi keyfiyyəti və təbiəti ilə təyin edilib.

Əndəlibin aşıq-məşuq mövzulu qəzəllərindən başqa daha iki qəzəli vardır. Bunlardan biri “Boldı Andelip” qəzəlidir. Burada bir yandan qürbət və qürbətdə olmağın verdiyi iztirabı əks etdirərəkən, digər tərəfdən nəfs mühasibəsi edir.

“Tap açdı” adlı qəzəlinde isə baharın gəlişini və təbiətin gözəlliyini ədəbi bir üslubda göz önünə sərir.

Yalnız qəzəlləri deyil, ümumilikdə lirikasını tədqiq edərkən bu qənaətə gəlirik ki, türk və ərəb-fars şeiriyyətində təxmis yazmaqda Əndəliblə müqayisə olunacaq şairlər olduqca azdır. Təxmis xüsusi bir şeir yarışmasıdır ki, bu da şairin kamillik zirvəsinə vardığının rəmzi olaraq qəbul edilir. Hər şairə də təxmis yazılmır. Böyük söz ustalarının qəzəlləri təxmis yazılmağına layiq görülür. A.Meredov haqlı olaraq bu barədə demişdir: “Təxmis yazan şair, özündən güclü yazıçıya müraciət edər və onun ən mükəmməl və seçmə qəzəlinə təxmis yazar” (Meredov, 1970: 45). Onun təxmis yazdığı şairlərdən Nəvaiyə sevgi və hörmətinin hüdudsuz olduğunu görməmək mümkün deyil. Hüseyn Bayqaranın tədqiqatına əsasən deyə bilərik ki, təxmislərindən 17-si, müsəmməllərindən isə 1-i Soltan Hüseyn Bayqaranın qəzəllərinə əsasən yazılmışdır (http://www.kardeskalemler.com/haziran2011/kitap_gordum_andelipten.htm).

Beləliklə, Əndəlibin qəzəllərindəki mənəvi dəyərlər vüsala qovuşmanın, məqsədə çatmanın əlamətləridir. Şairin qəzəllərində bahar sevginin, qış ayrılığın, gülüzarlıq isə eşqin bədii məkanı mövqeyində təsvir edilib. Xəlil, Xıdır kimi kəramət sahibi olan zatların adının zikr edib “dəbistani çəmən” yəni, “çəmənərdəki məktəb” anlayış tərzini işlədən şairin bülbüllə gül arasındakı münasibətlərində bədəni arzuların azgınlıq etməsini yox, eşqə tutulan ürəyin coşqusunu təsvir etdiyini görürük. Bülbülü ova çıxan bir quş kimi yox, gözəllik bağçasının şeydası, eşq tutqunu olaraq görürük. Əndəlibin qəzəllərində məşuqun gözəlliyini mənəvi istiqamətdə təsvif edən bir şair olduğunun şahidi oluruq.

Məşuqun camalına heyrətlər içində baxan Çin rəssamı fani dünyanın xəstəlik və qısqançlıq alovunda yanır. Beləcə, Əndəlib lirikasında insan gözəlliyi ilahi surətlərlə əlaqə və rabitə yoluna qoyulur. Yuxarıda qeyd etdiklərimizə əsasən deyə bilərik ki, Əndəlib gülün aşıqı, gül isə məşuqa məxsus bütün gözəlliklərin simvoludur. Deməli Əndəlib gözəlliyə, mənəvi insan gözəlliyinə aşıq olan şairdir.

Nəticə

Beləliklə, görmüş olduq ki, Əndəlibin qəzəllərindəki mənəvi dəyərlər vüsala qovuşmanın, məqsədə çatmanın əlamətləridir. Nurməhəmməd Əndəlib istər şəkil, istərsə də mövzu baxımından qəzəl növünün xüsusiyyətlərini tamamilən əks etdirən usta bir qəzəl şairi olaraq qəbul edilməkdədir. Yalnız qəzəllərində yox, ümumilikdə lirikasının digər sahələrini tədqiq edərkən də bu qənaətə gəlirik ki, türk, ərəb və fars şeiriyyətində təxmis yazmaqda Əndəliblə müqayisə olunacaq şairlər olduqca azdır. Çünki hər şairə də təxmis yazılmır. Təxmis ədəbiyyatın xüsusi bir şeir yarışmasıdır ki, bu da şairin kamillik zirvəsinə vardığının rəmzi, isbatı olaraq qəbul edilir.

Ədəbiyyat

AYAN, G. (2007). “Nur Muhammed Andelip ve Yusuf Kıssası”. *Kazakistan ve Türkiye'nin Ortak Kültürel Değerleri Sempozyumu. 21-23 Mayıs, Bildirileri Kitabı*, Almatı.

ƏSKƏR, R (2011 a). *Əndəlib N. Şeirlər, poemalar, dastanlar*. Bakı: MBM, 2011, 292 s.

ƏSKƏR, R (2011 b). *Türkmən xalqları ədəbiyyatı oçerkləri – I*. Bakı: MBM, 2011, 320 səh

ƏSKƏR, R (2011 c). *Türkmən müəmmaları, deyişmələri və vücudnamələri*. Bakı: MBM, 128 səh

ƏSKƏR, R (2011 ç). *Türkmən şeir antologiyası (XVII-XIX əsrlər)*, Bakı: MBM, 2011, 400 s

İPEKTEN, H. (1999). *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*. 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul.

İSEN, M. (1994). “Aruzun Anadolu'daki Gelişme Çizgisi”. *TDAY-Belleten*, Ankara, s. 119-125.

MEREDOV, A. (1970). *Görkəzilən iş*. Aşgabad.

OSMANLI, İ. (2011 a). *Əndəlib N. Seçilmiş əsərləri. Lirik şeirlər. Poemalar*. 2 cildə. I cild. Azərbaycan türkcəsinə çevirən və nəşrə hazırlayan İsmixan Osmanlı. Bakı: Mütərcim, 296 s.

OSMANLI, İ. (2011 b). *Əndəlib N. Seçilmiş əsərləri. Yusif və Züleyxa, Leyli və Məcnun*. 2 cildə. II cild. Azərbaycan türkcəsinə çevirən və nəşrə hazırlayan İsmixan Osmanlı. Bakı: Mütərcim, 2011, 348 s

SELÇUK, E. (2007). *Hasmi Divanı (İnceleme-Metin)*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya.

SELÇUK, E. (2010). “XVIII. Asır Türkmen Şairi Nurmhammet Andelip'in Şiirlerinde Aruz”. *Türkmen İlmî Galkınış ve Halkara Gatnaşıklar Yolunda*, Aşgabad: Türkmenistanın İlimlar Akademiyasının İlim Neşiryatı-Halkara Türkmen-Türk Üniversitesi, s. 485-497.

SELÇUK, E. (2011). “Andelip'in Gazelleri Üzerine Bir İnceleme”. *Türkmen İlmî Galkınış ve Halkara Gatnaşıklar Yolunda İlmî Makaleler Yığındısı*, Sayı: 6, Türkmenistan İlimlar Akademiyasının İlim Neşiryatı, Halkara Türkmen-Türk Üniversitesi. s.1-17

SƏFƏRLİ, A. (2018). “Türkmən ədəbiyyatı nümayəndəsi Nurməhəmməd Əndəlibin lirika yaradıcılığı”. *Ankara 3rd International Conference of science*. Ankara / Turkey. 31st of July. №1, 30-34 səh.

http://www.kardeskalemler.com/haziran2011/kitap_gordum_andelipten.htm

RİSALE-İ ELFAZ-I KÜFÜR'DEKİ TÜRKÇE ARKAİK UNSURLAR*

İrfan ALAN**

Özet

Bir dilin arkaik unsurları, o dili konuşan toplumların kültür ve dil zenginliği hakkında bilgi edinmemizi sağlar. Bir gramer terimi olarak arkaik, Türkçe Sözlük'te "Konuşulan ve yazılan dilde, kullanımdan düşmüş olan (eski söz veya deyim)" şeklinde açıklanmıştır. Yapılan bu çalışmada, Türk Dil Kurumu Yazma Eserler Arşivine kayıtlı A55 nolu Risale-i Elfaz-ı Küfür adlı eserin söz varlığında görülen arkaik unsurlar inceleme konusu edilmiştir. Eserde geçen bir sözü arkaik unsur olarak belirlemek için, o sözün bugünkü Türkiye Türkçesi standart yazı dilinde kullanımdan düşmüş ve Türkçe Sözlükte yer almamış olması, ölçüt olarak kullanılmıştır. Örneğin "*ol daḥı bu ġarāmeti kime vireyin dise kāfir olur*" ifadesindeki 1. teklik şahıs emir/istek eki *-eyin* ekinin kullanımı Eski Türkçeye kadar götürülebilirken, günümüz Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanımdan düşüp, yerini *-eyim* ekine bırakmıştır.

Bu çalışmada Risale-i Elfaz-ı Küfür'de tespit edilen arkaik unsurlar, eklerde ve kelimelerde görülen arkaik unsurlar şeklinde iki ana başlık altında incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arkaik, Eski Türkçe, Risale-i Elfaz-ı Küfür

TURKISH ARCHAIC WORDS IN "RİSALE-İ ELFAZ-I KÜFÜR"

Abstract

The archaic words of a language enable us to learn about the cultural and linguistic richness of the communities that speak that language. As a grammatical term, archaic is explained in the Turkish Dictionary as follows: "old word or idiom that has fallen out of use in the spoken and written language". In this study, when we compare it to the present day in the vocabulary of Risale-i Elfaz-ı Küfür A55, which is registered in the Turkish Language Institution Manuscripts Archive, the words that become archaic, are examined. In order to determine a word that used in Risaale-i Elfaz-ı Küfür as archaic, based on the following criteria; the word should not be used in today Turkey Turkish written language and should not take place in Turkish dictionary. For example, in this sentence: "*ol daḥı bu ġarāmeti kime vireyin dise kāfir olur*" the using of I. singular personal imperative *-eyin* can be seen in Old Turkish but today it has fell from use and it replaced by *-eyim*. The archaic elements identified in Risale-i Elfaz-ı Küfür are examined under two main headings; as archaic elements seen in suffixes and words.

Key Words: Archaic, Old Turkish, Risale-i Elfaz-ı Küfür.

* Bu makale 2018 yılında Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Dili Anabilim Dalında Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Özeren danışmanlığında hazırlanan Risale-i Elfaz-ı Küfür (İnceleme-Metin-Sözlük) adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili Anabilim Dalı, el-mek: irfan.alan12@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4583-9494>

Giriş

Risale-i Elfaz-ı Küfür, Bedr er-Reşid Muhammed b. İsmail'in Arapça yazdığı Risâle fi'l-elfâzi'l-küfür adlı eserin Osmanlı Türkçesine yapılan bir tercümesidir. Eserde mütercimnin adı ve eserin tercüme edildiği tarih hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Eserin içeriği çeşitli fetva kitaplarından alınmış bilgilerden oluşmaktadır. Bu bilgiler çeşitli fıkıh âlimlerinin verdiği fetvalardır. Eserde bu fetvalar esas alınarak küfür lazım gelen sözlere yer verilmiş ve niçin küfür lazım geldikleri açıklanmıştır. Eserde küfür lazım gelen sözlerin yanı sıra, imanın şartlarından ve İslam'ın şartları gibi konulara da yer verilmiştir (Alan, 2018:3).

Bir dilin yapısı incelenirken artzamanlı ve eşzamanlı yöntemler takip edilir. Bir dili ortaya çıktığı ilk andan en son anına kadar geçen süre içerisindeki tüm değişiklikleriyle incelemeye artzamanlı inceleme, bir dilin hâlihazırdaki durumun incelenmesine eşzamanlı inceleme denir (Demirci, 2015:60). Bir dili artzamanlı olarak incelemek ancak o dilin yazılı kaynakları üzerinden mümkündür. "Türkçe (Gök)Türk, Uygur, Arap, Latin, Kiril alfabeleri başta olmak üzere, 10'dan fazla alfabe ile yazıya geçirilmiş, yazılı metinleri dünyanın çok değişik coğrafyalarında çok sayıda kütüphanede ve müzede saklanan bir dildir" (Buran, Alkaya, 2015:31). Farklı kütüphane ve müzelerde saklanan Türkçe eserler, gün yüzüne çıkmaya muhtaçtır. Zira bu eserlerde Türkçenin zengin söz varlığı ve Türk toplumunun duyuş-düşünce şekli mevcuttur. Bu eserler artzamanlı incelendiği takdirde, Türkçenin arkaik unsurları da gün yüzüne çıkar. Bir dilin arkaik unsurları, o dili konuşan toplumların kültür ve dil zenginliği hakkında bilgi verir.

Fransızcadan Türkçeye geçen arkaik (archaïque) kelimesi Güncel Türkçe Sözlük'te şu şekilde açıklanmıştır: 1. sıfat "Güzel sanatlarda klasik çağ öncesinden kalan", 2. sıfat, edebiyat "Konuşulan ve yazılan dilde, kullanımdan düşmüş olan (eski söz veya deyim)" (Güncel Türkçe Sözlük, 2019). Çalışmada söz konusu olan arkaik, bir gramer terimi olan arkaiktir. Zeynep Korkmaz'ın "Gramer Terimleri Sözlüğü" adlı eserinde arkaik maddesi bulunmamasına karşın, Korkmaz, arkaik terimi yerine *eskicilik*, *eskilik*, *eski kelime* gibi terimler kullanmıştır: "*eskicilik*: Eskiye bağlılık, artık kullanılıştan düşmüş olan eski kelimeleri veya kelimelerin eski biçimlerini kullanma; kalıntı kelimeleri kullanma. *eskilik*: Eskiden kalma; yazı ve konuşma dilinde artık kullanılıştan düşmüş olan, dilin daha eski veya tarihî devirlerine ait kelime, deyim ve şekiller. *eski kelime*: Bugün artık kullanılıştan düşmüş bulunan veya eski biçimi ile kullanılan kelime" (Korkmaz, 1992: 55).

Çalışmanın sınırlılığını belirlemek için, kıyaslamada ağız söz varlığı değil, yazı dilinin söz varlığı esas alınmıştır. Yani Risale-i Elfaz-ı Küfür'deki bir kelimenin ya da ekin arkaik unsur saymak için, kelimenin ya da ekin bugünkü Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanımdan düşmüş olması ve Türkçe sözlükte yer almaması ölçüt olarak kullanılmıştır.

Yapılan bu çalışmada Risale-i Elfaz-ı Küfür'ün söz varlığındaki günümüz Türkiye Türkçesine göre kıyasladığımızda arkaik olan Türkçe kelimeler ve ekler tespit edilmiştir. Tespit edilen arkaik unsurların tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri de verilmeye çalışılmıştır. Tarihî Türk lehçelerindeki şekillerini tespit etmek için eklerde, gramer kitapları; kelimelerde ise sözlükler ve dönemin eserleri taranmıştır. Risale-i Elfaz-ı Küfür'de tespit edilen arkaik unsurlar, eklerde ve kelimelerde görülen arkaik unsurlar şeklinde iki ana başlık altında incelenmiştir:

1. Eklerde Görülen Arkaik Unsurlar:

-AyIn: 1. tekil şahıs istek kipidir. Bu ek Kıpçak Türkçesi hariç bütün tarihî Türk lehçelerinde sıklıkla kullanılmıştır. Köktürkçede +AyIn (Tekin, 2003:50), Eski Uygur Türkçesinde -AyIn (Şen, 2014:66), Karahanlı Türkçesinde -AyIn (Hacıeminoğlu, 2013:190), Eski Anadolu Türkçesinde -AyIn ekinin yanı sıra -AyIm (Korkmaz, 2013:101), Harezmi Türkçesinde -AyIn nadiren +AyIm ünlü ile biten kök veya gövdeden sonra -ğayın/gäyin (Eckmann, 2014:27), Kıpçak Türkçesinde -AyIm, -ğayım/geyim (Karamanlıoğlu, 1994:116), Çağatay Türkçesinde +AyIn -Ay, -AyIm (Eckmann, 1988:119) şekilleri kullanılmıştır.

Türkiye Türkçesi yazı dilinde yerini tamamen -AyIm şekline bırakan bu ek, Risale-i Elfaz-ı Küfür'de de sıklıkla kullanılmaktadır; *vireyin 22b/12, ideyin 21b/11, göreyin 25b/3* (RK)

-gIl: 2. tekil şahıs emir kipidir. Bütün tarihî Türk lehçelerinde kullanılmıştır. Köktürkçede -gIl (Tekin, 2014:20), Eski Uygur Türkçesinde -gIl (Şen, 2014:67), Karahanlı Türkçesinde -gIl, gIn (Hacıeminoğlu, 2013:190), Eski Anadolu Türkçesinde -gIl (Korkmaz, 2013:101), Harezmi Türkçesinde -GIl, GUl, kıl, GIn (Ata, 2012:78), Kıpçak Türkçesinde -GIl, -GUl, KIn, -KIl, -GIn (Karamanlıoğlu, 1994:116), Çağatay Türkçesinde -gIl, -gIn, -KIn, -KIl (Eckmann, 1998:118).

Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanımdan düşen bu ek, Risale-i Elfaz-ı Küfür'de sadece iki yerde geçer; *āgāh olğıl 34a/7, bilgil 1b/4* (RK)

+n: Belirtme hâl ekidir. Bütün tarihî Türk lehçelerinde kullanımı tespit edilmiştir. Köktürkçede +n (Tekin, 2003: 108), Eski Uygur Türkçesinde sadece 3. tekil şahıs iyelik eklerinden sonra +n, onun dışında +g, +nI (Şen, 2014:62), Karahanlı Türkçesinde +n yanı sıra +g/+ğ, +nI (Hacıeminoğlu, 2013:29), Eski Anadolu Türkçesinde +I, +nI 3.tekil şahıs ekinin sonra umumiyetle +n (Korkmaz, 2013:95), Harezmi Türkçesinde +n yanı sıra nI (Ata, 2012:61), Kıpçak Türkçesinde +n yanı sıra +nI (Karamanlıoğlu, 1994:77), Çağatay Türkçesinde +n yanı sıra +nI (Eckmann, 1998:63).

Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanımdan düşen bu ek, Risale-i Elfaz-ı Küfür'de sadece 3. tekil şahıs iyelik eklerinden sonra kullanılmıştır; *olduğın 18b/3, yerin 40a/2, āvretin 13a/3, āvāzesin 30a/12, āyetin 10a/2* (RK).

-IcAK: Eski Anadolu Türkçesinden itibaren kullanılan bir ektir. Ayrıca Eski Anadolu Türkçesi dönemde ekin -Az eki ile genişletilip, tezlik görevinde kullanıldığı da görülür; -cağaz (Korkmaz, 2013:103). Diğer tarihî Türk lehçelerinde bu ekin kullanılmaması, ekin Batı Türkçesine özgü bir ek olduğunu gösterir.

Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanımdan düşen bu ek, Risale-i Elfaz-ı Küfür'de sadece iki yerde geçmektedir; *elin ayagın şalıcağ 30b/2, ādd idicek mürtedddür 31b/7* (RK)

-dUkdA: Karahanlı Türkçesinden itibaren kullanılan bir ektir. -dIk/-dUk sıfat-fiil ekinin bulunma hâl ekiyle genişletilmesinden oluşan bu ek, Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinde sıklıkla kullanıldığı halde, Türkiye Türkçesi yazı dilinde bu biçimiyle kullanımdan düşmüş, yerini sıfat-fiil ile bulunma durumu eki arasına birinci, ikinci ve üçüncü şahıs iyelik eki almış şekillere bırakmıştır; *dığında/diğinde* (Korkmaz, 2014:879). Karahanlı Türkçesinde -dUkdA, -tuğda (Hacıeminoğlu, 2013:175), Eski Anadolu Türkçesinde -dUkdA (Korkmaz,2013:103)

Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanımdan düşmüş bu ek, Risale-i Elfaz-ı Küfür'de sıklıkla kullanılır; *diledükde 3a/2, öldükde 4b/12, geldükde 22a/5, didükde 19b/3, dinildükde 22a/10, oldukda 11b/13* (RK).

+idUK: Eski Uygur Türkçesinden Harezmi Türkçesi dönemine kadar fiillerin yanı sıra er- (> i-) "ol-" yardımcı fiiliyle birlikte isimlere eklendiği görülmüştür. Bu dönemden sonra Eski Anadolu Türkçesinde hem ek fiil yardımıyla hem de ek fiilsiz (dUK) şekliyle isimlerin üzerine gelmiştir. Eski Anadolu Türkçesindeki bazı örnekleri şunlardır; *han kıızı aydur: Kazan oğlan avda idügin andan bileyin, şor aña sen ol dëye uşbu işi / Ol dëye kimdügin suçlu kişi* ((Salan, 2012:2700).

Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanımdan düşen bu ek, Risale-i Elfaz-ı Küfür'de sıklıkla kullanılmıştır; *dahı harām idügin bilüp du ā eylese 22b/4, hemān bir kerre sāhır idügin ikrār eylese 25a/3, lüţuf idügi kâmerden zâhır ve güneşden rüşen 38b/11* (RK).

2. Kelimelerde Görülen Arkaik Unsurlar:

a: Eski Türkçede "ol" zamiri hâl ekleriyle çekimlenince "a" biçimine dönüşür. Eski Anadolu Türkçesinden sonra, Osmanlı Türkçesi içerisinde de belli bir süre böyle devam eden bu durum, daha sonra Türkiye Türkçesinde "o" biçimine dönüşerek şimdiki halini almıştır (Küçük, 2014:3). Tarihî Türk lehçelerinin tamamında "ol" zamiri hâl ekleriyle çekimlendiğinde "a" şeklini almıştır; Köktürkçede anta (Tekin, 2003:121), Eski Uygur Türkçesinde anıng (Şen, 2014:64), Karahanlı Türkçesinde anı (Arat, 2006:61), Eski Anadolu Türkçesinde anı (Özkan, 2014:62), Harezmi Türkçesinde anı (Eckmann, 2014:19), Kıpçak Türkçesinde anı (Karamanlıoğlu, 1994:86), Çağatay Türkçesinde anı (Eckmann, 2014:122)

Risale-i Elfaz-ı Küfür'de tespit edilen örnekler şunlardır; *andan 17a/13, anda 10b/5, anı 27b/10, anlar 2a/11, anıñ 15b/2* (RK)

aşağa: "Orhun Türkçesi ve Eski Uygur Türkçesi metinlerinde rastlanmayan bu kelimeye ilk olarak Divânü Lugâti't-Türk'te rastlanmaktadır. Divânü Lugâti't-Türk'te "aşak" şeklinde geçen kelimeye Kâşgarlı Mahmud "Oğuzcada dağ eteği" biçiminde anlamlandırmıştır" (Kaya, 2016:159). Tarihî Türk lehçelerinin tamamında tespit edilemeyen bu kelime, Karahanlı Türkçesinde aşak (Atalay, 1985:66), Eski Anadolu Türkçesinde aşğa (Özkan, 2014:70), Harezmi Türkçesinde aşak (Yüce, 1993:93), Kıpçak Türkçesinde aşak, aşag, aşğa, aşığı, aşaka, aşakaş (Toparlı, Vural, Karaatlı, 2014:14) şekillerinde kullanılmıştır.

Türkçesinde Türkiye Türkçesi yazı dilinde "aşağı" biçimine dönüşen bu kelime Risale-i Elfaz-ı Küfür'de sadece bir yerde geçer ve aşağı anlamında kullanılır; *aşğa 18a/5* (RK)

berkişdür- : Bu fiil, Eski Uygur Türkçesinden itibaren kullanımı tespit edilen ve güçlü, kuvvetli anlamlarına gelen bärk sözcüğünden türemiştir. Eski Uygur Türkçesi bärk (Caferoğlu, 2015:39), Karahanlı Türkçesinde berkitmek (Atalay, 1985:340), Eski Anadolu Türkçesinde berkit- (Özkan, 2014:102), Harezmi Türkçesinde berkit- berki- (Yüce, 1993:1001), Kıpçak Türkçesinde berkid-, berkin-, berkiş-, berkit-(Toparlı, Vural, Karaatlı, 2014:28).

Türkiye Türkçesi yazı dilinde "pekiştirmek" şekline giren bu kelime Risale-i Elfaz-ı Küfür'de sadece bir yerde geçer; *i'ikādın berkişdüre 3a/1* (RK)

edük: Edik veya edük, ayakkabı için kullanılan ilk kelimelerden biridir. Tarihî Türk lehçelerinin tamamında kullanımı tespit edilemeyen bu kelimenin en eski şekli Eski Uygur Türkçesi metinlerinde mevcuttur. Eski Uygur Türkçesinde "ätük" şeklinde geçen kelimeyi, Ahmet Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde "edik, terlik, ayakkabı" şeklinde açıklamıştır (Caferoğlu, 2015:78). Karahanlı Türkçesinde etük (Atalay, 1985:68), Eski Anadolu Türkçesinde edük (Gaddar, 2012:364), Harezmi Türkçesinde etük (Yüce, 1993:121), Kıpçak Türkçesinde edük, etik, etük, itük (Toparlı, Vural, Karaatlı, 2014:70).

Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanımdan düşen bu kelime, Risale-i Elfaz-ı Küfür'de de geçmektedir; edük 4a/7 (RK)

eyit-: Kökeni Köktürkçeye kadar götürülebilen bu fiil, Tarihî Türk lehçelerinin tamamında sıklıkla kullanılmıştır. Köktürkçe ayt-, ay- (Tekin, 2003:239), Eski Uygur Türkçesinde ayıt- (Caferoğlu, 2015:28), Karahanlı Türkçesinde ay-, ayıt-, ayt- (Üşenmez, 2006:141), Eski Anadolu Türkçesinde eyt-, eyit- (Özkan, 2014:219, Harezmi Türkçesinde ay-, ayt- (Yüce, 1993:95-96), Kıpçak Türkçesinde ay-, ayt-, ayıt-, eyit-, iyid- (Toparlı, Vural, Karaatlı, 2014:17), Çağatay Türkçesinde ay-, ayt- (Eckmann, 2014:248).

Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanımdan düşen bu fiil, Risale-i Elfaz-ı Küfür'de sıklıkla kullanılmıştır; eydür 10b/2 (RK)

güyegü: Eski Uygur Türkçesinde "küdägü" (Caferoğlu, 2015:120) şeklinde kullanılan kelime, Karahanlı Türkçesinde küdegü (Üşenmez, 2006:297), Eski Anadolu Türkçesinde güyegü (Özkan, 2014:264), Harezmi Türkçesinde küdegü (Eckman, 2014:220), Kıpçak Türkçesinde güyegü, küyegü, küyev, küyöv (Toparlı, Vural, Karaatlı, 2014:88), Çağatay Türkçesinde küyev (Güzeldir, 2002:454).

Türkiye Türkçesi yazı dilinde "güvey, güveyi" şeklinde kullanılan kelime, Risale-i Elfaz-ı Küfür'de güyegü 18a/4 (RK) şeklindedir.

kaçan: Eski Uygur Türkçesinden itibaren kullanılan bu soru zarfı, "ne zaman" anlamına gelmektedir. Eski Uygur Türkçesinde kaçan (Caferoğlu, 2015:160), Karahanlı Türkçesinde kaçan (Atalay, 1985:207), Eski Anadolu Türkçesinde kaçan (Özkan, 2014:295), Harezmi Türkçesinde kaçan (Eckmann, 2014:193), Kıpçak Türkçesinde kaçan, haçan, haşan, kaşan (Toparlı, Vural, Karaatlı, 2014:122), Çağatay Türkçesinde kaçan (Eckmann, 1988:264).

Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanımdan düşen bu kelime Risale-i Elfaz-ı Küfür'de kullanılmıştır; kaçan 25b/12 (RK)

ķanda: Eski Uygur Türkçesi döneminden itibaren kullanılan bu kelime "nerede" anlamına gelen bir soru zarfıdır. Eski Uygur Türkçesinde ķanta, ķanda (Caferoğlu, 2015:164), Karahanlı Türkçesinde ķanda (Üşenmez, 2006:244), Eski Anadolu Türkçesinde ķanda (Özkan, 2014:306), Harezmi Türkçesinde ķanda (Eckmann, 2014:199), Kıpçak Türkçesinde ķanda (Toparlı, Vural, Karaatlı, 2014:125), Çağatay Türkçesinde ķanda (Berbercan, 211:456).

Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanımdan düşen bu kelime, Risale-i Elfaz-ı Küfür'de kullanımı tespit edilmiştir; ķanda 14b/8 (RK)

kimesne: "Kimesne" (Özkan, 2014:344) biçimiyle Eski Anadolu Türkçesi döneminden itibaren kullanılan kelime, Harezmi Türkçesinde kimerse (Yüce, 1993:145), Kıpçak Türkçesinde kimesne, kimersene, kimese, kimirse (Toparlı, Vural, Karaatlı, 2014:148), Çağatay Türkçesine kimerse (Berbercan, 2011:425) şekillerinde kullanılmıştır.

Türkiye Türkçesinde "kimse" şekline dönüşen bu kelime, Risale-i Elfaz-ı Küfür'de tespit edilmiştir; kimesne 10b/12 (RK)

kovuculuk: Eski Anadolu Türkçesinde "dedikodu yapmak" anlamına gelen "kovla-" (Özkan, 214:356) fiilinden türeyen ve dedikoduculuk anlamına gelen bu kelime, mevcut şekliyle tarihî Türk lehçelerinde tespit edilememiştir. Kelime Divan-ı Lügat-i Türk'te geçen "kovı", "kovı" (içi kof ve çürümüş olan) kelimeleriyle ilişkili olabilir. Kelimenin kökü olan kov- fiili, Eski Anadolu Türkçesinde kovla-(Özkan, 214:356), Kıpçak Türkçesinde kov- (Toparlı, Vural, Karaatlı, 2014:155).

Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılmayan bu kelime Risale-i Elfaz-ı Küfür'de bir yerde geçmektedir; kovuculuk 38a/2 (RK)

ol: Tarihî Türk lehçelerinde hem işaret zamiri hem 3. tekil şahıs zamiri olarak kullanılan "ol" zahirinin ilk kullanımı Göktürk yazıtlarında tespit edilmiştir. Eski Anadolu Türkçesinin son dönemlerinde "o" biçimine dönüştüğü iddia edilse de (Küçük, 2014:8) Eski Uygur Türkçesinde hem "ol" hem "o" şekli ile kullanıldığı tespit edilmiştir (Caferoğlu, 2015:138). Göktürkçede ol (Tekin, 2003:119), Eski Uygur Türkçesinde ol, o (Caferoğlu, 2015:138), Karahanlı Türkçesinde ol (Hacıeminoğlu, 2013:37), Eski Anadolu Türkçesinde ol, o (Öztürk, 2017:83), Harezmi Türkçesinde ol (Ata, 2002:67), Kıpçak Türkçesinde ol, o (Toparlı, Vural, Karaatlı, 2014:203-204), Çağatay Türkçesinde ol (Eckmann, 1988:272).

Türkiye Türkçesi yazı dilinde "o" şekline dönüşen "ol" zamiri, Risale-i Elfaz-ı Küfür'de "ol" şeklinde kullanılmıştır: ol 10a/8 (RK)

şagalt- "İyileştirmek" anlamına gelen bu fiil, Eski Uygur Türkçesi döneminden beri kullanılan sağ "sağ, sağlam" (Caferoğlu, 2015:193) kelimesinden türemiştir. Eski Anadolu Türkçesinde şagalt- (Özkan, 2014:427), Harezmi Türkçesinde "düzeltmek" anlamıyla; şagalt- (Yüce, 1993:171), Kıpçak Türkçesinde "iyileşmek" anlamıyla; şagal- (Toparlı, Vural, Karaatlı, 2014:222).

Bu fiil Türkçe Sözlük'te yer almasına rağmen, Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılmamaktadır. Bu fiil Risale-i Elfaz-ı Küfür'de bir yerde geçmiştir; şagaltı 27a/4 (RK)

şam: "Cehennem" anlamına gelen bu kelime, Eski Uygur Türkçesi döneminden itibaren görülür. Eski Uygur Türkçesinde şam (Caferoğlu, 2015:223), Karahanlı Türkçesinde şam (Atalay, 1985:234), Eski Anadolu Türkçesinde şam (Gaddar, 2012:573), Harezmi Türkçesinde şam (Ata, 2014:402), Kıpçak Türkçesinde şam, şamuk, şamuk şamuk, şamuk şamuk (Toparlı, Vural, Karaatlı, 2014:260-261), Çağatay Türkçesinde şamuk, şamuk (Güzeldir, 2002:225).

Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanımdan düşmüş olan bu kelime Risale-i Elfaz-ı Küfür'de bir yerde geçer; şamda 39b/1 (RK)

türkçe: "Türkçe" anlamına gelen bu kelime, mevcut şekliyle tarihî Türk lehçelerinde tespit edilememiştir. Eski Uygur Türkçesinde türkçä (Caferoğlu, 2015:259), Karahanlı Türkçesinde türkī, türkçe (Üşenmez, 2006:472), Eski Anadolu Türkçesinde türkçe, türkī, türkice (Gaddar, 2012:590), Harezmi Türkçesinde Türkçe

(Yüce, 1993:192), Kıpçak Türkçesinde türki̇, türkişe (Toparlı, Vural, Karaatlı, 2014:287), Çağatay Türkçesinde türki̇ (Berbercan, 2011:555).

Türkiye Türkçesinde yazı dilinde "Türkçe" şeklinde kullanılan bu kelime Risale-i Elfaz-ı Küfür'de kullanıldığı şekliyle başka bir yerde tespit edilememiştir; türküce 1b/7 (RK)

yu- Eski Uygur Türkçesinden itibaren kullanılan bu fiil "yıkamak" anlamına gelir. Eski Uygur Türkçesinde yu- (Caferoğlu, 2015:305), Karahanlı Türkçesinde yu- (Üşenmez, 2006:481), Eski Anadolu Türkçesinde yu- (Özkan, 2014:585), Harezmi Türkçesinde yu- (Sağol, 1993:1042), Kıpçak Türkçesinde yu- (Toparlı, Vural, Karaatlı, 2014:328), Çağatay Türkçesinde (Berbercan, 2011:583).

Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanımdan düşen yu- fiili, Risale-i Elfaz-ı Küfür'de bir yerde geçer; yuyup 4b/13 (RK)

Sonuç

Türk dili, tarih boyunca geniş bir coğrafyaya yayılmış, yayıldığı her coğrafyada gelişmiş ve bu gelişmelere bağlı olarak bir takım değişimlere maruz kalmıştır. Bir dildeki değişimleri görmenin temel şartı, o dilin arkaik unsurlarını tespit etmektir. Bir dilin arkaik unsurları, o dili konuşan toplumun duyuş-düşünüş şeklini göstermenin yanı sıra, sahip oldukları kültürel zenginlikleri de gözler önüne serer. Yapılan bu çalışmada Risale-i Elfaz-ı Küfür'deki arkaik unsurlar incelenmiş, bu inceleme neticesinde şu sonuca ulaşılmıştır; Risale-i Elfaz-ı Küfür'de 6'sı ek, 15'i kelime olmak üzere toplam 21 tane arkaik unsur tespit edilmiştir. Tespit edilen bu arkaik unsurlardan pek çoğunun kullanımı Eski Uygur Türkçesinden itibaren görülmektedir. Yine bazı arkaik unsurların kullanımı, Türkçenin ilk yazılı belgelerine kadar götürülebilirken, bazılarının kullanımı daha geç dönemlerde görülmektedir. Örneğin, söz konusu eserde geçen -gIl emir ekini Göktürk Yazıtları'nda da görmek mümkünken, -IcAk zarf fiil ekinin kullanımı Eski Anadolu Türkçesinden itibaren görülmektedir. Ayrıca, tespit edilen arkaik unsurların tarihî Türk lehçelerinin tamamında veya bir kısmında görülmesi, Türk dilin sürekliliğini göstermesi bakımından da oldukça önemlidir.

Kısaltmalar

RK: Risale-i Elfaz-ı Küfür.

Kaynakça

ALAN, İ. (2018). *Risale-i Elfaz-ı Küfür (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

ARAT, R. A. (2006). *Atabetü'l-Hakayık*, Ankara: TDK Yay.

ATA, A. (2002). *Harezmi-Altınordu Türkçesi*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, İstanbul: 36.

ATA, A. (2014). *Nehcü'l-Feradis, Dizin-Sözlük*. Ankara: TDK Yay.

ATALAY, B. (1985). *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi I*. Ankara: TDK Yay.

BERBERCAN, M. T. (2011). *Çağatayca Gülistan Tercümesi (Gramer-Metin-Dizin)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

BURAN, A.; ALKAYA, E. (2015). *Çağdaş Türk Lehçeleri*. Ankara: Akçağ Yay.

- Büyük Türkçe Sözlük <http://sozluk.gov.tr/> (erişim tarihi: 06.08.2019).
- DEMİRCİ, K. (2015). *Türkoloji İçin Dilbilim-Konular Kavramlar Teoriler*. Ankara: Anı Yay.
- GADDAR, Z. (2012). *Süheyl ü Nevbahâr'ın Dilbilgisel Özellikleri ve Dizini*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÜZELDİR, M. (2002). *Abuşka Lügatı (Giriş-Metin-İndeks)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- HACIEMİNOĞLU, E. (2013). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yay.
- ECKMANN, J. (1988). *Çağatayca El Kitabı* (Günay Karaağaç, Haz.). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basım Evi.
- ECKMANN, J. (2014). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. Ankara: (Osman Fikri Sertkaya, Haz.), TDK Yay.
- KAYA, F. (2016). Kanunnâme-i Âl-i Osman'da Geçen Arkaik (Eskicil) Kelimeler Üzerine Bir İnceleme. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Yıl 9, Sayı XXV, s. 155-176.
- KORKMAZ, Z. (2013). *Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi*. Ankara: TDK Yay.
- KORKMAZ, Z. (2003). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- KÜÇÜK, S. (2014). Şeyyad Hamza'nın Yusuf u Züleyha'sındaki Arkaik Unsurlar. *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, Sayı 50, s.1-25.
- ÖZKAN, E. (2014). *Dede Korkut Kitabı'nın Vatikan Nüshasının Tarihî ve Etimolojik Sözlüğü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÖZTÜRK, E. (2017). *Eski Anadolu Türkçesi El Kitabı*. Ankara: TDK Yay.
- SAGOL, G. (1993). *Harezmi Türkçesi Satırarası Kuran Tercümesi (Giriş-Metin-Sözlük)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- SALAN, E. (2012). Eski Anadolu Türkçesinde dUK ve UK Eklerinin İşlevsel Denklığı. *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic 7/4*, Ankara, s. 2697-2708.
- TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. (Mehmet Ölmez, Yay.) Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, İstanbul.
- TOPARLI, R., Vural, V., Karaatlı, R. (2014). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- YÜCE, N. (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb*. Ankara: TDK Yay.
- ÜŞENMEZ, E. (2006). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KUTADGU BİLİG'DE KANAL METAFOR

İPEK GÖNDER- DİKEN İŞLE-*

Özge EKER**

Özet

Hayatımızın her alanında bulunan, farkına varılması zor olan kanal metaforlar iletişimin ve aktarımın olduğu tüm alanlar için önemli yapılardır. Kanal metaforlar iletişim sisteminin temelini oluştururlar. Düşünce ve fikirleri sözcüklere imgelerle kodlayan anlatıcı/yazar, sözcüklerde kodlanmış olan fikirleri çözümleyen/analiz eden dinleyici/okuyucu kanal metaforların vazgeçilmez unsurlarıdır. Genel olarak kanal metaforlar bir anlatıcının veya yazarın zihnindeki düşünce ve fikirleri sözcüklere dökerek bir hava kanalı boyunca karşısındaki dinleyiciye ve okuyucuya göndermesi sonucunda oluşmaktadır. Burada dil, sözcüklerin; sözcük, düşünce ve fikirlerin taşıyıcısı durumundadır. Bu nedenle kanal metaforlar içerisinde taşıyıcı/kapsam metaforları önemli bir yer tutmaktadır. Kutadgu Bilig'de iletişim bir sistemler manzumesi durumundadır. Kutadgu Bilig'de yazılı, sözlü ve işaretli iletişim sistemi bulunmaktadır. Bu yazılı, sözlü ve işaretli iletişim sistemi söz varlığının eser içerisinde ağırlıklı olarak metaforik şekilde kavramlaştırıldığı görülmektedir. Çalışmanın konusu 3846. beyitte bulunan iletişimin niteliğini aktaran *ipek gönder-* ve *diken işle-* ifadeleridir. Bu metaforik ifadeler kavramsal metaforlar ve kanal metaforlar bağlamında açıklanacaktır.

Anahtar Sözcükler: Kutadgu Bilig, İletişim, Kanal Metafor, Taşıyıcı/ Kapsam Metafor, İpek.

CONDUIT METAPHOR IN KUTADGU BILIG

SEND SILK – THORN KNIT

Abstract

Conduit metaphors which have used in every part of life, are hard to notice. They are important parts of communication and transfer. These metaphors create the base of communication system. Narrator/writer who coded ideas and thoughts with words to images and listener/reader who analysis/solve the ideas which coded on words are necessary parts of conduit metaphors. Generally, conduit metaphors are consist of thoughts or ideas inside of narrator's or writer's mind. These thoughts and ideas transform to words and transfer along channel to listener and reader. In this phase language is transporter of words, and as to words are transporter of thoughts and ideas. Therefore, container metaphors have a important place inside of conduit metaphors. In Kutadgu Bilig, communication is handled as permutation of systems. Kutadgu Bilig contain written, verbal and imaginal communication system. Vocabulary of these written, verbal and imaginal communication system is conceptualization metaphorically inside of the writing. The topic of this study is *send silk* and *thorn knit* terms

* “Kutadgu Bilig’de Kanal Metafor İpek Gönder- Diken İşle-” başlıklı bu makale “Kutadgu Bilig Metaforları” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, el-mek: ozgeker@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0977-8110>

which are be found 3846. couplet. This metaphorical terms are going to explain in context of conceptual metaphors and conduit metaphors.

Key Words: Kutadgu Bilig, Communication, Conduit Metaphor, Container Metaphor, Silk.

Giriş

Türk-İslâm döneminin önemli eserlerinden Kutadgu Bilig çok geniş ve sistemli bir haberleşme/iletişim söz varlığına sahiptir. Eserde iletişimi sözlü, yazılı ve işaretli olmak üzere üç gruba ayırabiliriz. Bu sınıflandırma aynı zamanda eserdeki kanal metaforların da genel bir sınıflandırması olabilir. Kutadgu Bilig’de ad ve eylem şeklinde yer alan iletişim/haberleşme söz varlığına ait zengin bir metafor yapısı bulunmaktadır.

Bu çalışmanın konusu Kutadgu Bilig’de yazılı iletişim araçları içerisinde geçen, Hükümdar Kün Togdı ve Ovgurmuş arasındaki mektuplaşmalar sırasında Kün Togdı’nın Ovgurmuş’ın gönderdiği cevap mektubunun niteliğini belirten ifadeleri *ipek gönder-* ve *diken işle-* üzerinedir. Bu ifadeler öncelikle temel kavramsal metaforlar şeklinde tanımlandıktan sonra kanal metaforlar aracılığı ile yorumlanacaktır.

Çalışmada bu ifadelerin seçilmesinin nedeni Türk kültüründe önemli bir geçmişe sahip olan ipeğin beyitte önemli bir yazılı iletişim unsuru olan mektubu metaforik olarak karşılmasıdır. Burada ipek doğrudan mektubu karşılamak için kullanılmamış olabilir. *İpek gönder-* ifadesinde *ipek* ve *mektup* arasında ontolojik ve bilişsel ortaklıklar olduğundan kavramlaştırma bu özellikler üzerinden yapıldığı için *ipek gönder-* ifadesi metafor olarak kabul edilmiştir. *Diken işle-* ifadesi de Ovgurmuş’ın cevabının niteliğini bildirmesi açısından önemlidir. Aynı şekilde *diken* ve *olumsuzluk* arasında da ortak benzerlikler bulunduğu için *diken işle-* ifadesi metafor olarak kabul edilmiştir.

Çalışmada öncelikle *ipek gönder-* ve *diken işle-* ifadelerinin temel kavramsal metaforlarına yer verdiğimiz için kavramsal metaforun bilişsel ve kültürel yönlerini içeren kısa bir tanımlı yapılmıştır. Daha sonra kanal metaforların yerli ve yabancı literatürdeki belirli tanım ve açıklamalarına yer verilmiştir. Eski Türklerde iletişim konusu kısa bir şekilde özetlenerek eserdeki bahsi geçen ifadelerin yorumlamalarına geçilmiştir. Ayrıca tarihi sözlüklerden torku ve diken sözcüklerinin tanımlarına da yer verilmiştir. Son bölümde ise değerlendirme yer almaktadır.

Çalışmanın sınırları açısından Kutadgu Bilig’de yer alan sözlü, yazılı ve işaretli iletişim yani kanal metaforların yerine tek bir tematik konu olarak yazılı iletişim aracı olan mektup bağlamında *ipek gönder-* ve *diken işle-* metaforik ifadeleri açıklanmıştır.

Kanal Metafor

Kanal metaforlar aynı zamanda kavramsal metaforlardır. Çünkü her metafor bir ileti aktardığı için kanal metafor durumundadır. Lakoff ve Johnson kavramsal metaforları yaşantılarımızda karşımıza çıkan olayları, eylemleri, soyut duyguları kavramsallaştırmamıza yarayan bilişsel mekanizmalar olarak görmektedir (Lakoff- Johnson, 1999: 45).

Kanal (Conduit) metafor (Reddy, 1979); Metalinguistik metafor (Vanparys, 1995); Kök metafor (Ortony, 1979), Container (taşıyıcı) metafor, Channel (kanal) metafor, Code model (kod model) metafor, iletişim penceresi (Eubanks, 2001) şeklinde adlandırılan kanal metaforlar üzerinde pek çok çalışma yapılmıştır. Kanal metaforlara iletişim veya haberleşme metaforları adını da verebiliriz.

“Konuşmacı düşünceleri (nesnelere) sözcüklere (taşıyıcılara) yerleştirirler ve onları (bir kod boyunca) düşünceyi (nesneyi) sözcüklerden alacak olan dinleyiciye gönderirler (Ortony, 1979: 12; Lakoff- Johnson, 1980: 10).” “Kanal metaforlara göre dil bir anlam içerir. Çünkü konuşmacılar (speakers) ve yazarlar dinleyicilere anlam sunmak üzere dilsel taşıyıcılarını

kullanırlar. Bunun sonunda dinleyici/ler bu anlamı iletilen taşıyıcılardan/kaplardan çıkarırlar (Eubanks, 2001: 93).”

“Türk dili konuşurları açısından da şekil ve muhteviyat arasında kavram sistemimizde genel metaforlar üzerine kurulu olan otomatik doğrudan hatlar vardır. Bir metaforik kavramın deneyimlerimizin bir görünüşünde nasıl gizlenebildiği konusu Micheal Reddy’nin kanal metafor (conduit metaphor) dediği şeyde daha açık görülebilir (Erdem, 2003: 47).” “Kanal metaforlar daha çok konuşucu ya da yazarın fikirlerinin kelimeler aracılığıyla (bir kanal boyunca) anlamın bazı yönlerini gizleyerek dinleyici ya da okuyucuya iletmeye kullandığı bir anlatım türünden meydana gelmektedir (Yunusoğlu, 2016: 168).”

Reddy, kanal metafor örneklerini şu şekilde sınıflamıştır:

DÜŞÜNCELER NESNELERDİR

SÖZCÜKLER TAŞIYICILARDIR

İLETİŞİM GÖNDERMEKTİR

FORMUN ÇOKLUĞU İÇERİĞİN ÇOKLUĞUDUR

“Bu dört kategori kanal metaforların ‘ana çerçevesini’ oluşturmaktadır. DÜŞÜNCELER NESNELERDİR metaforuna göre dil, düşünceleri kişiden kişiye aktaran fiziksel bir kanal işlevi görür. SÖZCÜKLER TAŞIYICILARDIR, metaforunda ise yazmada ve konuşmada insanlar düşünce ve hislerini sözcüklere yerleştirirler. İLETİŞİM GÖNDERMEKTİR/AKTARMAKTIR metaforunda ise sözcükler aktarımı içerdikleri düşünce ve hisleri diğerlerine ileterek başarırlar. Dinleme ve okumada insanlar düşüncelerini ve duygularını tekrar tekrar sözcüklerden çıkarırlar. Bu da FORMUN ÇOKLUĞU İÇERİĞİN ÇOKLUĞUDUR metaforunu ortaya çıkarmaktadır (Reddy, 1979: 290; Lakoff- Johnson, 1980: 10, 11, 27, 127- 128).” Lakoff ve Johnson kanal metaforların bu içeriklerinin insandan ve bağlamdan bağımsız olduğunu ifade etmişlerdir.

İkinci olarak Reddy kanal metaforları oluşturan bu ana metaforlardan sonra duygu ve düşüncelerin üç farklı ifade yoluyla yani *ifade et-,sapta- ve benimse-, özümse-* şeklinde insan zihinlerinden bağımsız bir dış alana aktarıldığını ifade etmiştir (Reddy, 1979: 291). Bu da ‘küçük çerçeve’ olarak adlandırılır ve zihinlerdeki fikir ve düşüncelerin ortama parçalanarak yayılmasına imkan verir. Bu çerçeveyi Reddy *zihinsel bir eylemi kağıda dök-, düşünceleri ortaya çıkar-, çıkarım yap-, kalıcı ol-, ulaş-, elde et-, özümse-, zihne yerleştir-* ifadeleri ile örneklemiştir. Bu durumda dil kanalları insandan insana kapalı kanallar değil zihinsel içeriğin iletişim alanına girmesine izin veren bireysel kanallar haline gelir (Reddy, 1979: 291).

Reddy, kanal metaforlarda ifadenin niteliğinin de önemli olduğunu vurgulamıştır. “Kötü bir konuşmacı düşüncelerini göndermek için dili nasıl kullanacağını bilemez fakat iyi bir konuşmacı düşüncelerini kusursuzca nasıl aktaracağını bilir (Reddy, 1979: 287).” “Metaforikal ifadelerin zenginliği insan iletişiminin düşünce ve duygularının aktarımının ne ölçüde gerçekleştiği ile tutarlıdır (Reddy, 1979: 287).”

“İletişim başarılı olduğunda kelimelerin düşünce ve duyguları doğru olarak tam içerdiği anlaşılır. Bir iletişimsel hatanın kaynağı konuşmacı değil dinleyici olabilir. Kanal metaforların bir özelliği de dinleyicinin çıkarım yapmasıdır. Sözcüklerden anlam çıkarımı yapılmalıdır (Reddy, 1979: 288).”Reddy bunları şu şekilde örneklemiştir: “Bu yazıdan *tutarlı düşünceler çıkarabilir miyim; Makaleden iyi fikirler bulursanız bana da bildirin; Bu sözcüklerde öfke algılayamıyorum* (Reddy,1979: 288).” “Bir iletişimde ifadelere kişilerin dikkatlerini veremedikleri bir durum da olabilir: *Bu yazıya tamamen nüfuz edilmemiş; Paragraftaki şifre sonsuza kadar kilitli kalacaktır; Onlar cümleleri kapalı bir şekilde kurarlar* (Reddy, 1979: 289).”

“Kanal metaforlar, her ikisi de taşıyıcı olan zihin ve beden arasında bir benzerlik kuran DÜŞÜNCELER NESNELERDİR ve ZİHİN TAŞIYICIDIR metaforlarını hatırlatır. Buradan DÜŞÜNCELER ZİHİNLERE GELEN NESNELERDİR karmaşık metaforu ortaya çıkar (Lakoff- Johnson, 1980: 148; Lakoff, 1990: 114).” “Deyimler imaj- bilgi metafor bağlantısı ile oluşur. Kanal metaforlar bu formların içinde barındırdığı bilgileri açıklamamıza yardımcı olur (Lakoff, 1990: 449).” Kanal metafora göre ZİHİN BİR TAŞIYICIDIR, DÜŞÜNCELER NESNELERDİR ve iletişim, düşünceleri zihinden alıp sözcüklerin içerisinde koyarak diğer insanlara gönderme süreçlerini içerir (Lakoff- Johnson, 1980: 148; Lakoff, 1990: 450).

Vanparys ise çalışmasında sözel iletişim eylemlerinin metaforlaşması üzerinde durmuştur. Özellikle soyut kavramlar başta olmak üzere eylemlerin metaforik şekilde yapılandıklarını ifade etmiştir (Vanparys, 1995:1). Vanpary, çalışmasındaki kanal metafor sınıflandırmasını eylemleri temsil eden, içerisinde öbek fiillerin (phrasal verb) ve deyimlerin de bulunduğu geleneksel metalinguistik metaforları listeleme üzerine kurmuştur. Vanpary sınıflandırmasını eylemler üzerine kurduğu çalışmasında kanal metafor sınıflandırması temel olarak şu şekildedir (Vanparys, 1995: 13):

DÜŞÜNCELER NESNELERDİR

SÖZCÜKLER, CÜMLELER, METİNLER TAŞIYICILARDIR

KODLAMA OLUŞTURMAK DÜŞÜNCE NESNELERİNİ SÖZCÜK TAŞIYICILARINA YERLEŞTİRMEKTİR

KONUŞMADA AKTARILAN SÖZCÜK DİNLEYİCİYE GİDEN DÜŞÜNCE NESNESİYLE DOLU TAŞIYICIDIR

SÖZCÜK TAŞIYICISINDAKİ BİLGİYİ DUYMAK DÜŞÜNCE NESNESİ İLE DOLU TAŞIYICIYI ALMAKTIR

ANLAMAK DÜŞÜNCE NESNELERİNİN SÖZCÜK TAŞIYICILARINDAN ÇIKARILMASIDIR

Turner (1996) ise kanal metaforları şiirsel bir örnek üzerinden açıklayarak sadece iletişimsel/haberleşme ifadelerinin değil aynı zamanda her sözcüğün, her betimlemenin, günlük veya edebi dilde bir mesaj iletebileceğini ifade etmiştir. “Bir gökyüzü fırtınasız temizlenmez, kendi gökyüzünü temizle.” Turner bu alıntıda kaynak alandan hedef alana doğru giden bir okuma yapmıştır. “Gökyüzünün görünüşü bir insan yüzünü karşılar, kötü havalara kötü bir mesajı karşılar. Yağmur/yağış ise mesajın gönderimidir. Bu da bize kanal metaforu hatırlatır. Mesaj taşıyıcısındaki bir nesnedir. İletişim ise nesnenin yönelimsel olarak konuşmacıdan dinleyiciye yapılan aktarımıdır (Turner, 1996: 64).”

Eubanks (2001)'de kanal metaforların hayatın her alanında bulunabileceğine sadece iletişim ve haberleşme ifadelerinde bulunmadığı görüşündedir. Eubanks'e göre “kanal metafor, DİL GÜÇTÜR, YAZMAK İLETİŞİMDİR, DÜŞÜNCELER ÜRÜNLERDİR, TARTIŞMA SAVAŞTIR, GERÇEKLİK İŞİKTİR, ANLAYIŞ YOLCULUKTUR gibi dilin dinamik kavramsal sisteminin bir parçasıdır (Eubanks, 2001: 94).” Günter, kanal metaforların İLETİŞİM TRANSFERDİR birincil deneyimsel temellerine dayandığını belirtmiştir (Günter, 2003: 103).

“Kanal metafor anlamların sözcüklerin içinde bulunmasından dolayı nesnel modellerle tutarlı olmayan sözcüklere anlamlarını koyarak alıcının anlamı bu mesajdan almasını sağlar. Bütün bu karmaşık yapılar sadece sıradan insanlar tarafından değil kodlayan, çözümleyen ve bir şiiri analiz ederken edebi eleştiri yapan edebi eleştirmenler ve bilgi teorisi gibi farklı disiplinlerden bilim adamlarıyla paylaşılan tüm kültürel modellerdir (Günter, 2003: 104).”

Bahsettiğimiz sınıflandırmalara göre, günlük konuşma dilimizde veya elimizdeki yazılı bir metinde bulunan bütün sözcükler mesaj/ileti aktaran taşıyıcı unsurlardır. Çünkü bağlamı

belirli olan her sözcük bir kanal metafor olabilir. Ayrıca kavramsal metaforlar birer kanal metafordur. Kutadgu Bilig’de özellikle yönetim ve inanç kavram alanlarında bulunan çoğu sözcük bizlere birer mesaj aktarmasının yanında çoğunluğu kanal metafor durumundadır. Düşünce/anlamlar ise yazılı veya sözlü iletişimde hedef kitleye verilmek istenen mesajdır. Bu düşünce ve anlamlar sözcükler içerisinde yer aldıkları için taşınan nesne durumundadırlar. Hedefine olumlu veya olumsuz anlamda ulaşmış her eylem de bir iletişimdir. Bu çalışmada bahsi geçen ifadeler (*ipek gönder-* ve *diken işle-*) önce kavramsal metaforlar açısından daha sonra da kanal metaforlar açısından tanımlanacaktır. Kanal metafor sınıflandırmasında çalışmanın sınırları nedeniyle Vanparys (1995: 13)’de yer alan genel kanal metafor sınıflandırmasından yararlanılmıştır.

Eski Türklerde İletişim:

Eski Türklerde iletişim/haberleşme kavramlarını ve eylemlerini destanlar çağından itibaren tanımlamaktayız. Şamanlık inanç sistemi döneminde, Türk kavimlerinin (Göktürk-Uygur- Altay- Yakut- Kırgız) menşe ve türeyiş efsanelerinde, *göge ok atarak Tanrı’ya bir haber veya elçi göndermek* (Ögel, 2010: 17), *ateş yakarak Tanrı ile iletişim kurma ve yaptıkları iyilikleri gösterme isteği* (Ögel, 2010: 299) ve *aynı zamanda ateşin gelecekte haber vermesi* (İnan, 1976: 43; Radloff, 2011: 161); *dağların yüksekliklerinden dolayı Tanrı ile iletişim kurmada önemli bir mekan görülmesi* (Tanyu, 1973: 75, 76, 77), *kutsal ruhların veya hayvanların (kuş, karga, kurt) kötü olaylarda insanlara haber vermesi* (Ögel, 2010: 22- 23, 47, 75, 313, 415), *okun devletler arası hakimiyeti haber vermesi* (Ögel, 2010: 143) Türk kültürünün tarihi dönemlerde haberleşme ve iletişimde önemli bir yer tutan unsurlardan sadece bazılarıdır.

Türk dünyasında haberleşme söz varlığını genel hatlarıyla kervan anlamına gelen *arkıç* (KT G8; DLT I -97; KB 1443; TİEM 73: 179r/8-012/70, 181r/9-012/96) (Kök, 2010: 1197); inanç bağlamında Azrail anlamına gelen *atçı* (KB 6035, 6054, 6055, 6056) (Kök, 2010: 1198); ses, seda, şan, şöhret anlamına gelen *çaw*, (DLT II, 250; KB 2320; TİEM 73 148v/8- 009/094); *çawık-* (KB 3071; DLT II 117) (Kök, 2010: 1199); *çawlan-* (KB I 740; KB I 2050); *okı-/ okıç/ okıççı/ okığu/ okıl-/ okıtsa/ okıççı* (DLT, II 254; KB 719; KB 36; KB 1473; KB 641; KB 3470; TİEM 73 135v 5-6/ 007/ 195; TİEM 73 4r/5-002/023; RK 33b/1-019/091; RK 33b/1-045/028) (Kök, 2010: 1200- 1202); ilk kez TİEM 73’te tanımlanan çağırıcı, haber verici anlamındaki *orlaguçı* (TİEM 73 179r/8-012/70); DLT’de söz, haber, salık, mektup, risale, kısa hikaye, şöhret, şan anlamına gelen *saw* (DLT I 154; TİEM 73 129r/3-007/176) (Kök, 2010: 1202); elçi anlamına gelen *sawçı* (DLT I 154; KB I 388; TİEM 73 228v/7 -020/009); XI. yy metinlerinden sadece Kutadgu Bilig’de tanımlanmış olan haberci, peygamber, iyi konuşan, hatip anlamına gelen *tildem*(KB 5651); çağır-, davet et- anlamına gelen *ünde-* (DLT I 273; KB 75) (Kök, 2010: 1203); ilk kez TİEM 73’te tanımlanan davetçi, davet eden, çağıran anlamına gelen *ündeğçi* (TİEM 73 233v/6-020/108); ilk kez TİEM 73’te tanımlanan çağırılmak, davet edilmek anlamındaki *ündel-* (228v/9-020/011); ilk kez TİEM 73’te tanımlanan çağırılmak, davet edilmek anlamındaki *ünden-, ündenil-*, (TİEM 73 40r/7-003/023; TİEM 73 236v/8- 002/282); ilk kez TİEM 73’te tanımlanan çağır-, davet et- anlamındaki *ünle-* (TİEM 73 233v/7- 020/108) (Kök, 1204- 1205); elçi olarak anlamlandırılan *yalawaç/yalafar* (DLT I 47; KB 2362; TİEM 73 12r/5-002/101; 137r/6-008/064) oluşturmaktadır (Kök, 2010: 1205- 1206). Çalışmaya nitelik ve içerik özelliği ile metaforlar aracılığı ile konu ettiğimiz mektup Kutadgu Bilig’de yer alan yazılı iletişim araçlarından biridir.

“Kutadgu Bilig’de üç mektup bulunmaktadır. Bunlardan ikisi hükümdarın Odgurmış’a mektuplarıken, diğeri hükümdarın ilk mektubuna cevap olarak Odgurmış tarafından kaleme alınmıştır. Mektupların karşılıklı olarak iletilmelerine ise Ögdülmiş aracı olmuştur. Mektuplar bir standart üzerine yazılmışlardır. Buna rağmen birbirlerine göre bölümler bakımından bazı eksiklik veya fazlalıkları bulunmaktadır (Nalbant, 2013: 10).”

Kutadgu Bilig'de İletişim Bağlamında Yer Alan İpek ve Diken Metaforları

Tarihi Türk dili alanında, Altay Türkçesinde “torko” (Gürsoy Naskali, Duranlı,1999: 182); Eski Uygur Türkçesinde “torqu” (Caferoğlu, 1968: 247); Kazak Türkçesinde “tarğın”, “torka” (Koç, Bayniyazov, Başkapan, 2003: 108); Tuva Türkçesinde “torqu” (Arıkoğlu, Kuular, 2003: 108) şeklinde yer alan torku yani ipek kumaş, “Moğolcada tarğın veya tarka(n) olarak geçer. Doerfer'e göre -k/-g-, -a/-ı, -o/-u gibi fonetik değişikliklerle gösterildiği ifade edilmiştir. Uygur Budist metinlerde eşgüti, sivil belgelerde torkun; XIV. yy Çin- Uygur belgelerinde lun olarak geçmektedir. Ligeti ise sözcüğü torku olarak vermiştir. 11. yy Karahanlı Türkçesi Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde al harir olarak geçen sözcük Kutadgu Bilig'de ilk olarak yağız yeri kaplayan yeşil ipek (68) (Clauson bu kullanımın hükümdara yapılmış bir övgü ve yeşil ipeğin bey için kullanılmış olabileceğini de ifade etmiştir). İkinci olarak ipek gibi yumuşak olmak yani huy ve davranışlardaki bir değişiklik durum için kullanılmıştır (4098). Üçüncü olarak ise ipek gönder- şeklinde kullanılmıştır (3846). 14. yüzyılda al- dibac, ipek kumaş, tarxa, barcın, torku kullanımları görülmüştür. Çağatay döneminde fermanları bir arada tutan ve koruyan renkli ipekli kumaş, tarğu ve metaforik olarak karar ve fermanları koruyan ipekli kumaş şeklinde kullanılmıştır. Kıpçak Türkçesinde de yünlü kumaş torğa şeklinde geçtiği görülmektedir (Clauson, 1972: 539).”

Dünyalık unsuru temsil eden ipek, Türk tarihi boyunca yaşam alanları olan otağların dış ve zemin yüzeyi, ustalıklı ordu yöneten Alplerin simgesi, yönetimdeki bir kağan için hesap, sorgu ve ölüm unsuru niteliğinde kullanılmıştır. İpek, su iyesine sunulan kurban törenlerinde, devletler arası hediyeleşmede, Hunlar döneminde haraç, rahatlık ve lüks unsuru, Göktürk döneminde ticaret unsuru olarak kullanımının yanında tarih boyunca olumsuz propaganda aracı olarak da kullanılmıştır (Gökalp, 1976: 18; Roux, 2011: 87, 109; Ögel, 2010: 294, 306, 430; Esin, 2001: 113, 139, 150; Çandarlıoğlu, 2003: 19, 21, 43, 51). Türkler aynı zamanda tarihleri boyunca bayraklarında ve paralarında da ipeği kullanmışlardır (Çandarlıoğlu, 2003: 100).

3846. ayur bu kadaşın irig sözlemiş/ anar torqu idum tiken çiknemiş(Arat, 1979: 387).

“Kardeşin çok kaba cevap vermiş; *ben ona ipek gönderdim, o ise, diken işlemiş* dedi(Arat, 1988: 279).”

Bu beyit Odgurmış'ın hükümdar Kün Togdı'nın ilk mektubuna karşı cevap olarak Ögdülmüş aracılığı ile gönderdiği mektubun niteliğini belirtmektedir. “Gönder-” eylemi ile oluşturulmuş bu metafora gönderilen hükümdar Kün Togdı'nın olumlu düşünceleridir. “İşle-” eylemi ile kurulan ikinci metafora ise işlenen yani yazılan Odgurmış'ın olumsuz düşünceleridir.

Bu beyitte yer alan metafor öncelikle *Kavramsal Metaforlar Açısından Mektup- İpek ve Kavramsal Metaforlar Açısından Cevap- Diken* başlıkları altında incelenmiştir. Daha sonra *Kanal Metaforlar Açısından Mektup- İpek ve Kanal Metaforlar Açısından Cevap- Diken* başlıkları altında çalışmanın asıl konusu olan kanal metaforlar açıklanmıştır.

Kavramsal Metaforlar Açısından Mektup- İpek başlığı altında ilk olarak İPEK MEKTUPTUR, İPEĞİN DEĞERİ MEKTUBUN DEĞERİDİR; ikinci olarak İPEK SÖZDÜR, İPEĞİN DEĞERİ SÖZÜN DEĞERİDİR; üçüncü olarak İPEK KAĞITTIR, İPEĞİN DEĞERİ KAĞIDIN DEĞERİDİR metaforları yer almıştır.

Kanal Metaforlar Açısından Mektup- İpek başlığında ise ilk olarak MEKTUP SÖZCÜKLERİN TAŞIYICISIDIR, MEKTUP DÜŞÜNCELERİN TAŞIYICISIDIR; İPEK SÖZCÜĞÜ HÜKÜMDARIN OLUMLU DÜŞÜNCELERİNİN TAŞIYICISIDIR kanal metaforları ortaya çıkmıştır. İkinci olarak HÜKÜMDARIN OLUMLU DÜŞÜNCELERİ/ İLETİLERİ TAŞINAN NESNEDİR kanal metaforu ortaya çıkarken, üçüncü olarak İLETİŞİM KURMAK MEKTUP GÖNDERMEKTİR, İLETİŞİM KURMAK İPEK GÖNDERMEKTİR, YAZMAK OLUMLU DÜŞÜNCE NESNELERİNİ SÖZCÜKLERE YERLEŞTİRMEKTİR kanal metaforları görülmüştür.

Kavramsal Metaforlar Açısından Cevap- Diken başlığında ise DİKEN İPTİR, SÖZ İPTİR, DİKEN SÖZDÜR ve İŞLEMEK YAZMAKTIR kavramsal metaforları yer almaktadır.

Kanal Metaforlar Açısından Cevap- Diken başlığında ise MEKTUP ODGURMIŞ'IN OLUMSUZ DUYGULARI İÇİN TAŞIYICIDIR/KAPSAYICIDIR, DİKEN SÖZCÜĞÜ OLUMSUZ DÜŞÜNCELERİN TAŞIYICISIDIR, OLUMSUZLUK/ RED TAŞINAN NESNEDİR, OLUMSUZLUK DÜŞÜNCE İÇİN TAŞINAN NESNEDİR, CEVAP VERMEK DİKEN İŞLEMEDİR veya YAZMAK OLUMSUZ DÜŞÜNCE NESNELERİNİ DİKEN SÖZCÜĞÜNE YERLEŞTİRMEKTEDİR. Burada hedef durumunda olan Kün Togdı'nın mektubun içeriğinin olumsuzluğunu anlamasıyla MEKTUBU ANLAMAK OLUMSUZ DÜŞÜNCE NESNELERİNİN MEKTUP TAŞIYICISINDAN ÇIKARILMASIDIR metaforu ortaya çıkmaktadır.

Kavramsal Metafor Açısından Mektup- İpek

Bu beyitte yer alan metafora daha genel anlamda bakılırsa mektup ve ipek arasındaki ilişki bir metafor oluşturmaktadır. Bilişsel olarak kağıt ve ipek her ikisi de tarih boyunca yazı aracı olmuştur. İkinci olarak, Hükümdar Kün Togdı'nın Odgurmuş'a gönderdiği mektupta yer alan olumlu düşüncelerin niteliği ile ipeğin yumuşaklığının/ dokusu arasındaki ilişki bir metafor oluşturmaktadır. Bu metaforda kaynak alanda yer alan ipeğin niteliği hedef alandaki mektubun içerisindeki sözlerin değeri üzerine şemalanmaktadır. Metaforların oluşabilmesi için kaynak ve hedef alanlarda yer alan kavramların bilişsel olarak aynı özelliklere sahip olması gerekir. Çünkü birinin diğeri açısından tanımlanması söz konusu değildir. Burada metaforu oluşturan olay iki alan arasındaki kavramlaştırma ilişkisidir. Bu nedenle her iki alanında bilişsel uygunlukları her metafor içerisinde tanımlanmıştır.

Metafor 1:

Kaynak Alan: İpek **Hedef Alan:** Mektup

İPEK MEKTUPTUR

İPEĞİN DEĞERİ MEKTUBUN DEĞERİDİR

Ontolojik ve Bilişsel Uygunluklar:

İpek Maddedir

Kağıt Maddedir

İpek tarihte kullanılan mektup araçlarından biridir.

Kağıt tarihte kullanılan mektup araçlarından biridir.

İpek üzerine yazı yazılabilir.

Kağıt üzerine yazı yazılabilir.

İpek katlanabilir/mühürlenebilir

Kağıt katlanabilir/mühürlenebilir

Bu metaforda kaynak alanda yer alan ipeğin niteliği hedef alandaki mektubun niteliği üzerine şemalanmaktadır

Metafor 2:

Kaynak Alan: İpek **Hedef Alan:** Söz, Değer

İPEK SÖZDÜR

İPEĞİN DEĞERİ SÖZÜN DEĞERİDİR

Ontolojik ve Bilişsel Uygunluklar:

İpek kökeni bitki olan değerli bir üründür.

Hükümdarın sözü değerlidir.

İpeğin değeri hükümdar sözünün değeridir.

Mektubun değerinin ipek ile karşılanması mektubun içerisindeki sözcüklerin, anlamların da ipek niteliğinde olduğu anlamına gelir. Bu nedenle ipeğin niteliği aynı zamanda mektubun içerisindeki sözcükler ve anlamların değeri niteliği üzerinde şemalanmaktadır.

Metafor 3:

Kaynak Alan: İpek   **Hedef Alan:** Kağıt

İPEK KAĞITIR**İPEĞİN DEĞERİ KAĞIDIN DEĞERİDİR****Ontolojik ve Bilişsel Uygunluklar:**

İpek bitki kökenli bir maddedir

Kağıt bitki kökenli (canlı varlık kökenli) bir maddedir

İpek üzerine yazılabilir

Kağıt üzerine de yazılabilir

İpek beyaz renkli olabilir

Kağıt beyaz renkli olabilir

Burada kağıt ve ipek arasında benzetme açısından bir metafor oluşturulmuştur. Fakat ortak özelliklerinin olması ve kültürel açıdan ikisinin de uygarlık simgesi olması bu metaforun oluşmasında etken olmuştur.

Kanal Metaforlar Açısından Mektup- İpek

3846. beyitte yer alan *ipek gönder*-ifadesine temel olarak kanal metaforları içerisinde yer alan İLETİŞİMSSEL ARAÇLAR TAŞIYICIDIR/ KAPSAYICIDIR metaforu açısından bakılırsa yazılı iletişim aracı olan mektup (ipek) hükümdar Kün Togdı'nın olumlu düşüncelerinin taşıyıcısıdır. Buradan temel olarak MEKTUP SÖZCÜKLERİN TAŞIYICISIDIR veya MEKTUP DÜŞÜNCELERİN TAŞIYICISIDIR kanal metaforları ortaya çıkmaktadır. SÖZCÜKLER CÜMLELER METİNLER TAŞIYICIDIR kanal metaforuna göre ise İPEK SÖZCÜĞÜ HÜKÜMDARIN OLUMLU DÜŞÜNCELERİNİN TAŞIYICISIDIR kanal metaforu ortaya çıkmaktadır.

DÜŞÜNCELER NESNELERDİR/ANLAMLAR NESNELERDİR kanal metaforu açısından ise bu mesajlar/iletiler (olumlu düşünceler) taşınan nesne durumundadır. Buradan HÜKÜMDARIN OLUMLU DÜŞÜNCELERİ/İLETİLERİTAŞINAN NESNEDİR kanal metaforu ortaya çıkmaktadır.

İLETİŞİM GÖNDERMEKTİR/AKTARMAKTIR metaforu açısından bakıldığında ise gönder- eylemi ile yapılan bu metaforunda sözcükler ve mesajlar/iletiler taşınan nesne durumuna gelmiştir. Buradan İLETİŞİM KURMAK MEKTUP GÖNDERMEKTİR/ İLETİŞİM KURMAK İPEK GÖNDERMEKTİR kanal metaforları yanında YAZMAK OLUMLU DÜŞÜNCE NESNELERİNİ SÖZCÜKLERE YERLEŞTİRMEKTİR kanal metaforu ortaya çıkmaktadır.

Yazar ve okuyucu bağlamında bakıldığında ise Hacib hükümdarın değerli sözlerinin yer aldığı mektubu ve sözlerin/hükümlerin değerini ifade etmek için ipek metaforunu kullanmıştır.

Kavramsal Metaforlar Açısından Cevap- Diken

Diken somut canlı varlığı da Kutadgu Bilig’de olumsuzluk, kötülük, zorluk gibi hedef alanlara şemalanan kaynak alan olarak kullanılmıştır. Burada yer alan metaforunda *işle-* eylemi diken somut canlı varlığını metaforlaştırmıştır. “Çikne-” Clauson’un sözlüğünde, süslemek, uygulamak, nakış yapmak şeklinde anlamlandırılmıştır (Clauson, 1972: 416).

Türkçe Sözlükte *işle-* eylemi, “1. bir şeye emek vererek onu daha elverişli bir duruma getirmek, 2. İnce ve süslü şeyler yapmak, nakışlamak, 3. İçine girmek, etkilemek, nüfuz etmek, 4. Nakşetmek: 5. İyi çalışmak, Müşterisi bol olmak: 6. Durağan durumdan hareketli duruma geçmek, çalışmak: 7. Herhangi bir konuyu ele alarak incelemek, öğretmek: 8. Düşüncelerini herhangi birine etki yaparak benimsetmek: 9. İşlek, etkin durumda olmak: 10. Çıban, olgunlaşma yolunda olmak: 11. Yara, kapanmamak: 12. Gidip gelmek: 13. Hesapları kayıtları düzenli olarak tutmak veya gereken yere aktarmak: 14. Herhangi bir ürünü satışa sunulmadan önce birtakım işlemlerden geçirmek anlamlarına gelmektedir (Türkçe Sözlük, 2005: 998-999).”

Diken somut, keskin, zarar verici, bitkilerde bulunan canlı bir varlıktır. *İşle-* eylemi ise diken somut canlı varlığını ip şeklinde algılamamızı sağlar. İkinci olarak dikenle kast edilmek istenen sözcüktür. Sözcük/ sözcükler mektuba/ipeğe diken şeklinde işlenmektedir. Dikenin olumsuz özellikleri de sözlerin/sözcüklerin olumsuzluğunu yansıtmaktadır.

Metafor 1:

Kaynak Alan: Diken **Hedef Alan:** İp

DİKEN İPTİR

Ontolojik ve Bilişsel Uygunluklar:

Diken incedir.

İp ince bir nesnedir

Diken canlı bir varlıktır

İp işlenen somut bir maddedir.

Burada da “ipek- kağıt” arasındaki benzerlik ilişkisine dayalı kavramsal bir metafor vardır. Diken ve ip ikisi de somut bir varlık olmasının yanında aralarında ontolojik benzerlikler olması diken-ip arasında metafor oluşmasında etken olmuştur.

Metafor 2:

Kaynak Alan: İp **Hedef Alan:** Söz

SÖZ İPTİR

Ontolojik ve Bilişsel Uygunluklar:

Söz kolay şekil alabilir

İp kolay şekil alabilir.

Metafor 3:

Kaynak Alan: Diken **Hedef Alan:** Söz

DİKEN SÖZDÜR

DİKENİN ACISI SÖZÜN OLUMSUZLUĞUDUR

Ontolojik ve Epistemik/ Bilişsel Uygunluklar:

Diken tehlikeli ve acıtan canlı bir varlıktır

Diken insana zarar veren canlı bir varlıktır

Olumsuz sözler beklentilere göre insana zarar verir.

Metafor 4:

İŞLEMEK YAZMAKTIR

Kaynak Alan: İşle- **Hedef Alan:** Yaz-

İşle- emek gerektiren bir eylemdir.

Yaz- emek gerektiren bir eylemdir.

İşle- eylemi bez parçası üzerine yapılır.

Yaz- ipek veya kağıt üzerine yapılır.

Kanal Metaforlar Açısından Cevap- Diken:

Temel olarak İLETİŞİMSSEL ARAÇLAR TAŞIYICILARDIR/KAPSAYICIDIR kanal metaforu açısından bakıldığında burada MEKTUP ODGURMIŞ'IN OLUMSUZ DUYGULARI İÇİN TAŞIYICIDIR/KAPSAYICIDIR kanal metaforu yanında SÖZCÜKLER/ CÜMLELER/ METİNLER TAŞIYICIDIR kanal metaforundan DİKEN SÖZCÜĞÜ OLUMSUZ DÜŞÜNCELERİN TAŞIYICISIDIR metaforu görülmektedir.

DÜŞÜNCELER/ANLAMALAR/İLETİLER TAŞINAN NESNELERDİR kanal metaforundan OLUMSUZLUK/RED TAŞINAN NESNEDİR, OLUMSUZLUK DÜŞÜNÇESİ TAŞINAN NESNEDİR kanal metaforları ortaya ortaya çıkmaktadır.

İLETİŞİM GÖNDERMEKTİR/ AKTARMAKTIR kanal metaforuna göre ise CEVAP VERMEK DİKEN İŞLEMEKTİR veya YAZMAK OLUMSUZ DÜŞÜNCE NESNELERİNİ DİKEN SÖZCÜĞÜNE YERLEŞTİRMEKTİR metaforu ortaya çıkmaktadır. İletişim sadece bir mesaj göndermek veya mektup yazmak değildir. İletişim aynı zamanda iletişim araçlarının ve sözel ifadelerin içindeki anlamları da iyi bir şekilde anlamaktır. ANLAMAK DÜŞÜNCE NESNELERİNİN SÖZCÜK TAŞIYICILARINDAN ÇIKARILMASIDIR kanal metaforuna göre MEKTUBU ANLAMAK OLUMSUZ DÜŞÜNCE NESNELERİNİN MEKTUP TAŞIYICISINDAN ÇIKARILMASIDIR metaforu ortaya çıkmaktadır.

Kün Togdı ve Odgurmuş arasındaki iletişimde yer alan mektuplar her ikisinin de olumlu/olumsuz düşüncelerinin taşıyıcısıdır. Mektup her ikisi arasında Ögdülmiş beraberinde bir iletişim kanalı haline gelmiştir. Odgurmuş ve Kün Togdı bürokrasi bağlamında iletişim kurmayı bilen şahsiyetlerdir. Odgurmuş'tan gelen cevap olumsuz olsa da ifadenin niteliği tamdır. Çünkü olumlu ve olumsuz da olsa mesaj/ileti hedefe yani Kün Togdı'ya gitmiştir. Bunu da Kün Togdı 3847. beyitte doğrulamıştır. Mesajın/iletinin tam olduğunu Kün Togdı'nın Odgurmuş'dan gelen cevabı diken şeklinde ifade etmiştir. Odgurmuş da hükümdardan gelen mektubu iyi anlamış olacak ki kendi idealist düşünceleri uğruna mektubu olumsuz yanıtlamıştır. Bu durum her iki şahsiyet arasındaki iletişimin başarılı şekilde aktarıldığının göstergesidir.

Sonuç

Çalışmaya konu edilen 3846. beyitteki *ipek gönder-* ve *diken işle-* ifadeleri ilk olarak kaynak/hedef yani gönderici/alıcı bağlamında iletişimin/haberleşmenin niteliğini belirten kanal metafor örnekleridir. Beyite göre burada ilk olarak Kün Togdı iletişimde gönderici yani kaynak, hedef/alıcı ise Odgurmuştur; ikinci olarak ise Odgurmuş iletişimde gönderici/kaynak, hedef /alıcı ise Kün Togdı'dır.

İpek gönder- ifadesinin Kanal Metaforlar Açısından görünümü MEKTUP SÖZCÜKLERİN TAŞIYICISIDIR, MEKTUP DÜŞÜNCELERİN TAŞIYICISIDIR; İPEK SÖZCÜĞÜ HÜKÜMDARIN OLUMLU DÜŞÜNCELERİNİN TAŞIYICISIDIR; HÜKÜMDARIN OLUMLU DÜŞÜNCELERİ/ İLETİLERİ TAŞINAN NESNEDİR İLETİŞİM

KURMAK MEKTUP GÖNDERMEKTİR, İLETİŞİM KURMAK İPEK GÖNDERMEKTİR, YAZMAK OLURLU DÜŞÜNCE NESNELERİNİ SÖZCÜKLERE YERLEŞTİRMEKTİR; MEKTUBU ANLAMAK OLUMSUZ DÜŞÜNCE NESNELERİNİN MEKTUP TAŞIYICISINDAN ÇIKARILMASIDIR şeklindedir.

Diken işle- ifadesinin kanal metaforlardaki görünümü ise MEKTUP ODGURMIŞ'IN OLUMSUZ DUYGULARI İÇİN TAŞIYICIDIR, DİKEN SÖZCÜĞÜ OLUMSUZ DÜŞÜNCELERİN TAŞIYICISIDIR; OLUMSUZLUK/ RED TAŞINAN NESNEDİR, OLUMSUZLUK DÜŞÜNÇESİ TAŞINAN NESNEDİR, CEVAP VERMEK DİKEN İŞLEMEDİR, YAZMAK OLUMSUZ DÜŞÜNCE NESNELERİNİ DİKEN SÖZCÜĞÜNE YERLEŞTİRMEKTİR şeklindedir.

İpek, Türk kültüründe tarihi hafızası olan bir sözcüktür. Bu beyit kültür dilbilimi açısından yani kültürel açıdan yorumlandığında köklü bir geçmişe sahip olduğu görülür. Üretimi zahmetlidir. Değerlidir. Bu nedenle Kün Togdı'nın mektubu değerli bir meta ile ipek ile metaforlaştırılmıştır. Ayrıca Ögel de bu beyitle ilgili yorumunu eski Türk destanlarına kadar götürmüştür ve eski Türk destanlarında iletişim yollarından birinin de halı ile haber göndermek olduğunu ifade etmiştir. "Halı ile haber vermek Türk destanlarının eski bir düşüncesidir. Örneğin bir kilim dokunurken nakışlar arasına bazı işaretler konuyor ve böylece haber veriliyordu. Bu durum da nakışların bir dili var demektir (Ögel, 1995: 166).

Yusuf Has Hacıp'in Kutadgu Bilig adlı söz incileri ile bezenmiş manzum eserinde görülen *ipek gönder-* ve *diken işle-* kavramları yalnız insanî ilişkiler açısından değil aynı zamanda uluslararası ilişkiler açısından da dikkate değer göndermelerdir. Bu tarihi öneme haiz kültür hazinesi eşsiz dil mirası Türk kültür tarihi iletilerini dünden bugüne Türk düşüncesi aracılığıyla kuşaktan kuşağa aktarmaktadır. Kültürel kavramlar düşünce ve eylemlerin taşıyıcı tarihi ve sosyal kodlarıdır.

Kaynakça

- ARAT, R. R. (1979). Kutadgu Bilig I- Metin. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARAT, R. R. (1988). Kutadgu Bilig II- Çeviri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ARIKOĞLU, E.- KUULAR, K. (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CAFEROĞLU, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CLAUSON, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary Pre- Thirteenth Century Turkish*. London: Oxford at the Calenderon Express.
- ÇANDARLIOĞLU, G. (2003). *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- ERDEM, M. (2003). *Türkmen Türkçesinde Metaforlar*. Ankara: KÖKSAV.
- ESİN, E. (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- EUBANKS, P. (2001). Understanding Metaphors for Writing: In Defense of the Conduit Metaphor. *College Composition and Communication*, C. 53, S.1, pp. 92-118.
- GÖKALP, Z. (1976). *Türk Töresi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- GÜRSOY, E. N., DURANLI, M. (1999). *Altayca- Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜNTER, R. (2003). *How Metonymic are Metaphors?*, Ed., Antonio Barcelona, Metaphor and Metonymy at the Crossroads, De Gruyter Mouton.

- İNAN, A. (1976). *Eski Türk Dini Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- KOÇ, K., BAYNİYAZOV, A., BAŞKAPAN, V. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi S zl đ *. Ankara: Akçağ Yayınları.
- K K, A. (2010). XI. Y zyılda Türk D nyasında Haberleşme Metonimileri. *Turkish Studies*, C. 5. ss.1194-1209.
- LAKOFF, G. JOHNSON, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- LAKOFF, G. (1990). *Woman, Fire and Dangereous Things What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- LAKOFF, G. JOHNSON, M. (1999). *Philosophy In The Flesh: The Embodied Mind And It's Challenge To Western Thought*. New York Basic Books.
- NALBANT, M. V. (2013). Eski Türk MektuplaŐma Geleneği  zerine Kutadgu Bilig Açıısından Bir Değerlendirme. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 10, S.3, ss.6- 30.
- ORTONY. A. (1979). *Metaphor and Thought*. USA: Cambridge University Press.
- ÖGEL, B. (2010). *Türk Mitolojisi I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖGEL, B. (1995). *Türk Mitolojisi II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- RADLOFF, W. (2008). *Türklük ve Şamanlık*.  ev., A. Temir, T. Andaç, N. Uđurlu. İstanbul: Örgün Yayınevi.
- REDDY, M. J. (1979). The Conduit Metaphor- A Case Of Frame Conflict In Our Language About Language. Ed. Andrew Ortony. *Metaphor and Thought*. USA: Cambridge University Press, ss. 284- 325.
- ROUX, J. P. (2011). *Eski Türk Mitolojisi*.  ev. Musa Yaşar Sağlam. Ankara: BilgeSu Yayınları.
- TANYU, H. (1973). *Dinler Tarihi Araştırmaları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- TURNER, M. (1996). *The Literary Mind*. New York: Oxford University Press.
- Türkçe Sözlük. (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- VANPARYS, J. (1995). A Survey of Metalinguistic Metaphors. Goossens, Louis. *By Word of Mouth: Metaphor, Metonymy And Linguistic Action In A Cognitive Perspective*. John Benjamins Publishing Company, 1995, ss. 1- 34.
- YUNUSOĞLU, M. K. (2016). *Budist Türk  evresi Eserlerde Metaforlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

AZƏRBAYCAN ƏFSANƏLƏRİNİN SÜJET XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Elnarə ƏMİRLİ*

Özət

Epik folklorun kiçik həcmli janrı olan əfsanələr özünəməxsus süjet quruluşuna malikdir. Əfsanələr bir qayda olaraq epizodik hadisədən ibarət olur. Əfsanələr etioloji xüsusiyyətə malik olduğu üçün həmin epizodik hadisə də yaranışın gerçəkləşməsi ilə nəticələnir. Əfsanə süjetini öyrənmək üçün yaranışın əsasında dayanan hadisəni: baş vermiş möcüzənin səbəblərini, möcüzənin şəkillərini və yaranmış məfhumu öyrənmək lazımdır.

İstinad etdiyimiz bir çox mənbədən Azərbaycan əfsanələrinə xas 163 süjet müəyyən etmişik. Süjetlərin bölgüsü və təsnifi zamanı yaranışı şərtləndirən səbəblər əsas götürülmüşdür. Bu səbəblər, həmçinin qəhrəmanın xarakteri ilə sıx bağlıdır.

Əfsanə süjet tiplərinin təsnifi qəhrəmanların xarakterinə görə aparılmışdır. Daha dəqiq desək, əfsanə qəhrəmanlarının əməlləri yaranışı gerçəkləşdirən başlıca amildir. Qəhrəmanın əməlinin xarakterindən qaynaqlandığını nəzərə alsaq, əfsanə qəhrəmanının xarakterinə görə dəyərləndirilməsi əfsanə süjetinin tədqiqində və təsnifində vacib məsələdir.

Açar Sözlər: Əfsanə Süjeti, Əfsanə Qəhrəmanı, Epizodik Hadisə, Süjetlərin Təsnifi, Süjet Tipləri.

AZƏRBAYCAN EFSANELERİNİN KONU ÖZELLİKLERİ

Özet

Epik folklorun kiçik həcmli türü olan efsaneler kendine özgü konu yapısına sahiptir. Efsaneler, istisnasız olarak epizodik olaylardan oluşmaktadır. Efsaneler neden bilimsel özelliklere sahip olduğu için bu epizodik olay da varoluşun hayata geçmesi ile sonuçlanır. Efsane konusunu öğrenmek için varoluşun merkezinde duran olayı; ortaya çıkan mucizenin nedenlerini, mucizenin şekillerini ve oluşmuş kavramı öğrenmek gerekir.

Atıfta bulunduğumuz pek çok kaynaktan Azerbaycan efsanelerine özgü 163 konu belirledik. Konuların tasnifi ve tasnif zamanı belirlenirken oluşumu şartlandıran nedenler esas alınmıştır. Bu nedenler, kahramanın karakteri ile de oldukça bağlantılıdır.

Efsane konu tiplerinin tasnifi kahramanların karakterine göre yapılmıştır. Daha doğrusu, efsane kahramanlarının edimleri oluşumu gerçekleştiren başlıca etkidir. Kahramanın ediminin karakterinden kaynaklandığını düşünersek, efsane kahramanının karakterine göre değerlendirilmesi, efsane konusunun araştırılmasında ve tasnifinde önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Efsane Konusu, Efsane Kahramanı, Epizodik Olay, Konuların Tasnifi, Konu Tipleri.

---

* Aspirant (Doktora Öğrencisi), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Folklor İnstitutu, el-mek: elnara.amirli@mail.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9050-9139>

PLOT FEATURES OF AZERBAIJAN LEGENDS

Abstract

Legends, a small genre of epic folklore, have a unique plot structure. Legends usually consist of episodic events. Because legends have an etiological character, this episodic event also results in the realization of creation. In order to study the plot of a legend, it is necessary to study the underlying event of creation: the causes of the miracle that took place, the methods of the miracle, and the concept that emerged.

We have identified 163 plots specific to Azerbaijani legends from many sources. During the division and classification of plots, the reasons for their emergence were taken into account. These reasons are also closely related to the character of the protagonist.

The classification of legend plot types is based on the character of the heroes. To be more precise, the actions of the heroes of the legend are the main factor in the creation. Given that the hero's actions stem from his character, the study of the character of the hero is an important issue in the study and classification of the plot of the legend.

Key Words: Legend Plot, Legend Hero, Episodic Event, Classification Of Plots, Plot Types.

Giriş

Epik folklorun kiçik həcmli janrı olan əfsanələr özünəməxsus süjet quruluşuna malikdir. Əfsanələr bir qayda olaraq epizodik hadisədən ibarət olur. Əfsanələr etioloji xüsusiyyətə malik olduğu üçün həmin epizodik hadisə də yaranışın gerçəkləşməsi ilə nəticələnir. Belə ki, qarşıya çıxan hər hansı gerçəkliyə, onun mənşəyinə olan maraq əfsanə süjetinin işə düşməsi üçün zəmin yaradır: bu zəmin həm də əfsanənin söyləndiyi konteksti formalaşdırır. Söyləyici uyğun süjeti seçir və söyləyir. Əldə etdiyimiz mətnlərə istinad edərək deyə bilərik ki, əfsanə süjetinin inkişaf ardıcılığı aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

1. Möcüzəni şərtləndirən səbəblər;
2. Möcüzəli hadisə;
3. Yaranmış varlıq.

Əfsanə süjetini öyrənmək üçün yaranışın əsasında dayanan hadisəni: baş vermiş möcüzənin səbəblərini, möcüzənin şəkillərini və yaranmış məfhumu öyrənmək lazımdır. Qeyd edək ki, əfsanədə möcüzəli hadisənin başvermə səbəbləri müxtəlifdir. Bundan başqa, personajların vəziyyəti, xarakteri və digər xüsusiyyətləri möcüzəli hadisənin baş verməsində vacib rol oynayır. Bütün bu üsürləri və onlar arasındakı əlaqəni öyrənməklə əfsanə süjeti haqqında aydın təsəvvür əldə etmək mümkündür.

Hadisələr qəhrəmanın təmsalında təqdim olunduğu üçün süjet bir çox hallarda qəhrəmanın təqdimi ilə başlayır. “*Diyillər, Günəş və Ay bacı-qardaş imiş*” (AFA Şəki folkloru, 2000: IV, 39), “*Günəşlə Ay yaxın dostiymişdər*” (AFA Şəki folkloru, 2000: IV, 41), “*Bənövşəynən qızılgül iki bəjidi dayna*” (Qarabağ: folklor da bir tarixdir, 2013: VI, 35). “*Deyir ki, bir gəlin varmış. Bunun uşağı olmurmuş*” (Qarabağ: folklor da bir tarixdir, 2013: 40), “*Qədim əyyamlarda bir əjdaha varmış*” (AFA Şəki folkloru, 2000: IV, 41), “*Deyillər ki, qədimlərdə Gül gözəlliyi ilə dünyada tayı-bərabəri olmayan qızıymış*” (AFA Şəki folkloru, 2000: IV, 114), “*Diyirlər ki, iki yetim qardaş variymiş – İsx və Musax adında*” (AFA Şəki folkloru, 2000: IV, 115), “*Deyillər, canavar peyğəmbərin iti oluf, ilan balığı da onun tütəyi*” (Qarabağ: folklor da bir tarixdir, 2012: III, 49), “*Eyib baba yüz altmış-yüz yetmiş il bundan qabaq Ərəb Qədim kəndində yaşayıb*” (Xəlilov, 2006). Bilirik ki, hadisələr öz ifadəsini surətlərdə tapır. Şifahi nümunələrdə də söyləyici hadisəni surətlər vasitəsilə çatdırır. Əfsanənin əvvəlində təqdim olunan hadisə həmçinin qəhrəman haqqında da təsəvvür yaradır.

Əfsanələrdə əvvəlcə qəhrəmanlar tanınılır, ardınca vəziyyət təqdim olunur. Əfsanələr informativ xarakter daşdığı üçün süjet də əlavə təfərrüatlara yol vermədən birbaşa yaranışla əlaqədar hadisənin təqdimi ilə başlayır. Belə ki, əksər əfsanələrdə dinləyicinin fikri birbaşa hadisəyə yönləndirilir. Təsvir olunan hadisənin başvermə şərtləri (məkanı və şəraiti) mətndən-mətnə dəyişir. “*Günlərin bir günü Ayın anası qonşu ilə çörək yapmış*” (Azərbaycan mifoloji mətnləri 1988: 36), “*Peyğəmbərnən Əli Əleyhissəlam ağacın dibində oturub söhbət eliyirmişdər*” (Qarabağ: folklor da bir tarixdir 2013: V, 25), “*Peyğəmbər deyif, hər küşdə evladını götsün, çıxsın gəlsin meydana. Hərə birini alif dalına gedifdi*” (Qarabağ: folklor da bir tarixdir, 2012: III, 28) və s.

Bəzi mətnlərdə yaranmış varlığın təqdimi ekspozisiya rolunu oynayır. Tutaq ki, “*Şayıb-Qayıb dağının haça zirvəsinin hər birində iki məzar var*” (Xəlilov, 2006), “*Əli bulağı çox möcüzəli bir bulaxdı*” (Qarabağ: folklor da bir tarixdir 2013: V, 29), “*Bizdə Əli bulağı varyıdı. And olsun Allaha ki, o bulax müqəddəs bir bulağıydı*” (Qarabağ: folklor da bir tarixdir, 2012: III, 83), “*Ayın üzündəki ləkələr Fatma nənə – canım qurban olmuşun əl izidi. Mən belə eşitmişəm*” (Qarabağ: folklor da bir tarixdir, 2013: VI, 39). Bir qisim əfsanələr isə şəraitin təsviri ilə başlayır: “*Qədim zamannarda göyün üzünü qara bulutdar tutufmuş. Hər tərəf qarannux, zülmət kimiymiş*” (Qarabağ: folklor da bir tarixdir, 2012: III, 31). Gətirdiyimiz nümunələr əfsanə süjetinin müxtəlif şəkildə başlamasını göstərir.

Azərbaycan əfsanələrinin süjet tipləri

İstinad etdiyimiz 60-dan çox mənbədən Azərbaycan əfsanələrinə xas 163 süjet müəyyən etmişik. Süjetlərin bölgüsü və təsnifi zamanı yaranışı şərtləndirən səbəblər əsas götürülmüşdür. Bu səbəblər, həmçinin qəhrəmanın xarakteri ilə sıx bağlıdır. Tutaq ki, personaj pis əməlinə görə cəzalandırılıbsa, həmin süjetlər günahkarlar, çarəsiz vəziyyətdə qalıb dua edib xilas olursa, həmin süjetlər xilasolmalar qrupuna daxil edilmişdir. Bundan başqa, elə əfsanə süjetləri vardır ki, iki və daha çox yaranışdan bəhs etdiyi üçün kəşifən məqamlara da rast gəlmək olur. Ona görə də təsnifdəki bəzi şərtliliklər qaçılmazdır.

Azərbaycan əfsanə süjetlərini məzmununa görə 4 qrupa bölmək olar: müqəddəslər, xilasolmalar, günahkarlar, mübahisələr. Müqəddəslərdən bəhs edən süjetlər ümumi süjetlərin 35,6 %-ni (58 süjet), xilasolmalar haqqında olan süjetlər 33,7 %-ni (55 süjet), günahkarlar haqqındakı süjetlər 22,7 %-ni (37), mübahisələrə həsr olunmuş süjetlər 8 %-ni (13 süjet) təşkil edir.

Qeyd edək ki, əfsanə süjetlərinin öyrənilməsi ilə belə bir nəticəyə gəldik ki, göstərilən 4 qrupa aid süjetləri ortaq əlamətlərinə görə qrup daxilində yenidən təsnif etməyə ehtiyac vardır. Süjetlərin təsnifatı zamanı qarşılaşdığımız ikinci problem bəzi süjetlərin məzmununa görə bir neçə qrupa aid edilməsinin mümkünlüyü idi. Süjetlərin təsnifatında, əsasən, qəhrəmanın vəziyyəti, xarakteri və baş verən hadisədə iştirakı nəzərə alınmışdır. Bütün bu sadələşdirdiyimiz xüsusiyyətlər həm də möcüzəli hadisənin səbəbi kimi də özünü göstərir. Bir çox süjetlərin məzmun oxşarlığını nəzərə alsaq, bəzi bölgülər şərti xarakter daşıya bilər. Bu kəşifmələri aradan qaldırmaq üçün biz bəzi süjetləri daha çox uyğun olan qrupa daxil etmişik. Süjetlər haqqında məlumat verərkən hər süjetin etioloji xüsusiyyəti də statistik cəhətdən dəyərləndirilmişdir. Qeyd edək ki, eyni süjetin müxtəlif variantlarında bir çox hallarda ayrı-ayrı yaranışlar gerçəkləşir. Həmçinin təketiologiyalı və çoxetiologiyalı əfsanələrin mövcudluğunu nəzərə alsaq, yaranışların kəmiyyəti süjetlərin kəmiyyətindən çoxdur.

I Müqəddəslər haqqında

Bu qrupa daxil etdiyimiz süjetlərin əksəriyyəti müxtəlif söyləyicilər tərəfindən ayrı-ayrı müqəddəslərə aid edilir. Tutaq ki, Məhəmməd peyğəmbərdən bəhs edən süjet başqa variantında Həzrət Əliyə uyğunlaşdırılmışdır. Başqa sözlə, müqəddəslər haqqında xeyli ortaq süjetlər vardır. Biz yalnız bir müqəddəsə aid olan, başqaları haqqında söylənməyən süjetləri qrup şəklində salmış, təkrarlanan süjet tiplərini isə ümumi şəkildə vermişik. Qrup daxilində yalnız bir

müqəddəs haqqında söylənən süjetləri ayırmış və dəqiq adlandırmış, ortaq süjetləri isə ayrı alt qrupa daxil edərək “digər müqəddəslər” adı ilə vermişik. Müqəddəslərlə bağlı müəyyən etdiyimiz 58 süjeti belə təsnif etmək olar:

1. Nuh peyğəmbər. 58 süjetin 9-u Nuh peyğəmbər haqqındadır. Bir süjetin 3 müxtəlif variantında iki yaranış, digər 8 süjetdə isə bir yaranışdan bəhs olunur. Variantlar da daxil olmaqla 9 süjetdən 6-sı quşa, 1-i daşa, 9-u heyvanlara, 2-si isə mənəvi məsələlərə aid yaranışlardan bəhs edir.

2. Məhəmməd peyğəmbər. Məhəmməd peyğəmbərdən bəhs edən 3 süjetin hamısı təketiologiyalıdır. Bu süjetlərdən 2-si həşəratlara, 1-i göy cisminə (Ay), 1-i isə bitkiyə aid olan yaranış haqqındadır. Variantlar da daxil olmaqla 4 yaranışdan 1-i peyğəmbərin tərini yerə düşməsi, 1-i alqışı, 1-i qarğıışı, 1-i isə peyğəmbərə oxunan dua nəticəsində gerçəkləşir.

3. Həzrət Əli. Həzrət Əli haqqında 10 süjet müəyyən etmişik. Həzrət Əli ilə bağlı süjetlərin əksəriyyəti hər hansı məkanda müəyyən izin yaranışından bəhs edir. Variantlar da daxil olmaqla 10 süjetdən 3-ü çoxyaranışlı, digər süjetlər isə tək yaranışlıdır. Bu süjetlərin 8 müxtəlif variantlarında məkanlarda mövcud olan izlərin, 3 variantda parçalanmış daşların, 2-də su hövzələrinin, 1-də isə ziyarətgahın yaranışından danışılır. Naxçıvandan toplanmış bir əfsanədə söyləyici Həzrət Əli surətini Koroğlu surəti ilə əvəz edir (AFA Naxçıvan folkloru, 2011: XXIII, 86).

4. Pir baba. Qeyd edək ki, bir qisim süjetlərdə Pir baba personajı iştirak edir. Bu süjetlərin hamısı əjdahanın insanlara ziyan verməsindən bəhs edir. Şəkidən toplanmış iki örnəkdən birində söyləyici “Pir baba”nı “Babarat baba” ilə (Şəki folklor örnəkləri, 2014: II, 171), ikincidə Xıdır İlyas ilə (AFA Şəki folkloru, 2000: IV, 41) əvəz edir. Digər süjetlər isə “Pir baba” ilə bağlıdır. Şəkidən və Gəncəbasar bölgəsindən toplanmış örnəklərə görə, əjdahanı cəzalandıran göstərilən personajlardır. Naxçıvandan toplanmış iki nümunədən birində cəza verən Allahdır. İkinci süjetə görə isə cəzalandıran tərəf aydın göstərilir. Variantlar da daxil olmaqla “Pir baba”dan bəhs edən 4 süjetin 2-də bir yaranış, digər 2 süjetdə isə iki yaranış göstərilir. Eyni süjetin 6 variantından 3-ü tək (daşın yaranışı), digər 3-ü isə (daşın və su hövzəsinin, daşın və daşdakı izin yaranışı) çoxetiologiyalıdır. Belə ki, bu süjetlərin 8 variantında daşların, 2-də daşlardakı izlərin, 1-də su hövzəsinin, 1-də əjdahanın yaranışından bəhs olunur.

5. Süleyman peyğəmbər. Süleyman peyğəmbər haqqında 3 süjet müəyyənləşdirdik. Bu süjetlərin hamısı canlıların yaranışından bəhs edir və tək yaranışlıdır. Müəyyən etdiyimiz 3 süjetdə 5 yaranış gerçəkləşir. Süleyman peyğəmbərdən bəhs edən bütün süjetlərdə heyvanların və quşların (həmçinin onlara aid hər hansı əlamətin) yaranışından bəhs olunur.

Digər müqəddəslərdən bəhs edən süjetlərin sayı çox olmadığına görə bu süjetlər haqqında ayrıca bölmələr şəklində məlumat verməyə ehtiyac duymadıq. Qalan 29 süjet Musa peyğəmbər, Yaqub peyğəmbər, İbrahimxəlil peyğəmbər, Xızır peyğəmbər, Seyid İbrahim ağa, Ağası baba və adı deyilməyən digər müqəddəslərdən bəhs edir. Bu süjetlərin 8 variantı çoxetiologiyalı, digərləri isə təketiologiyalıdır. Daşların yaranışından 5, bitki örtüyünün yaranışından 13, mənəvi məsələlərə aid yaranışlardan 3, insana aid yaranışdan 1, su hövzələrinin yaranışından 6, heyvanların və quşların yaranışından 15, əşyanın yaranışından 2 süjetdə bəhs olunur. Adı deyilməyən peyğəmbərlər haqqında 10 süjet müəyyən etdik. Bu süjetlərdən 4-ü quşa, 2-si bitkiyə, 1-i balığa, 1-i ağaca, 1-i həşərata, 1 süjet isə mənəvi məsələlərə aid yaranışlar haqqındadır.

Əfsanə süjetlərini incələyərkən eyni süjet daxilində iki fərqli süjetin birləşməsi ilə qarşılaşırıq. Bu hadisə folklorşünaslıqda “kontaminasiya” adlandırılmışdır. N.Vedernikova bu hadisəni “mexaniki və yaradıcı kontaminasiyalar” kimi təsnif edərək, mexaniki kontaminasiyaların təsadüfi xarakter daşdığını və bu zaman süjet birləşmələrinin səbəbsiz baş verdiyini vurğulayır. (Ведерникова, 1972: 151). İ.Rüstəmzadəyə görə, yaradıcı kontaminasiyalar çox zaman tərəflərdən birinin zərəmə məruz qalması hesabına baş verir

(Rüstəmzadə, 2013: 53). Kontaminasiyalı əfsanə süjetlərində isə personaj zərərə məruz qalmır, ancaq onun fəaliyyəti adi süjetlərdəki fəaliyyət ilə təzad yaradır. Çobanlar haqqındakı süjetə görə, çoban vədinə xilaf çıxaraq cəzalandırılırsa, kontaminasiyalı süjetdə çoban vədinə əməl edir (Azərbaycan mifoloji mətnləri 1988: 84). Qeyd edək ki, kontaminasiyalar eyni qrup daxilindəki süjetlərə aid olur.

Müqəddəslərdən bəhs edən iki əfsanədə kontaminasiya hadisəsi ilə qarşılaşdıq. Süjetə görə, əjdaha kəndin suyunu qurudub qaçır. 1) Pir baba onu nizə ilə vurub daşa döndərir (AFA Gəncəbasar folkloru, 2004: IX, 86); 2) Qayaya nizə atır, onun izindən su çıxır (Qarabağ: folklor da bir tarixdir, 2013: IV, 63). Kontaminasiya (Şəki folklor örnəkləri, 2014: II, 170). İkinci kontaminasiya Həzrət Əli ilə bağlı süjetdə qarşımıza çıxdı. 1) Həzrət Əli qılıncını dağa çəkir, daş atır, həmin yerdən su çıxır (Gədəbəy folklor örnəkləri, 2016: I, 45). 2) Həzrət Əli görür ki, dağ aşır, əli ilə dağı saxlayır (Qarabağ: folklor da bir tarixdir, 2012: III, 84, 86). Kontaminasiya (Qarabağ: folklor da bir tarixdir, 2012: III, 83), (Qarabağ: folklor da bir tarixdir, 2013: V, 29). Göstərilən bütün süjetlər ayrı-ayrı əfsanələrdə müstəqil şəkildə mövcuddur.

II Xilasolmalar haqqında

Bir qisim süjetlər çətin vəziyyətə düşənlərin xilas olmasından bəhs edir. Bu süjetlərə görə, personajın “xilasolma” istəyi müxtəlif səbəblərdən gerçəkləşir. Həmin səbəbləri nəzərə alaraq müəyyən etdiyimiz 55 süjeti də məzmun yaxınlığına görə belə təsnif etmək olar:

1. Uğursuz sevgi haqqında. Xilasolmalar ümumi başlığı altında ən çox süjet uğursuz sevgidən bəhs edir. “Uğursuz sevgi” süjetlərinin sayı 14-dür. Bu süjetlərin bir qisminə xilasolma təqib səbəbindən gerçəkləşir. Bu əlamətinə görə də sözügedən süjetləri iki qrupa bölmək olar:

1a. Sevgi və əngəl. Bu mövzulu süjetlərin sayı 9-dur. Bu süjetlərdə sevənlərin qovuşması yoluna çıxan əngəllərdən və çarəsiz vəziyyətdə olanların xilasolma arzusunun gerçəkləşməsindən bəhs olunur. Bu süjetlərin 10 variantında yalnız bir yaranışdan danışılır. 3 variantda isə iki yaranış haqqında məlumat verilir. 2 variantda daşların, 5-də bitki örtüyünün, 2-də su hövzəsinin, 4-də quşların yaranışından bəhs olunur. 1 süjetin 4 variantından yalnız 1-i kosmoqonik məzmunludur.

1b. Təqib olunan sevgililər. Sevgi və əngəl mövzulu süjetlərin bəzində təqib motivi ilə qarşılaşırıq. Sevənlər, onların izdivacına qarşı çıxanların təqibinə məruz qalırlar. Ona görə də bu süjetləri ayrıca alt qrupa daxil edirik. Təqib olunan sevgililər haqqında 5 süjet müəyyən etdik. Bu süjetlərin 3 variantında iki yaranış, digər variantlarda isə bir yaranışdan bəhs olunur. Süjetlərin 6 variantında daşların, 3-də bitki örtüyünün, 3-də isə quşların yaranışı haqqında danışılır. Bir süjetdə isə toponimin yaranışı izah olunur.

2. Düşmən təqibi. Bu səbəbdən xilas olmaq istəyi ilə 3 süjetdə qarşılaşırıq. Bu süjetlərə görə, xilas olmaq istəyənləri təqib edənlər yadelli düşmənlərdir. Bu süjetlərin əldə etdiyimiz bütün variantlarında bir yaranış haqqında danışılır. Düşmən təqibindən bəhs edən süjetlərin bütün variantlarında daşların yaranışından bəhs olunur.

3. Utanc. Bu səbəbdən xilas olanlar haqqında qarşılaşdığımız 6 süjetin hamısı bir yaranışdan bəhs edir. 1 süjetdə xilasolma səbəbi xarici görünüşündə qüsurlu olanların istəyi ilə bağlıdır. Bu mövzulu süjetlərin 2 variantında daşın, 3-də quşların və heyvanların, 1-də tərənin, 1-də isə su hövzəsinin yaranışından danışılır.

4. Qorxu. Bu səbəbdən xilasolmaya 6 süjetdə rast gəlirik. Bu süjetlərin yalnız birində eyni kateqoriyadan olan iki yaranış (daş) göstərilir. Süjetlərin 6 variantında daşların, 5-də isə quşların yaranışı haqqında danışılır.

5. Zülm. Zülmə məruz qalanların xilasolma istəyi ilə 6 süjetdə qarşılaşırıq. Bu süjetlərin hər birində bir yaranışdan bəhs olunur. Bir süjetlərin bir variantında daşın, 2-də quşların, 3-də bitki örtüyünün, 1-də su hövzəsinin, 1-də isə toponimin yaranışından bəhs olunur.

6. Digər xilasolmalar. Bu haqda 20 süjet aşkar etmişik. Bu süjetlərin yalnız 2-i çoxetiologiyalıdır. Digər 18 süjetin müxtəlif 9 variantında quşların və heyvanların, 7-də bitki örtüyünün, 3-də daşların, 1-də su hövzəsinin, 1-də ziyarətgahın, 1-də toponimin yaranışından söz açılır. Üç süjetdə isə kosmoqonik məzmunlu yaranışlardan danışılır. Bu qrupa aid etdiyimiz süjetlərdə personajın xilasolma arzusunun səbəbi xeyirsiz ovlad, peşmançılıq, yorğunluq və s.-dir.

III Günahkarlar haqqında

Günahkarlardan bəhs edən 37 süjetdə yaranış cəzalandırma prosesinin nəticəsi kimi özünü göstərir. Cəzalandırmaların səbəbləri isə müxtəlifdir. Xatırlayaq ki, xilasolmalar qrupuna daxil etdiyimiz süjetlərdə personaj hər hansı çətin vəziyyətdən xilas olmaq üçün öz arzusu ilə çevrilməyə, yaxud dəyişilməyə məruz qalır. Günahkarlar qrupuna aid etdiyimiz süjetlərdə isə personaj hər hansı pis əməlinə görə fəvqəltəbii qüvvələr tərəfindən cəzalandırılır. Verilən cəzanın səbəblərinə görə günahkarlar qrupunun daxilində aşağıdakı kimi bölgü aparmaq olar:

1. Pıntilik. Bu mövzu haqqında müəyyən etdiyimiz 4 süjetin hər biri bir yaranış haqqında məlumat verir. Bu süjetlərdən 2-də daşların, 1-də heyvanın, 1-də isə göy cisminin yaranışı haqqında danışılır.

2. Xəsislik. Bu xüsusiyyətlə bağlı cəzalandırılanlar haqqında 4 süjet müəyyən etdik. Bu süjetlərdə cəzanın səbəbi xəsislikdir. Xəsislikdən bəhs edən iki süjetin hər birinin bir variantı çoxetiologiyalı, digər süjetlər isə təketiologiyalıdır. Bu süjetlərin 8 variantında daşların, 3 variantında heyvanların yaranışından danışılır. 1 süjetdə isə kosmoqonik mövzulu yaranışdan (göyün yerdən uzaqlaşması) bəhs olunur.

3. Çörəyə hörmətsizlik. Bu haqda 3 süjet aşkar etdik. Bu süjetlərin variantlarının hər biri bir yaranışdan bəhs edir. 2 variantda kosmoqonik məzmunlu yaranış, 1-də daş, 1-də quş, 1-də heyvanın yaranışı haqqında danışılır.

4. Məsuliyyətsizlik. Bununla bağlı 5 süjet qarşımıza çıxdı. Bu süjetlərin hər birinin yalnız bir variantına rast gəldik. Bir süjetdə daşın, 1-də heyvanın, digər 2-də isə Ayın və Günəşin yaranışından bəhs olunur.

5. Oğurluq. Bu haqda 6 süjet müəyyən etdik. Onlardan 1-də müxtəlif kateqoriyadan olan iki yaranışdan danışılır (daşın və Ayın yaranışı). Digər süjetlərdən 3-ü daşın, 1-i insanın, 1-i isə samanyolunun yaranışından bəhs edir.

6. Kələk. Bu mövzu ilə 3 süjetdə qarşılaşdıq. Hər biri təketiologiyalı olan bu süjetlərin 2-i quşa, 1-i marala aid yaranışdan bəhs edir.

7. Qısqanclıq. Bununla bağlı müəyyən etdiyimiz təketiologiyalı 2 süjetin hər ikisi bitki örtüyünün yaranışından bəhs edir.

8. Nankorluq. Bu mövzudakı 1 süjet çobanların verdikləri vədə xilaf çıxmasından bəhs edir. Həmin süjetin 8 variantının hər birindən daşın etiologiyasından bəhs olunur. Bu mövzudan bəhs edən 2 qırıq süjetli əfsanə də aşkar etdik.

9. Digər günahlar. Digər günahlar haqqında 9 süjetlə qarşılaşdıq. Hər biri bir yaranışdan bəhs edən bu süjetlərin müxtəlif variantlarında 4 kosmoqonik məzmunlu, 5 quş və heyvanlar, 1 insan haqqında yaranışdan söz açılır. Digər süjet isə toponimin yaranışı haqqındadır.

Günahkarlar haqqında bir süjetdə kontaminasiya hadisəsi ilə qarşılaşdıq. Vədinə xilaf çıxan çoban haqqındakı süjetə söyləyici ikinci bir süjeti calamışdır. Söyləyici ikinci süjetə keçidi məkan ünsürü üzərindən edir. Həmin süjetin müstəqil variantında çoban verdiyi vədə əməl etmir, qurban kəsmir, buna görə də cəzalandırılaraq daşa çevrilir (AFA Borçalı-Qarapapaq folkloru, 2011: XXII, 55). Burada isə söyləyici çobanın vədinə əməl edib qurbanı kəsdiyini deyir. İkinci süjetə görə, bir gəlin yaranmış həmin su hövzəsinin gözünü öz çomağı ilə bulandırır, ona görə də cəzalandırılır və daşa dönmür. Kontaminasiya (Azərbaycan mifoloji mətnləri, 1988: 84). Əgər bu süjetdə çoban digər süjetlərdəki kimi, vədinə xilaf çıxsaydı, özü daşa dönməli və süjet bitməli idi. Söyləyici yaradıcı şəkildə birinci süjetin sonunu dəyişir və ikinci süjetin dövrüyyəyə girməsinə zəmin yaradır. Kontaminasiyalı süjetdə isə cəzalandırılan çoban yox, suyu bulandıran gəlidir.

IV Mübahisələr

Azərbaycan əfsanə süjetlərinin içərisində sayca ən az olan süjetlər mübahisələrlə bağlıdır. Bu süjetlərdə yaranış baş verən mübahisələr səbəbindən gerçəkləşir. Həmin süjetlərə görə, mübahisələrin səbəbi dəyişkəndir. Mübahisə mövzulu ən çox süjet Ay və Günəşlə bağlıdır. Mübahisələrlə bağlı müəyyən etdiyimiz 13 süjetin 8-i iki yaranışdan bəhs edir. Digər süjetlər isə təketiologiyalıdır. Bu süjetləri belə qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Ailə mübahisələri. Bu haqda məlum 6 süjetdən 4-ü Ay və Günəşlə bağlı, 2-si isə dağlara aid yaranışdan bəhs edir.

2. Sevənlərin mübahisələri. Bu mövzu haqqında 5 süjetin hər biri Ay və Günəşə aid etiologiyanı göstərir.

3. Qonşu mübahisələri. Qonşu mübahisələri mövzusunda olan 2 süjetdən 1-i dağ, 1-i isə kosmoqonik məzmunlu yaranışdan bəhs edir.

Nəticə

Azərbaycan əfsanələrinin öyrənilməsi həm də əfsanə süjetlərinin özünəməxsusluqlarının aşkara çıxarılması deməkdir. Mətnlərin kütləvi şəkildə mənimsənilməsi əfsanə süjetlərinə məxsus qəlibləri, süjetin inkişaf mərhələlərini, motivləşmə qanunauyğunluqlarını müəyyən etməyə imkan verir.

Əfsanə süjet tiplərinin təsnifi qəhrəmanların xarakterinə görə aparılmışdır. Daha dəqiq desək, əfsanə qəhrəmanlarının əməlləri yaranışın gerçəkləşməsini şərtləndirən başlıca amildir. Qəhrəmanın əməlinin xarakterindən qaynaqlandığını nəzərə alsaq, əfsanə qəhrəmanının xarakterinə görə dəyərləndirilməsi əfsanə süjetinin tədqiqində və təsnifində vacib məsələdir. Əfsanə qəhrəmanının, möcüzəli hadisənin, çevrilmənin xarakterik xüsusiyyətlərinin təsnifi haqda başqa bir məqalədə bəhs edəcəyik.

Qaynaqlar

- AFA Şəki folkloru*. 23 cilddə, c .4. (2000). Bakı: Səda.
- AFA Borçalı-Qarapapaq folkloru*. 23 cilddə, c. 22 (2011). Bakı: Nurlan.
- AFA Gəncəbasar folkloru*. 23 cilddə, c. 9. (2004). Bakı: Səda.
- AFA Naxçıvan nümunələri*. 23 cilddə, c. 23. (2011). Bakı: Nurlan.
- Azərbaycan mifoloji mətnləri*. (1988). Bakı: Elm.
- Gədəbəy folklor örnəkləri*, c. 1. (2016). Bakı: Elm və təhsil.
- Qarabağ: folklor da bir tarixdir*, III kitab. (2012). Bakı: Elm və təhsil.
- Qarabağ: folklor da bir tarixdir*, IV kitab. (2013). Bakı: Elm və təhsil.
- Qarabağ: folklor da bir tarixdir*, V kitab. (2013). Bakı: Zərdabi LTD.
- Qarabağ: folklor da bir tarixdir*, VI kitab. (2013). Bakı: Zərdabi LTD
- RÜSTƏMZADƏ, İ. (2013). *Azərbaycan nağıllarının süjet göstəricisi*. Bakı: Elm və təhsil.
- XƏLİLOV, R. 2006). *Şamaxı bölgəsindən toplanmış folklor örnəkləri*. Bakı: AMEA Folklor İnstitutunun Arxivi.
- Şəki Folklor örnəkləri, II cild. (2014). Bakı: Elm və təhsil.
- ВЕДЕРНИКОВА, Н.М. (1972). Контаминация как творческий прием в волшебной сказке. Русская народная проза. т. XIII. с. 148-159.

تون (tün) سۆزی باره سیده

ایمپک او شمنز

ترجمه: نجم الدین یولداش*

خلاصه

تورک تیلی نینگ اؤنملى دورلریدن بیریسینی اېسه قراخانلی تورکچەسى تشکيل اېتماقدهدير. قراخانلی دوریگه عاید بېش اؤنملى اثردهگی کلمهلردن کۆپی کونیمیزگه قدر اولشیب کېلگندیر. بو سۆزلردن بعضیلری قوللنیلگن یېر و قوللنووچیگه کۆره فرقلی معنالرنی قازانگن دیر. قراخانلی اثرلردهگی تون سۆزی نینگ اصل معنیسی و یان معنیلری، ایتیلگن اثرگه کۆره تورلری بیلن بیرلیکده بیان ایتیلگن دیر.

کلیدی سۆزلر: قراخانلی تورکچەسى، تون، یان معنی

“TÜN” SÖZÜ ÜZERİNE

Özet

Türk dilinin önemli devrelerinden birisini de Karahanlı Türkçesi oluşturmaktadır. Karahanlı dönemine ait beş önemli eserdeki kelimelerden pek çoğu günümüze kadar ulaşmıştır. Bu kelimelerden bazıları kullanıldığı yer ve kullanıcıya göre değişik anlamlar kazanmıştır. Karahanlı eserlerindeki tün sözünün asıl anlamı ve yan anlamları, geçtiği esere göre türevleri ile birlikte sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Karahanlı Türkçesi, Tün, Yan Anlam.

AN EVALUATION ON THE WORD “TÜN”

Abstract

Karahanli Turkish forms one of the most important periods of Turkish literary language. The words in the five important works which have come up to now, are very important in the aspect of word formation and its meaning. The word tün and its variants are presented in the language works of the Karahanli period with its basic and connotative meanings.

Key Words: Karahanli Turkish, Tün, connotation

کیریش

جانلی بیر بارلیق بولگن تیل نینگ اساسی تاشلاری سۆزلردیر. طبقی تیل کبی جانلی بولگن سۆزلر هم زمان ایچیده کېلیشەدی، تورلنەدی و بېتیشەدی.

* Afganistan-Takhar Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Özbek Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi. el-mek: Yunajmudin@gmail.com /009378882205.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8228-4857>

اوزجان باشكان قیلگن بیر اراشتیرمهده 1000 بیل ایچیده تیلدهگی اساسی سۆزلرنینگ 19% بیتمه، معنی و سیس اوزگریشیگه اوچریشینی بېللی اېتماقدهدیر (160-1964:64). تورک تیلی نینگ سۆزلرینی تاریخی متلرگه قره ب تدقیق اېتسک کۆپ سانده سۆز نینگ سۆز لشو و یازوو تیلده اوزگریشو وگه اوچرهب ویا قوللنیدن توشگینی کوراله میز.

لوازم و متودلر

بو مقاله میزده قراخانلی اثرلریدهگی تون سۆزی و تورلرینی شکل و معنی جهئیدن تحقیق اېتمه میز. تون سۆزینی و تورلرینی تدقیق اېتیشیمیزده شو اثرلردن فایده لنه میز:

- دیوان لغات التورک
- قوتادغوبیلیک
- عتبه الحقایق
- دیوان حکمت
- تورکچه بیرینچی قرآن ترجمه سی_ قراخانلی تورکچه سی (ریلاندس نسخه سی)¹

تون سۆزی اساسن "کېچه، قرانغی، آیدین بولمه گن" ویا بعضن الترنا تیف اولهراق "تونا گون، اوتگن کون" معنیلریگه کېلماقدهدیر.²

تورک تیلی نینگ بیرینچی اساسی اثرلریدن بولگن دیوان لغات التورک نینگ یازووچیسى، کاشغریک محمود، دیوانده تون سۆزینی تورلی شکلده اچیقله دیدی. دیوان لغات التورک اساسن بیر تورکچه سۆزلیک بولگنی اوچون بو بیردهگی اچیقلمه بیزلر اوچون اهمیتی کؤپراق دیر دېب ایتله میز. کاشغریک نینگ اثریده تون سۆزی و تورلری شونده ی افاده اېتیلماقدهدیر.

تونله کېلیم "tünle keldim". (د. ل. ت. 1، ص. 339)³

قیشقا اېتین کېلسه قالی قوتلوغ یای ...a etin kelse ...alı ...uthun yay

تون کون کېچه آلکینور اوده لېک بیله آى. *tün kün keçe alkınur ödhek bile ay* (د. ل. ت. 1، ص. 82)

تون فراردی. *tün ...arardı* (د. ل. ت. 2، ص. 77)، تون کون بیرله قریشتی. *tün kün birle ...arıştı*.

آزون تونی کوندوزی بیلکین کېچر *ajun tün kündüzi yelkin keçer*

کیمنی قالی ساتگاسا کوچین گور *kimni ...alı satgasa küçin gewer* (د. ل. ت. 3، ص. 288)

قرانغی، کېچه معنیلریگه باغلی اولهراق تونهماق *tünemek* فعلیگه فعلدن اسم یساوچی ک قوشیمچه سی قوشیلیب تونک *tüne* اسمی میدانگه کېلتیریلگن دیر. بو اېسه "فماقخانه" و "زندان" معنیلریده قوللنیلماقدهدیر. کاشغریک محمود بو سۆز نینگ بارسخان لهجه سیده قوللنیلگنی نی ائیکله گندیر. تونهماق فعلی "کېچه لماق، قوناقماق" معنیلریده قوللنیلگندیر.

اول مېنده تونه دی (د. ل. ت. 3، ص. 273).

تونرماق فعلی اېسه بیر "بیر نینگ قرانغی بولیشینی، او بیرده اقشام بولگنینی بېللی اېتماق اوچون قوللنیلماقدهدیر. تونردی بیر (د. ل. ت. 2: 488) ایتیلگنده "مکان نینگ قرانغی بولگنی" گه دقت تارتیلگن دیر. تونرماق فعلی عینی زمانده وقت و زمان نینگ اوتیشینی افاده اېتماق اوچون هم قوللنیلگندیر.

تونرماق فعلیدن |ی-| "i" باغلاوچی اونلی یاردمی بیلن |گ-| فعلیدن اسم یساوچی قوشیمچه سی قوللنیلیب تونریگ اسمی تشکیل بولگندیر. بو اسم، ایکی معنیگه کېلماقدهدیر: بیرینچی اولهراق "هر قنده ی قرانغی بیر" گه بېریلگن آتدیر. اثرده تونریگ بیر (د. ل. ت. 488) سۆزی "قرانغی" بیر اولهراق اچیق لنگن دیر. تورک تیلی منطق قویاش نوری

¹ آیسو آتا، بیرینچی تورکچه قرآن کریم ترجمه سی_ قراخانلی تورکچه سی، آنکارا 2000.

² An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford 1972. اس. جی. کلاسون،

³ متن اؤرنکلری بسیم آتلا نینگ حاضرلگن دیوان لغات التورک ترجمه (3جلد) و ایندی کس- دن آلینگن دیر. د. ل. ت. 1، 2، 3 سانلری دیوان نینگ قیسقرتمه سینى و جلد نمبرلرینی کورستماقده دیر.

بولمهکن زندان کبی قرانغی بولگن قیرلرگه هم تونریگ (د. ل. ت.: 488) دېگن دیر. بیر باشقه افاده بیلن سوزنینگ ایککینچی معنیسی "قبر" دیر.

تونماق فعلیدن |ت-| "t" | فعلدن فعل یساوچی قوشیمچهسی (آرتتیرمه) بیلن تونتماق فعلی تشکیل بولگن دیر. بو سوز ایسه بیر میهماننی کچه وقتیده عزت قیلماق (د. ل. ت.: 312) اوچون قوللنیلهدی. بیر کیشی نینگ اویبگه آقشامقورون کپلگن میهمان نینگ عزت قیلیشی، اونگه حرمت و اکرام قیلیشی، بو سوز بیلن بیان ایتیلگن دیر.

دیوان لغات التورکده اونگن بیر باشقه سوز ایسه تونلوک دیر. بو سوزده اساس معنیگه باغلی اولهراق "ملاقى ویا پنجره" معنیسیده قوللنیلگندیر. معلوم بولیشچه پنجره لر اولار نینگ قرانغولیکدن قوتقزیب، قویاش نینگ یوزینی کوریلگن نقطهسی دیر.

ابدین کیرسه تورو تونلوکتین چیقر. *Eldin kirse törü tünluktin çıkar* (د. ل. ت.: 120) (ملاقى معنیسیده)

دیوانده دقتنی تارتگن بیر سوز هم تونگشودیر. (د. ل. ت.: 378) معنی اولهراق قرانغولیکده آیدینلتماق اوچون قوللنیلگن شامدانا افاده ایتماقده دیر. نتیجه شو که سوز اثرده فقط بیر بیرده اوتماقده دیر.

تونولماق فعلی دیوان لغات التورکده اتمه اولهراق قوللنیلگن دیر. ابر ایشتین تونولدی. آدم ایشدن امیدینی اوزدی. بوکونگی تورکیه تورکچهسیده امید کپسماق (بیر نپرسه دن امیدى اوزماق معنیسیده) اتمهنى او دورده تونولماق فعلی بیلن افاده ایتیلگن دیر. توغریدن هم توشوریمی بولیشلی بولمهکن ایشلرگه کونیمیزده "بو ایش نینگ اداغی قرانغولیک" طرزیده اتمه لر قوللنیلماقده دیر. اوندهی که قره سوزی "بولیش سوزلیک، یمانلیک، فنالیک، یوقلیک" افاده ایتهدی. کونیمیزدن مینگلرچه بیل ایلگری هم "قرا"؛ "کچه"، "قرانغو" معنیلریگه کپلگن تون سوزی اساس آلینپ کپلیب چیققن تونولماق فعلی هم بولیش سیز، امیدسیز ایشلرنی افاده ایتگن اتمه معنیسی بیلن قوللنیلگندیر. دیوان لغات التورکده بو سوزه سکیز فرقلی شکلده اون (10) فرقلی معنیده قوللنیلگندیر.⁴

دیوانده چلیشماقده اساس بولگن سوز و تورلری معنیلری بیلن بیرلیکده شو شکلده ترتیب بولالهدی:

تون: کچه

تونله: کچهقورون

تونماق: کچهلماق

تونک: قماقخانه، زندان

تونرماق: قرانغی بولماق، قرايماق، کچه نینگ بولیشی

تونریک: قرانغی؛ قبر

تونتماق: کچهلتماق

تونگلوک: پنجره، اجاق، ملاقى و...؛ اویده قوللنیلهدیگن تونوکلرگه بپریلگن عمومی آت.

گونگشو: آقشامدن

تونولماق: بیر ایش نینگ اداغی قرانغی لیگیدن سبب، امید اوزماق؛ امیدسوزلیک

قراخانلی دوری نیل یادگارلریدن بیرسی هم بېللی بولیشچه بالاساغونلیک یوسف خاص حاجب طرفیدن یازیلگن و بیر سیاستنامه ماهیتیدهگی قوتدغوبیلیگدیر. اثرده تون سوزی فرقلی منظومهلرده اوتماقده دیر. سوز بو ساختارده هم اساس معنیسیگه باغلی اولهراق "کچه، قرانغی" معنیلریده قوللنیلماقده دیر.

قوتدغوبیلیگده تون سوزی "کچه، قرانغو" معنیده ابللیک آلتی (56) فرقلی بیتده کچهماقده دیر. بو بپردن بیلهمیز که قراخانلی تورکچهسی دوریده بو سوز یایگین بیر قوللنیمگه ایگه ایدی. تون و تورلری بیلن علاقهلی متن اؤرنکلریدن بعضیلری شو شکلده دیر:

سېنى قادی تون کون بو ایمگک بيله⁵

انى اؤگ سېن ایمدی سېوینچین تيله. (39) (کچه معنیسیده)

س. اپردی، س. یورتسپور، دیوان لغات التورک، استانبول 2005.

قوتدغوبیلیگنینگ متن اؤرنکلری و سوز معنیلریده ر. رحمتی آراتنینگ حاضریلگن قوتدغوبیلیگ 1 متن، 3 ایندیگدن آلینگندیر.

- قرانگقو اوى اول بو كيشى تون سانى
او كوش بىر يولا تېگ يراتور انى. (1840)
- تيرىگلىك توكلەلى توگل اوچ كون اول
انینگده ناروسى نېچە توش تون اول. (3605)
- مونگدى مويانليكنه توشنى باريب
كېچە ياندى انده تونەدى سېرىب. (489) (كېچەلماق معنيسیده)
- تونېك اول بو دنيا كوتورگيل كونگول
ابدیز اوردو ایل قول سېن امرول امول. (3084) (زندان معنيسیده)
- كيشين سيز كولوندى منگوماز اداك
تونردى ياروماز كوروكلى قراق. (374) (قرهتماق معنيسیده)
- نېرىك بو قرانگقو تونېرىگ اورون
سوزوك مېنگو ايلكه آشونگيل بورون. (3083) (قرانغى معنيسیده)
- قاليق توگدى قاشين تونېرتتى يوزين
توتوب بادی برچه كيشيلر كوزين. (5670) (قرهتماق معنيسیده)
- قوتدغو بېلىگده تون سۆزى و تورلى شونده دېر:

تون: كېچە.

تونهماق: كېچەلماق.

تونېك: زندان

تونېرىگ: قرانغى

تونېرتماق: قرهتماق

قراخانلى دوریده توركچەسى نېنگ بىر باشقه اونملى اثرى ايسه يوكنكلى اديب احمد طرفيدن قلمگه آينگن بولگن دينى_تصوفى محتوالى عتبه الحقايق دېر. بو اثرده تون سۆزى نېنگ ايكي فرقى تورينى كورماقدهمىز. بىرىنچىسى "تون" بوليب "كېچە" معنيسیده كېلەدى. يېنه بىرتهسى ايسه "تونېتماق" فعلى دېر كه بو هم "قرهتماق" شكلده اوتەدى. هر ايكي سۆزى اثرده اوچ فرقى يېرده اوتەدى. سۆزلر نېنگ اثرده كېلگن بېرلر شولردېر:

يراتتى اول اوگان تونوك كوندوزونگ⁶

اودوب بىرى بىكره يورير اونگ سونگا. (13،14) (كېچە معنيسیده)

تونېتور تونونگنى كونونگ كېتېرىب

تونونگ كېتېرىب باز يراتور تانگا. (15،16) (قرهتماق معنيسیده)

عتبه الحقايقده بحثيمىزدهكى سۆز و تورلرى معنيلرى بيلن بىرليكه شونده تونېرتتى بولالەدى:

تون: كېچە.

تونېتماق: قرهتماق.

كېچە و كوندوز معنيسیده كېلگن تون و كون سۆزلرى بو يېرده هم بىرليكه قوللانگندېر. بونگه اوخشەگن بىر قوللانيم اورخون آبدەلرىده ايسه اوتماقدهدېر.⁷ اديب احمد تصوفى كيشىليككه صاحب بولگنى اوچون بو مصرعلرده الله-نېنگ كېچە و كوندوزنى و بولر نېنگ بىر بىرىنى تعقيبىدن بحث اېتماقدهدېر. قوتدغو بىلىگ و ديوان لغات التورككه كۆره تون سۆزى و تورلرى عتبه الحقايقده كوپ از سانده اوتماقدهدېر.

⁶ متن اورنكلرى ر. رحمتى آراتنينگ حاضرلگن عتبه الحقايق آلى ائردن آينگن دېر.

⁷ (27) تيين، توروك بودون اوچون تون اودىمادىم، كوندوز اولورمادىم. (دېب، تورى 46:2003) خلقى اوچون كېچە اوخلەمدىم، كوندوز اوتيرمه ديم. (تېكىن 46:2003)

خواجه احمد بسوي نينگ حکمتلريدن يوزه گه چيققن ديوان حکمتده قراخانلی دوری تورک ادبياتی ايجادياتيدن-دير. بوگون قوليميزده مرتب بير ديوان حکمت نسخهسی يوقدير. فرقلی نسخهلردن توپلنگن حکمتلر ايسه تورلی بپرلرده ترقلگندير. بو ارهشتيرمهده کمال ارسلان نينگ ديوان حکمتدن تيرمه لر آتلی اثر نينگ اوزيميزگه الهام الگنمیزدن آچيقلمه-لر و اورنکلر هم عینی اثردن بپريله دی.

شيبیلی دېک عاشق بولوب سما اورسم⁸
بايزيد دېک تون کون تينمای کعبه اورسم
کعبه ايچره بوزوم سورتوب زار اينگرسم
بو ايش بيرله يارب سېنی تاپقاي مو مين. (15/4)

ديوان حکمتده، بحثيميزدهکی تون سوزی شکلی بيلن قوللنيلگن بوليب "کېچه" معنيسيده کېلماقدهدير.

صورت مونده سيرت انده قدر تينده
اوزون تونده ياروق کونده کونگلوب انده
بورمر تونده بولوب بنده باری قنده
سورسه انده يازوق تورور تيليم مينينگ. (14/4)

حکمتلرده اوتگن تون و تورلری شونده يدير:

تون: کېچه .

تون کون: کېچه کوندوز.

تونی کونی: کېچه کوندوز.

قراخانلی دوری تیل اثرلريدن بيریسی هم قرآن ترجمهلریدير. کورينيشچه قراخانلی لر دوريدن قالگن قرآن ترجمهلر نينگ بوکون معلوم تورت نسخهسی موجوددير (ارجيلاسون 337-338: 2004).

1. تورک اسلام اثرلری موزهسی نسخهسی (TIEM)، استانبول
2. منچستر جان ريلاندس نسخهسی، انگليس
3. اوزبکستان علملر آکادمیسی نسخهسی، اوزبکستان
4. انونيم تفسير، آسيا خلقلری انستيتوسی کتابلیگی، پترزبورگ

بو ارهشتيرمهده انگلستانده تاپيلگن ريلاندس نسخهسی اساس آينگندير. تورکچه بيرينچی قرآن ترجمه سیده تون سوزی ايککی فرقلی معنیده قوللنيلگندير. "کېچه" و "توناگون"، معنيلريده قوللنيلگن بو سوز نينگ اوتگن بعضی متن اورنکلری شو شکلدهدير:

يورينگلر انينگ ايچينده تونلر هم کونلرده ايميلر.⁹ (33/39a2=34:18)

اورنکده هم کورينگی دېک تون سوزی بو بيرده کېچه معنيسيده قوللنيلگندير. کېچه و کوندوز ضدلیگی "تون"... "کون"... افادهلری بيلن قرشيلنگندير.

اول کيم ياري تيله دی اندين تون. (32/12b3=28:18)

سوز نينگ توناگون، توناگونکی کون معنيلرينی آرتتيرگن بير باشقه عياره ايسه اثرده تونکی کون يعنی توناگونکی کون اولمراق اوتهدی.

تيله يور مو سېن اولدور مک مېنی، نېنېگ کيم اولدور دونگ بيره گونی تونکی کون. (32/13b2=28:19)

ترجمهده اوتگن تون سوزی و تورلری شو شکلدهدير:

تون: 1. کېچه، 2. توناگون.

تونکی کون: توناگون

تونله: کېچه، کېچه قورون

تونله... ايلتماق: کېچه قورون آليب کيتماق.

⁸ شعر اورنکلری کمال ارسلان نينگ حاضرلگن ديوان حکمتدن تيرمه لر آتلی اثردن آينگن-دير.

⁹ متن اورنکلری آسيا آتانيگ تيارلگن تورکچه بيرينچی قرآن ترجمه سی-قراخانلی تورکچه-سی آتلی اثردن آينگندير.

توشوریم و تاریشمه

تورکچه، کوپ کینگ بیر جغرافیاده بحث ایتیلگنی اوچون فرقلی لهجملرگه ایریلگن دیر. تورک تیلی نینگ اونملی تاریخی تیلیم لریدن بیرى اېسه شېه سیز قراخانلی تورکچه سیدیر. اورخون آیده لریدن سونگره تورک تیلی نینگ اېنگ اونملی و اېسکی یازمه سندلری بو دورگه تېگیشلی دیر. پس بو باغلمده قولگه آلینگن تون سۆزى نینگ قراخانلی دورى نیل یادگار لریده کی اورتاق و فرقلی معنیلری بیلن تورلری اورته گه قویلماقده قونت ایتیلگندیر.

بوکون یوزلرچه ییل اول، قوللنلگن بیر سۆز نینگ بوکونگی تورکیه تورکچه سیده قوللنیمی اره سیده کی تفاوتلر سببلی نېمه لر بوله آله دی؟ سۆزلرده کی بو تفاوتلر نینگ جغرافیا، سوسیال و اقتصادی تورموش، فرهنگى ارزشلر و تشقرى تاثیرلر بیلن قنده ی بیر علاقه سی باردیر؟ 13 نچی یوز ییلده قوللنلگن بیر سۆز نینگ معناسی بوگون نیمه اوچون فرقلی معنی و یان معنیلر قازانگن دیر؟ بیر سۆز تاریخی کبلیشو و مدتی ایچیده هر قنده ی بیر اوزگیشگه (معنی و شکل جهتیدن) اوچره- مسدن هم کبله آلماقده دیر. بو مدت ایچیده سۆز نینگ اوزگیش کورسه تیشی ویا کورسه تمسلیگی قیسی اولچاولر چوکاتیده اورته گه چیقماقده دیر.

تون سۆزى اساساً کبچه، قرانغولیک معنیلریگه کبلماقده دیر. کببن راق معنی تارمیشیگه اوچره ب تونیک "زندان"، تونبریک "قبر" معنیلریده قوللنلگن دیر. عمومی افاده بیلن ایتسک اتاقلی (خاص) بیر اسم چقیقن دیر. سۆز نینگ شکل و معنی جهتیدن بیر اوزگیشگه اوچره شینی کورمیشیز. بو یېرده شونه ی بیر منطق یوروته آله میز. اگر انسانلر اولگن کیشیلرنی قیرگه قویمسه ایدیلر بونده ی بیر اسمگه هم احتیاج بولمس ایدی. بو یېرده بیر اولیم واقعیتی و اینانچگه باغلی اوله- راق اولگن کیشی نینگ قیرگه کومیلیشی بار ایدی. بو یېرده اولیک نینگ قیرگه کومیلیشی بیر تشقی تاثیر دیر. یعنی اینانچ عنصریگه باغلی دیر. تون سۆزى نینگ افاده اېنگن قرانغولیک معنیلریدن حرکت بیلن، قویاش آله مگن قرانغی یېرگه تونبریک آتی بېریلگن دیر.

"نیل ارتباط واسطه سی دیر. بیز نینگ حس-تویغولریمیزی و فکرلریمیزی باشقملرگه اوتکزیشگه امکان بېرده ی. سۆزلر و قاعده لر نینگ سرلر تیزی می، سۆزلر و معنلر نینگ اېنگ ضعیف نقطه سینی یرته دی. سۆزلر نینگ معناسی یوقدیر. موافقلیک تېکیسلیگیده کی معنا سۆز نینگ باشقه سۆزلر بیلن بیر خیل مضمونده کی مناسبتلریگه و اولردن فایده- لندیگنلر اورته سیده بیر وقته کبلیشوویگه باغلیق. شونده ی قیلیب، اسم بیر نېچته مضمونگه اېگه بولیشی ممکن، اما بو معنلر نینگ فقط بیرته سی معین ارتباطده بولیشی ممکن" (ساو 2003:165).

نیل بیر جانلی بارلیق بولیشی کوره دایما بیر کبلیشو ایچیده دیر. بو اوزگیش نینگ تېزلیگی آهسته دیر. تیلده کی اوزگیشلر نینگ تدقیق اېنیشده یوز ییل ویا قرن افادملری اساس آلینماقده دیر. یعنی تیل نینگ بنیه سیده یوزمه گه کبلیگن اوزگیشلر بېللی بیر زماندن سونگره اورته گه چیقماقده دیر. معنی اوزگیشلری بېللی بیر زمان ایچیده یوز بېرماقده دیر. بونینگ اوچون یوز ییللر کیرمک بوله آله دیر (ساو 2003:150).

اوزجان باشقان، 1000 ییل ایچیده تیلده کی اساس سۆزلر نینگ 19% ده بیتمه، معنی و سپس اوزگرمه سیگه اوچره گنینی بېللی اېتماقده دیر (1964:160-64).

تیلده کی سۆزلر نینگ اوزگرمه لری، ایچکی و تشقی سببلردن قیناقلنده ی. قوللنلگن بوتون نېرسه لر کبی تیلده کی سۆزلر هم اوزگیشگه معروض قالماقده دیر.

"نیل سوسیال بیر حادثه بولیشیگه کوره اوزگرمس بیر بارلیق اېمس دیر. بیر زاویه دن باشقه زاویه گچه فرقلی شرایطلر ایچیده، یوزمه گه چیققن اوزگیش مدتی ایچیده جامعلر نینگ سۆزلر نینگ تیتیلیش لری هم اوزگرمه دی" (ساو 2003:148).

تیلده کی اوزگیش نینگ سببلی اره سیده جغرافیا اوزگرتیش، قورغاق، ینگى سیاسی شرایطلر، جامعه گه چوقور تاثیر قویگن حادثه لر، تکنیک ساحه سیده کبلیشولری و... خارجی تاثیران کورسته آله دی. تیلده میدانگه کبلیگن بو اوزگیش نینگ، خلق طرفیدن قبولی کوپ اونملی دیر. شخصی اوله راق قیلینگن اوزگیشلر بو معنیده ساغلام اېمس دیر. تیلده کی اوزگیش نینگ خلق نینگ قبول اېنیشی، اکثریت نینگ بحثیمزده کی اوزگیش نینگ تاید قیلیشی، اوزگیش اوچون اساس تشکیل اېتماقده دیر.

تیلده کی اوزگیشگه باغلی اوله راق سۆزلر معنی اوزگیشیگه اوچره دیرلر. بو اوزگیش، معنی تارمیشی، معنی کبلیگیشی، معنی یخشی بولیشی، معنی بمانلشمه سی، باشقه معنیگه اوتیش کبی فرقلی شاخلرده یوزمه گه چیقماقده دیر. عموم اوله راق تورک تیلی و خاص اوله راق قراخانلی تورکچه سی ایچیده قولگه آلینگن تون سۆزى هم بو تور شکل و معنی اوزگیشلری نینگ تاثیریده قالگن دیر.

آلینگن رویخطلر

- آرات، ر.ر. (1991)، *اپسکی تورک شعری*، آنکارا: تورک تاریخ ادارهسی باسیمی.
- آرات، ر.ر. (1999)، *قوتدغوبیلیگ 1 متن*، آنکارا: تورک تیلی ادارهسی باسیمی.
- آرات، ر.ر. (1997)، *قوتدغوبیلیگ 3 ایندیکس* (ایندیکسی نشرگه تیارلهگن: کمال ابراسلان و.د.)، استانبول: تورک کلتورینی ارهشیرمه انستیتوتی نشریاتی، ادبیات فاکولتهسی باسمهخانهسی.
- آرات، ر.ر. (1992)، *ادیب احمد ب. محمود یوگنهکی. عتبه الحقایق*، آنکارا: تورک تیلی ادارهسی یایینی.
- آتا، آ. (2004)، *قراخانلی تورکجهسی- تورکجه بیرینچی قرآن ترجمهسی*، آنکارا: تورک تیلی ادارهسی یایینی.
- آتالای، ب. (1943)، *دیوان لغات التورک ترجمهسی 1-2-3؛ 4. ایندیکس*، آنکارا: تورک تیلی ادارهسی یایینی.
- باشقان، او. (1967)، *تیلشناسلیک میتودی*، استانبول: چاغلایان کتاب اوی.
- ابراسلان، ک. (2000)، *دیوان حکمتدن تبرمه لر*، آنکارا: کلتور وزیرلیگی یایینی.
- ابرجیلاسون، ک. (2004)، *باشلنگیچدن ییگیرمنچی یوزییلگجه تورک تیلی تاریخی*، آنکارا: تورک تیلی ادارهسی یایینی.
- ابردی س.، یورت افسر س. ت. (2005)، *دیوان لغات التورک*، استانبول: کابالچی یایین اوی.
- تپکین، ت. (2003)، *اورخون یازیتلری*، استانبول: ییلدیز یایین اوی.
- تورک تیلی ادارهسی (1998)، *تورکجه سؤزلیک 1-2*، آنکارا: تورک تیلی ادارهسی یایینی.
- ساو، ب. (2003)، *معنی اوزگیشلری باره سیده آرتیق بیر تدقیق*، گ.او. غازی تعلیم و تربیه فاکولتهسی مجلهسی جلد 23، سان 1 (2003) 147_166.
- کلاوسون، گ. (1972)، *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*، آکسفورد.

M. JOLDASBEKOV (TÖRAĞA), A. MUSAQOJAYEVA, D. QIDIRÄLİ, Ş. IBIRAYEV, Ä. QAZAQBAYEV, G. ŞADİYEVA, R. ÄLİMBEKOV (REDAKSİYA ALKASI), **QORQIT ATA KİTABI (DREZDEN NUSQASINID TRANSKRİPSİYASI, QAZAQŞA JADAŞALANGAN MÄTİNİ, SÖZDİĞİ).** QAZAQŞALAĞANDAR: M. JOLDASBEKOV, G. ŞADİYEVA), KÜLTEĞİN BASPASI, NUR-SULTAN, 2019. 688 B.

Ercan ALKAYA*

Özet

Bu çalışmada, 2019 yılında Astana'da bulunan Kazak Millî Sanatlar Devlet Üniversitesi, Korkut Ata İlmî Araştırma Enstitüsü başkanı M. Joldasbekov ve çalışma arkadaşları tarafından hazırlanarak neşredilen **Qorqit Ata Kitabı** adlı eser tanıtılmıştır. Dede Korkut hikâyeleri, Dresden nüshası esas alınarak M. Joldasbekov ve G. Şadiyeva tarafından Kazak Türkçesine aktarılmıştır. Eser, genel anlamda Türkoloji ve Kazak dil bilimi için önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut Hikâyeleri, Kazak Türkçesi, Oğuz, Korkut Ata, Kazakistan

M. JOLDASBEKOV (CHAIRMAN), A. MUSAQOJAYEVA, D. QIDIRÄLİ, Ş. IBIRAYEV, Ä. QAZAQBAYEV, G. ŞADİYEVA, R. ÄLİMBEKOV (COMMITTEE OF EDITORIAL), **QORQIT ATA KİTABI (DREZDEN NUSQASINID TRANSKRİPSİYASI, QAZAQŞA JADAŞALANGAN MÄTİNİ, SÖZDİĞİ).** TRANSLATORS: M. JOLDASBEKOV, G. ŞADİYEVA), KÜLTEĞİN BASPASI, NUR-SULTAN, 2019. 688 pp.

Abstract

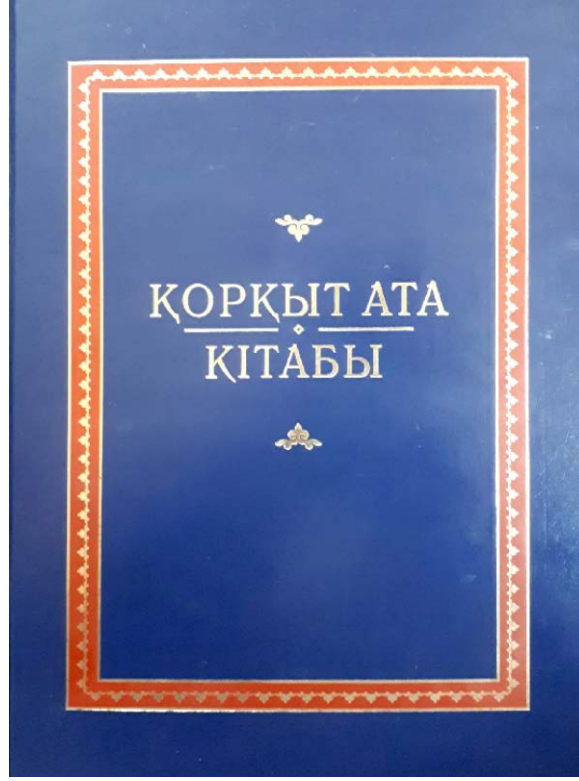
In this study, the work named as **Qorqit Ata Kitabı** which were prepared and published in 2019 by the M. Joldasbekov, head of the Korkut Ata Scientific Research Institute in Kazakh National University of the Arts, and his colleagues was introduced. Dede Korkut Stories were translated to Kazakh Turkic based on Dresden variant by the M. Joldasbekov and G. Şadiyeva. The work has importance for the Turkology and the Kazakh Linguistics.

Key Words: Dede Korkut Stories, Kazakh Turkic, Oghuz, Korkut Ata, Kazakhstan.

---

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü. Elazığ/TÜRKİYE. El-mek: ealkaya16@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9618-5614>

Dede Korkut Hikâyeleri Türk milletini meydana getiren boyların en önemli destansı edebî eserlerinden olup dünya çapında insanlığın kültürel miraslarından da biridir. Bir ön sözden ve on iki boydan (hikâyeden oluşan) eser, ortaya konulduğu günden itibaren sözlü kültür içinde dilden dile, anlatıcıdan anlatıcıya aktararak 15-16. yüzyıllarda Oğuz sahasında yazıya geçirilmiştir. Her ne kadar Dresden nüshasının kapağında “Kitab-ı Dedem Korkut, Alâ Lisan-ı Tarife-yi Oğuzan” yazılı ise de Dede Korkut kitabı Türk dünyasının ortak tarihini, düşünce dünyasını, dilini, töresini, inancını, mitolojisini, etnografyasını, folklorunu, zevkini içeren, ortaya koyan bir eserdir.

Dede Korkut Kitabı'nın Kitâb-ı Dedem Korkud alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzân başlığını taşıyan Dresden nüshası ilk kez Dresden Kral Kütüphanesinde H. O. Fleischer tarafından bulunmuştur. Eseri ilk tanıtan ve faydalanan F. von Diez (1811-1815) olmuştur olmuştur (Ergin, 2004: 57). F. von Diez, ayrıca 1815'te Dresden yazmasını istinsah etmiştir. Bu nüsha Berlin Kraliyet Kütüphanesi'ndedir (Sertkaya, 2006: 9). İtalyan Türkolog Ettore Rossi tarafından 1950 yılında Vatikan Kütüphanesi'nde bulunan ve 1952 yılında yayınlanan Vatikan nüshası, altı hikâyeden oluşmakta ve Hikâyet-i Oguz-nâme-i Kazan Beg ve Gayrı adının taşımaktadır (Özçelik 2016, 39). 2018 yılında Veli Muhammed Hoca tarafından Tahran'da bulunan “Türkistan”, “Günbed” ya da “Türkmen Sahra” adı verilen eserin üçüncü bir nüshası daha tespit edilip ilim âleminin istifadesine sunulmuştur.

Dede Korkut Hikâyeleri üzerine bu güne kadar Türkiye dışında ve Türkiye'de pek çok çalışma yapılmıştır. Dede Korkut Hikâyeleri ile ilgili ilk çalışmalar, H. O. Fleischer, H. F. von Diez, Theodor Nöldeke, W. Bardhold, A. Divaev, Tumansky, K. İnostrantsev, F. Babinger, Ettore Rossi gibi Alman, Rus, İtalyan gibi bilim adamları tarafından yapılmıştır. Bilhassa hikâyeler üzerindeki bütüncül çalışmaları bakımından Türkiye'de Muharrem Ergin, Orhan Şaik Gökyay, Semih Tezcan-Hendrik Boeschoten, Sadettin Özçelik, Osman Fikri Sertkaya, Mustafa Kaçalın, Ahmet B. Ercilasun; yine Azerbaycan'da H. Araslı, M. Tahmasb, Ş. Cemşidov, E. Demircizade, F. Zeynalov gibi bilim adamları tarafından hem Dresden hem de Vatikan nüshası

üzerine yapılan çalışmalar önemlidir. 2018 yılında Veli Muhammed Hoca tarafından Tahran'da bulunan "Türkistan", "Günbed" ya da "Türkmen Sahra" adlı nüsha üzerine de Metin Ekici, Yusuf Azmun, Nasser Khaze Shahgoli- Valiollah Yaghoobi- Shahrouz Aghatabai-Sara Behzad, Ramiz Asker gibi bilim adamları 2019 yılında hazırladıkları çalışmaları neşretmişlerdir.

Burada tanıtacağımız eser, 2019 yılında Kazakistan'da yapılan Dede Korkut Hikâyeleri ile ilgili oldukça önemli bir çalışmadır. Astana'da bulunan Kazak Millî Sanatlar Devlet Üniversitesi, Korkut Ata İlmi Araştırma Enstitüsü başkanı M. Joldasbekov ve çalışma arkadaşları tarafından **Korkıt Ata Kitabı** (Drezden Nuskasının Transkripsiyası, Kazakşa Jañaşalangan Mätini, Sözdigi) adıyla neşredilen eserin en önemli özelliği, Dresden nüshasının esas alınarak Dede Korkut hikâyelerinin Kazak Türkçesine aktarılmasıdır. Eserin Kazak Türkçesine aktarımı M. Joldasbekov ve G. Şadiyeva tarafından yapılmıştır.

Çalışma, Kirişpe/Giriş (s. 4-35), Dresden nüshasının transkripsiyonu ve Kazak Türkçesine aktarımını içeren Korkıt Ata Kitabı (s. 37-305), Kosımşalar/Ekler (s. 305-323), Sözdik/Sözlük (324-367) ve Faksimile/Tıpkıbasım (369-680) olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır. Eserin sonunda da Paydalanılan Edebiyetler/Yararlanılan Kaynaklar (s. 681-683) ile Mazmunu/İçindekiler (s. 684-687) yer almaktadır.

Çalışmanın girişinde kısaca Dede Korkut Hikâyelerinden bahsedilip eserin Dresden, Vatikan ve Berlin nüshaları hakkında bilgi verildikten sonra Dede Korkut Hikâyeleri ile ilgili yapılan çalışmalar değerlendirilmiştir. Avrupa, Rusya, Türkiye ve Azerbaycan'daki çalışmalara değinildikten sonra Dede Korkut Hikâyelerinin Kazakistan'daki araştırılma süreci ele alınmıştır. 1986 yılında Ä. Koñıratbayev ve M. Baydildayev Dede Korkut Hikâyelerini Rusçadan çevirerek "Korkıt Ata Kitabı, Jazuşı, Almatı, 1986. 128 b." adıyla, yine 1994, 1999 yıllarında B. Iskakov ve Ş. İbrayev eseri Türkiye Türkçesinden Kazak Türkçesine aktararak "Korkıt Ata Kitabı, Jazuşı, Almatı, 1994, 160 b."/"Korkıt Ata. Ensiklopediyalık Ciynak, Kazak Ensiklopediyası, Almatı, 1999, 123-198 bb." adıyla yayımlamışlardır.

Kazak Türkçesine yapılan bu çeviriler her ne kadar hikâyelerin içeriğini, temasını, yapısını ortaya koymak bakımından değerli olsa da asıl nüshadan aktarılmadığı için edebî ve serbest çeviri mahiyetinde olup dil özelliklerini ve dile bağlı olarak ortaya konabilecek kültürel unsurları yeterince yansıtamamıştır. Giriş bölümünde bu durum eleştirilerek bilhassa Rusçadan yapılan çeviride Dede Korkut'un dili ile Kazak Türkçesindeki ortak unsurların atlanarak gözden kaçtığı, yine yer adlarının Rusçaya doğru çevrilememesinden dolayı eserde geçen "Kazılık Dağı"nın Kazak Türkçesine "Kafkas" diye tercüme edilmesi gibi tuhaflıkların ortaya çıktığı belirtilmiştir. Ä. Koñıratbayev-M. Baydildayev ile B. Iskakov-Ş. İbrayev'in Dresden nüshasından yaptıkları çeviriden alınan yaklaşık 25 cümle veya ibare asıl nüsha ile karşılaştırılarak eksik tarafları gösterilmiş, aktarılması gereken doğru şekil de belirtilmiştir. Mesela, Ä. Koñıratbayev-M. Baydildayev, "Ol zamanda Oguz yiğitlerine ne kaza gelse uyhudan gelüridi (D.97b.5-6) cümlesini Kazak Türkçesine "Oğızdar zamanında cigit basına qiyındık tüser bolsa, ol sonı tüs körıp bilüşi edi/Oğızlar zamanında yiğit(lerin) başına bir zorluk geldiğinde, o(nlar) bunu düş görerek bilirlerdi" şeklinde aslına uygun olmayan bir şekilde çevirmişlerdir. Eseri hazırlayanlar ise cümleyi Kazak Türkçesine "Ol zamanda oğız cigitterine qanday jamandıq kelse de uykıdan keletin" şeklinde birebir, dil özelliklerini koruyarak düzgün bir şekilde aktarmışlardır.

Giriş bölümünün devamında M. Joldasbekov'un "Asıl Arnalar: Zertteveler, Makalalar, Jazuşı, Almatı 1986, 328 b., 110-127 bb." adlı çalışmasından alınıp kısaltılan "Korkıt (VIII g.)" başlıklı kısımda, genel olarak Dede Korkut Hikâyelerinin içeriği, teması, yapısı, teşekkülü, coğrafyası, Türklerin ortak bir eseri olduğu, Dede Korkut'un tarihî bir şahsiyet olduğu vb. konular hakkında bilgi verilerek Boğaç Han, Salur Kazan'ın Evinin Yağmalandığı Boy, Bamsı Beyrek boylarının özeti verilip ana fikri hakkında değerlendirmelerde bulunulmuş, Dede Korkut Hikâyelerindeki şiirlerin, atasözlerinin, özlü sözlerin, olay örgüsünün, akışın stilistik açıdan Költigin, Tonyukuk, Alpamış gibi eserlerle ortaklıklar gösterdiği söylenmiştir. Joldasbekov'un

bu bölümde ortaya koyduğu kimi görüşleri oldukça değerli ve ilgi çekicidir. Dede Korkut hikâyelerinin 7-8. yüzyıllarda Sırderya boylarında yerleşik olan Oğuz boyları arasında doğup ağızdan ağıza nakledilerek Türk boylarının tamamına yayıldığı, Oğuzların o dönemde Kanglılar, Kıpçaklar, Naymanlar, Karluklar ile coğrafi yakınlık içinde oldukları ve Yedisu, Issık Köl, Almalık, Sayram'ı onlara bırakarak kendilerinin Sırderya'nın ayağında yerleştikleri, 12. yüzyıldan başlayarak Dede Korkut Hikâyelerinin her yerde yazıya geçirildiği ancak günümüze sadece iki nüshanın ulaştığı, bu nüshalardan Dresden'de Kıpçak, Vatikan'da ise Oğuzca özelliklerin baskın olduğu, eserin dili bakımından da Türkmen, Azerbaycan, Kazak, Başkurt, Karakalpak Türkçelerine yakın olduğu belirtilmiştir.

Çalışmanın en dikkate değer, önemli ve hacimli bölümü Dresden nüshasının transkripsiyonu ve Kazak Türkçesine aktarımını içeren Korkut Ata Kitabı (s. 37-305) başlıklı bölümdür. Dede Korkut Hikâyeleri ilk kez Kazak Türkçesine transkribe edilmiş ve asıl nüshadan hareketle metin bugünkü Kazak Türkçesine aktarılmıştır. M. Joldasbekov ve G. Şadiyeva tarafından aktarılan metinler, Dede Korkut hikâyelerinin başarılı bir şekilde, dil özelliklerinin yansıtılarak ortaya konulması bakımından önem taşımaktadır. Metin aktarımının başında (s. 37-38) transkripsiyon alfabesi yer almaktadır. Dresden nüshasındaki Arap harflerinin bugünkü Kazak Kiril alfabesindeki transkripsiyon karşılığı verilmiştir. Dresden nüshası, Kazak Türkçesine aktarılırken sayfanın sol sütununda özgün metnin transkripsiyonu konulmuş, sağ sütuna da satır satır karşılık gelecek şekilde Kazak Türkçesiyle karşılığı yerleştirilmiştir.

Tıpkıbasımın transkripsiyonu ve Kazak Türkçesi karşılığı rahatça karşılaştırılıp okunsun diye sağ sütunun baş tarafında özgün nüshadaki varak, sayfa ve satır numarası düzenli olarak gösterilmiştir (D.3a-1, D.3b-1 gibi) takip eden satırlar da numaralandırılmıştır. Özgün metindeki satırların Kazak Türkçesine aktarılmasında özgün metindeki söz dizimi sırasına bağlı kalınmış, anlam bütünlüğü gözetilmiştir. Mesela;

Yapa yapa karlar yağsa yaza kalmaz, yapagulu gökçe çemen güze (9) kalmaz. (D.3b-8, 9).

Japalaq-japalaq qar javsa da jazga kalmaz, jayqalğan kök şalgın şöp küzge qalmas.

Kara kaygulu (13) vakı'a gördüm. Yumruğumda talbınan şahini benüm kuşumı ölür gördüm. (D.23a-12, 13).

Qara qaygılı oqiyga kördim. Qolımda talpınan qıranıñ, qusımınñ ölgenin kördim.

Özgün metne göre birebir aktarım yapılması, dil araştırmaları için oldukça önemlidir. Zira edebî, serbest çevirilerde dil özelliklerinin karşılaştırması mümkün olmamaktadır. Satır satır özgün metne bağlı kalınarak aktarma yapıldığı için kelimelerin günümüzdeki Kazak Türkçesindeki biçimlerini göstermekte büyük kolaylık sağlanmakta bilhassa Kıpçakça unsurların belirlenmesinde önem arz etmektedir.

Nitekim, özgün metinde geçen ve bugün Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanımı görülmeyen, bazıları da yalnızca Türkiye Türkçesi ağızlarında bulunan şu kelimeler: *bayı-* (zenginleş-), *götür-* (kaldır-), *okra-* (kişne-), *karga-* (beddua et-), *obril-* (yarıl-, göç-), *yort-* (at koştur-), *sası* (bozuk, pis), *talbın-* (çırpın-), *at çap-* (at koştur-), *şorlat-* (fişkirt-, akıt-), *yalman* (kılıç ağzı), *dan dansuh* (olağanüstü, değerli), *kalın* (seçkin, güçlü), *üz-* (kes-), *çöngel-* (zayıfla-), *örü tur-* (ayağa kalk-), *yiğit yelii* (gençler, delikanlılar), *karçaş-* (dağıl-, alt üst ol-), *yelim* (tutkal), *seksen-* (irkil-, ürper-), *yaşur-* (sakla-, gizle-) *sayla-* (seç-, ayır-), *külük* "yüğrük, hızlı giden at", *söyken-* (yaslan-, dayan-) *yuyınu* (bulaşık su, atık su), *ağla-* (ağla-, feryad et-), *tomar* (eğitim amaçlı ok, temrensiz ok, çomak), *yırgan-* (sallan-) *sayra-* (öt-), *şeş-* (çöz-) vd. aktarmadan görüldüğü üzere günümüz Kazak Türkçesinde sırasıyla *bayı-*, *köter-*, *oqıra-*, *qarga-*, *opırıl-*, *jort-*, *sasıq*, *talpın-*, *at şap-*, *sorgalat-*, *jalman*, *tañsıq*, *qalın*, *üz-*, *şöñirey-*, *öre tur-*, *jigit-jeleñ*, *qarjas-*, *jelim*, *sesken-*, *jasır-*, *sayla-*, *külük*, *süyen-*, *juvınu*, *jıla-* *sıqta-*, *tomar*, *cırğa-*,

sayra-, *şeş-* şekillerinde yer almaktadır. Yine Dede Korkut hikâyelerinde yer alan bazı şekil bilgisi unsurlarının günümüz Kazak Türkçesinde bulunduğu anlaşılmaktadır: *yortkıl* (D131a-11) / *jortqın*: kalın Oguz eline *gelgüm yoh*, dedi (D.132a-1) / kalın oguz eline *kelgim jok*, - dedi.

Yazarlar, her ne kadar Dresden nüshasını transkribe edip aktarmışlarsa da Vatikan nüshasını da dikkate alarak eksik kısımları tamamlamış ve hatalı okumaları düzeltmişler, bu durumu pek çok sayfada dipnotlarla belirtmişlerdir. Mesela Dresden nüshasında D.3b-6-7’de *Kül depecük olmaz. Kara eşek başına uyan ursañ katır olmaz* şeklinde yazılan kısım, Vatikan nüshasından faydalanılarak *Kül depecük olmaz, [güyegü ogul olmaz]*. *Kara eşek başına uyan ursañ katır olmaz* şeklinde tamamlanmıştır. Dresden nüshası transkribe edilirken daha önce eser üzerinde çalışan Orhan Şaik Gökyay, Muharrem Ergin, Sadettin Özçelik, Mustafa Kaçalın, Semih Tezcan-Hendrik Boeschoten gibi bilim adamlarının çalışmalarından da istifade edilmiş ve bu durum dipnotlarla belirtilmiştir.

Metnin aktarımı sırasında açıklama, düzeltme ve görüşleri içeren 536 dipnot kullanılmıştır. Ancak, diğer çalışmaların hepsinden farklı olarak yazarların kendilerine has çeşitli okuma ve anlamlandırma tasarrufları da yer almaktadır. Mesela, *koy-* fiilini *kuy-* şeklinde (sözünü kulağına *kuymaz* s. 47), *üş-* fiilini *öş-* şeklinde (ademe *öş*, s. 116), *Basat* ismi *Bisat* şeklinde (*Bisat* Depegözi öldürdüğü boyı beyan eder, s. 223) okunmuştur. Yine “Yanaşup yola girende kara **bugur** görkli (D.5b-1) cümlesinde diğer naşirler tarafından *bugur* olarak okunan kelime *bagır* şeklinde (s. 45) okunmuştur. *Kunt kunt bileklerüñ solmasa/sovolmasaydı* (D.55a-1) cümlesindeki *koyu* olarak gösterilen kelime M. Ergin, S. Tezcan-H. Boeschoten, M. Tulum-M. M. Tulum tarafından *solmasaydı*; O. Ş. Gökyay, S. Özçelik, M. Kaçalın tarafından *sovolmasaydı* şeklinde okunurken bu eserde *suvalmasaydı* şeklinde okunmuştur (s.133). *Kazan gerü döndi, geldüğü yolu eline/öjine alup yortdı* (D.72b-1) cümlesinde *koyu* olarak gösterilen kelime M. Ergin, O. Ş. Gökyay tarafından *eline*; S. Tezcan-H. Boeschoten, S. Özçelik, M. Tulum-M. M. Tulum, M. Kaçalın tarafından *öjine* şeklinde okunurken bu eserde *alma* olarak okunmuştur (s. 163). Bunlar gibi daha başka farklı okunuş ve anlamlandırmaların olduğu görülmektedir.

Dresden nüshası transkribe edilirken kimi yazım hatalarına da tesadüf edilmektedir. Ancak eserin tamamı dikkate alındığında bu hatalar çok azdır. Eserde; *eveden* (s. 51), *savıldı* (s. 53), *içindeyüketün* (s. 65), *devlerini* (s. 71), *kafı* (s. 74), *kulunYı* (s. 100), *agaldı* (s. 119), *Yalacugun* (s. 134), *étse* (s. 152), *bagaldılar* (s. 156), *agaltdılar* (s. 156), *MızgımasKarataviñcıgılmasın* (s. 174), *egenmezsin* (s. 178), *agalayan* (s. 216), *Teküradem saldı* (s. 276), *yer yüzindeadem* (s. 278), *käpirdiñAyasofiyası* (s. 286), *otagınkurdı* (s. 303) şeklinde hatalı veya bitişik yazılan kelimeler sırasıyla bir sonraki baskıda şu şekilde düzeltilmelidir: *deveden*, *savıldı*, *içinde yükletün*, *develerini*, *kâfir*, *kulunı*, *ağladı*, *Yaltacugun*, *yetse*, *bağladılar*, *aglatdılar*, *Mızgımas Karataviñ cıgılmasın*, *beğenmezsin*, *aglayan*, *Tekür adem saldı*, *yer yüzünde adem*, *käpirdiñ Ayasofiyası*, *otagın kurdı*.

Çalışmanın *Kosımşalar/Ekler* (s. 305-323) başlığını taşıyan bölümünde Dede Korkut hikâyelerinde geçen 102 kişi adı, 10 boy ve kabile adı, 58 yer-su adı alfabetik olarak sıralanmış ve bu kişilerin kim olduğu, akrabalık bağları, hikâyelerdeki rolü, birden fazla adı geçenlerin hangi hikâyelerde adının geçtiği ile fizik ve karakter özelliklerine kısaca değinilmiştir. Yer-su adlarında da ilgili yerin tarihte ve bugün nerede olduğuna değinilmiştir. Bu kısımdan görüldüğü kadarıyla Anadolu (Türkiye), Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan, Kafkasya (Dağıstan, Abhazy/Rusya), Suriye, Orta Asya Dede Korkut hikâyelerinin coğrafyasıdır. Hikâyelerde geçen *Alatav*, *Arka Bel* (Yazarlara göre Kazakistan’daki *Sarıarka*), *Gökçe Tag/Kökşetav*, *Gökçe Deñiz/Kökşe Teñiz*, *Kazılık Dağı/Kazılık Tagı*, *Karatag/Karatav*, *Karacuk/Karaşık*, *Türkistan* gibi yer adlarının bugün de Orta Asya’da, bilhassa Kazakistan’da olması, yukarıdaki dil özellikleri de dikkate alındığında, hikâyelerin oluşumunun bu coğrafyada başlayıp ardından batıya ve güneye yayıldığına işaretidir.

Çalışmanın Sözdik/Sözlük (324-367) başlığı altında hikâyelerde geçen kelimeler sadece alfabetik olarak sıralanmış ve Kazak Türkçesiyle karşılıkları yazılarak anlamlandırılmıştır. Bu kısmın indeks olarak düzenlenmemesi ve hangi kelimenin nerede geçtiğinin anlaşılabilmesi bir eksiklik. Çalışmanın son bölümü Faksimile/Tıpkıbasım (369-680) olup 155 varaktan ibaret Dresden nüshasının ön ve arka kapağıyla birlikte renkli olarak tıpkıbasımı konulmuştur.

Korkut Ata İlmi Araştırma Enstitüsü başkanı M. Joldasbekov ve G. Şadiyeva tarafından hazırlanan Korkut Ata Kitabı, şimdiye kadar Kazakistan'da Dede Korkut Hikâyeleri ile ilgili yapılan en ciddi ve en önemli çalışmadır. Daha önce Rusça ve Türkiye Türkçesinden yapılan serbest çevirilerle karşılaştırıldığında eserin Dresden nüshasından transkribe edilmesi ve özgün metne bağlı kalınarak Kazak Türkçesine aktarılması dil araştırmaları için büyük önem taşımaktadır. Böylece ciddi bir söz varlığını içeren hikâyelerin dil özellikleri, dilin kalıplaşması, gelişme süreci, tarihî grameri, dil yapısı, başlangıcından günümüze geçirdikleri değişimler, söz varlığının korunması veya kaybolması gibi pek çok hususun belirlenmesine kolaylık sağlanmıştır. Haliyle bu çalışma, bundan sonra Kazakistan'da Dede Korkut'un dili, dil özellikleriyle ilgili yapılacak çalışmalara da temel kaynak olacaktır. Dede Korkut hikâyelerinde bulunan Kıpçakça unsurlar, yer-su adları, gelenek görenekler vd. hususlar dil, tarih, folklor, edebiyat, etnografya araştırmalarına da ışık tutacaktır. Başta eserin transkripsiyonlu metnini oldukça başarılı bir şekilde Kazak Türkçesine aktaran M. Joldasbekov ve G. Şadiyeva olmak üzere çalışmada adı ve emeği olan Kazak Millî Sanatlar Devlet Üniversitesi, Korkut Ata İlmi Araştırma Enstitüsü çalışanlarını kutluyor, eserin Türklük bilimi için hayırlı olmasını diliyoruz.

Kaynaklar

- ERGİN, M. (2004) *Dede Korkut Kitabı I*, Ankara: TDK Yay.,
- SERTKAYA, O. F. (2006). *Dede Korkut Kitabı Dresden Nüshasının "Giriş" Bölümü*, İstanbul: Ötüken Yay.
- ÖZÇELİK, S. (2016). *Dede Korkut -Dresden Nüshası- Giriş, Notlar*, Ankara: TDK Yay.,

EMİR ALİ ŞİR NEVAÎ. (1925). MUHAKEMETÜ'L-LUGATEYİN. (Haz. ABDÜLHAKİM GULMUHAMMEDOV). POLTORATSKİ (AŞKABAT): TÜRKMENİSTAN DEVLET NEŞRİYATI. 90 s.

Tahir AŞİROV* - Çağdaş ALBAYRAK**

Özet

Türkî halkların düşünce, dil ve edebiyat tarihinde Ali Şir Nevaî'nin “*Muhakemetü'l-Lugateyn*” isimli eserinin Dîvânü Lügâti't-Türk'ten sonra hususi bir yeri bulunmaktadır. Sovyet Türkmenistanı'nda Ali Şir Nevaî'nin “*Muhakemetü'l-Lugateyn*” adlı eseri üzerine farklı çalışmalar yapılmıştır. Ancak bu çalışmaların içinde ilk ve belki en önemli çalışma, Abdülhakim Gulmuhammedov'un 1925 yılında Aşkabat'ta “*امير آلى شير نوايى موحاكيمه توللوغاتنه بين*” (Emir Ali Şir Nevaî *Muhakemetü'l-Lugateyn*) adıyla yayımladığı eserdir. Bu çalışma, Nevaî'nin “*Muhakemetü'l-Lugateyn*” isimli eserinin usul-ı cedit yöntemiyle basılmış olma vasfını taşıması bakımından da değerlidir. Eseri yayına hazırlayan Gulmuhammedov eserin önüne “Söz Başı” adı altında bir giriş yazmıştır. Bu girişte ilk olarak Nevaî'ye kadar gelen Türkî halkların dilleri konusuna değinmektedir. Girişin “Mir Ali Şir” adını verdiği bölümünde ise onun hayatı, eseri hakkında bilgi vermekte ve eser hakkında çeşitli değerlendirmeler yapmaktadır. Bu değerlendirmeler sonunda da şöyle demektedir: “Mir Ali Şir Nevaî'nin vefatından sonra 430 yıl geçmesine rağmen, onun ölümsüz eserleri Orta Asya Türkleri arasında edebiyat külliyyatı “Hristomatiya” olarak hâlâ kabul görüp okunmaktadır.” Bu bölümde, Türkmenlerin arasında Türkmençe kaleme alınmış divanların her evde bulunduğu bilgisini eklemeyi de unutmamıştır. Eserin, dönemine ait elyazmalarıyla birlikte sonraki elyazmaları,

* Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, el-mek: tahirashirov@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9684-0834>

** Öğr. Görevlisi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, el-mek: cagdasalbayrak@hotmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4097-3371>

taşbasmaları ve yayınları, Türk dilinin tarihî sürecini belirleyen önemli yapıtlardandır. Gulmuhammedov'un yayına hazırladığı “*Muhakemetü'l-Lugateyn*”, diğer Türkî halklarda olduğu gibi Türkmen dili ve düşüncesinde de ayrı bir öneme sahip olmuştur. Gulmuhammedov esere yazdığı girişte kendi fikirlerini beyan etmekle birlikte dönemin düşünce yapısını da irdelemektedir. Nitekim daha sonra kaleme alınan eserlerde, onun girişteki bu değerlendirmelerine çokça eleştiri yapıldığı görülmektedir. Örneğin Kümüşali Böriyev'in 1931 yılında “*Türkmen Dili*” adıyla yayımladığı makalede, Gulmuhammedov'u Çağatayca hususundaki değerlendirmeleri bağlamında eleştirmiş ve buna da delil olarak Nevaî'nin “*Muhakemetü'l-Lugateyn*” isimli eserine yazdığı girişi tanık göstermiştir. Bu bağlamda başka tartışmaların olduğu da bilinmektedir. Bildirimizde, Gulmuhammedov tarafından 1925 yılında Aşkabat'ta “امير الشيرناو ايمو حاكميهتولو غاتين” “*Emir Ali Şir Nevaî “Muhakemetü'l-Lugateyn*” adıyla usul-i cedit alfabesiyle yayımlanan eser tanıtılmaya ve değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ali Şir Nevaî, Muhakamata'l-Lugateyn, Gulmuhammedov, Sovyet Türkmenistanı, Türk Halkı.

EMİR ALİ ŞİR NEVAÎ. (1925). MUHAKEMETÜ'L-LUGATEYN. (Ed. ABDÜLHAKİM GULMUHAMMEDOV). POLTORATSKİ (AŞKABAT): TÜRKMENİSTAN DEVLET NEŞRİYATI. 90 pp.

Abstract

Muhakamat al-Lughatayn by Ali-Shir Nava'i (also called Alisher Navaiy) has the most important value in the intellectual history of Turkic people. There are also different studies about this work in the Soviet Turkmenistan and the most important one is Mir Alisher Navaiy's Muhakamat al-Lughatayn, which is the first edition of the work in Cedit alphabet, published by Abdulkarim Gulmuhammedov in Ashgabat, 1925. The editor, A.Gulmuhammedov started the introduction part with the Prologue (also called Söz başı in Turkmen) that reveals the subjects of Turkic people's language until Ali-Shir Nava'i's period. Moreover, “Mir Ali-Shir” chapter of the introduction part gives the information about his life and works. The end of the assessment informs that although 430 years passed after Mir Ali-Shir Nava'i's death his evergreen works are read by Turkic people as the oeuvre of Chrestomathy in the Central Asia and also adds that Turkic devans are found in each houses of Turkmen people. The work's handwriting of that period is associated with the later handwriting, lithographies and editions identifying the history of Turkmen language. Muhakamat al-Lughatayn edited by Gulmuhammedov has the most important place in the history of Turkmen Language. Moreover, Gulmuhammedov explains his own ideas and genius of the period in the introduction part. On the other hand, there is also criticism against his assessment in the work and the article “Turkmen language” by Ali Böriyev in 1931, criticizes Gulmuhammedov in the context of Chagatai language (extinct Turkic language) and Nava'i's Muhakamat al-Lugateyn is shown as an evidence for his criticism. This study tries to reveal the importance of Muhakamat al-Lughatayn, which was published by Gulmuhammedov in 1925, Ashgabat in Cedit alphabet, during the history of Turkmen language and idea.

Key Words: Muhakamat al-Lughatayn, Ali Shir Nava'i, Gulmuhammedov, The Soviet Turkmenistan, Turkicpeople.

İlim dünyasında büyük ve hak edilmiş bir şöhreti olan Ali Şir Nevaî'nin Türk düşünce tarihinde ayrı bir yeri vardır. O, Türk milletinin yetiştirmiş olduğu milli düşünce adamlarından biridir. Özellikle Nevaî'nin “*Muhakemetü'l-Lugateyn*” adlı eseri, Türk dili konusunda değerli tespitleri olan önemli bir yapıttır (Bilgin, 2005: 397-398). Nevaî'nin bu eseri, farklı zamanlarda farklı dillerde yayımlanmış ve birçok araştırmaya konu olmuştur. Aynı şekilde Sovyet Türkmenistanı'nda da Ali Şir Nevaî'nin “*Muhakemetü'l-Lugateyn*” adlı eseri üzerine değişik

çalışmalar görmek mümkündür. Bu dönemde yapılan çalışmaların içinde ilk ve en önemlisinin Türkmen düşünürü Abdülhakim Gulmuhammedov (1885-1931) tarafından 1925 yılında Aşkabat'ta “امير الشير ناوايمو حاكمهتولو غاتهيڭن” “*Emir Ali Şir Nevaî Muhakemetü'l-Lugateyn*” adıyla yayımlanan eser olduğu söylenebilir. Gulmuhammedov'un Türkmen dili, tarihi ve kültürü üzerine yaptığı çalışmaların Türkmen düşünce tarihinde önemli bir yeri vardır (Aşirov, 2017: 9-10). Ayrıca Buhara Halk Cumhuriyeti'nin “Harbiye Nazırı” ve Enver Paşa'nın Kerki kolbaşlarından olan Gulmuhammedov (Aşirov, 2019), Nevaî'nin “*Muhakemetü'l-Lugateyn*” isimli eserini dönemin usul-ı cedid kurallarına göre yayına hazırlamış ve Türkmençe yayımlamıştır. Gulmuhammedov'un, 1925 yılında “*Emir Ali Şir Nevaî Muhakemetü'l-Lugateyn*” adıyla yayımladığı esere yazdığı giriş yazısı, başta Türkmen dili tarihi, Nevaî'nin hayatı, eserleri ve hassaten “*Muhakemetü'l-Lugateyn*” adlı kitabıyla ilgili önemli bilgileri ihtiva etmektedir.

XX. yüzyılda Türkmen dilinin ihyası yönünde çalışmalar yapan Gulmuhammedov, Emir Ali Şir Nevaî'nin “*Muhakemetü'l-Lugateyn*” adlı eserine, “*Söz Başı*” başlıklı bir giriş yazısı kaleme almıştır. Bu giriş yazısı, eserin 3-18. sayfaları arasında yer almaktadır (Gulmuhammedov, 1925: 3-18). Yazar bu girişte, eserin içeriği ile birlikte Türk dilinin tarihi gelişimi hakkında da bilgiler vermektedir. Nitekim Gulmuhammedov yazısına şöyle bir tespitle başlamaktadır: “95 h./717 miladide tüm Türkistan Araplar tarafından alındıktan sonra, özellikle Türk milletleri İslam dinini kabul ettikten sonra hem siyasi hem de dinî her tür yazı Arap dilinde kaleme alınmıştır” (Gulmuhammedov, 1925: 3). Müellif daha sonra Türklerin egemen millet olmasına rağmen Arapça ve Farsça yazmaya devam ettiklerini de şöyle beyan etmektedir: “Türk hükümetleri de Fars dilini resmi dil edindiler. Türkler arasında her tür şiir ve diğer birçok eser Fars dilinde yazılmaya başlanmıştır.” (Gulmuhammedov, 1925: 4).

Gulmuhammedov, Türk devlet yöneticilerinin Türk dilinin kullanılmasında Anadolu beylikleri dönemine bakılmasının gerekliliğini şöyle beyan etmektedir: “Türkmenlerden olan Selçuklular devleti zamanında da devletin resmî dili Farsça idi. Fakat bunlardan şu an Anadolu'da hüküm süren bir kısmı ile Osmanlılarda Türkî dili resmî dil olarak kullanmışlardır” (Gulmuhammedov, 1925: 4-5). Gulmuhammedov, Türklerin kurduğu devletlerde “Tüzük” ismindeki nizamnameler Türkçe olarak kaleme alınmasına rağmen “Fars dilinin revaçta olduğunu” ifade etmektedir (Gulmuhammedov, 1925: 5). Yazar, Nevaî'nin eserlerini Türk dili bağlamında böylesine kaotik bir ortamda kaleme aldığını açıklamaktadır: “1435 yılı civarında özellikle ‘Sultan Hüseyin Baykara’ ve ‘Babür Şah’ zamanlarında ise yine Türk dili ivme kazanmış, Türk diliyle yazan edipler ve çeşitli türlerde şiirler yazan şairler ortaya çıkmaya başlamıştır. Meşhur ‘Babür Şah’, yine bu dönemde Türk diliyle ‘*Tüzük*’ adlı bir kitap yazmıştır. Zikredilen bu dönemde, Türk dilinde sayısız ilmî ve edebî kitaplar yazarak ortaya çıkmış ‘Mir Ali Şir’i görüyoruz.” (Gulmuhammedov, 1925: 5).

Gulmuhammedov, Nevaî'nin Türk diline hâkimiyeti hususunda da şöyle bir değerlendirme yapmaktadır: “Mir Ali Şir'in Türkî usulünde kendinden önce ve belli bir zaman da kendinden sonra hiç kimse böyle iyi ve edebî Türkçeye yazamamıştır” (Gulmuhammedov, 1925: 6). Yazar, bu dönemde Horasan'da da edebî eserlerin Farsça yazıldığını, Türkçenin yeterliliğinin sorgulandığını ve onun üzerine tartışmalar yapıldığını belirtmektedir. Gulmuhammedov, Nevaî'nin de bu tartışmalarda yer aldığını dile getirerek şöyle demektedir: “Türk dil âlimlerinin ve şairlerinin başında ise Mir Ali Şir Nevaî gelmekte olup, onunla Farslar arasında dil ve edebiyat doğrultusunda pek çok tartışma yaşanmıştır.” (Gulmuhammedov, 1925: 6). Yazar, Nevaî'nin bu tartışmaların neticesinde “*Muhakemetü'l-Lugateyn*” adlı eserini kaleme aldığını söylemektedir: “En sonunda Farslara karşı Türk dilini koruyup savunan Mir Ali Şir, bu bizim bularak yayımlamayı düşündüğümüz ‘*Muhakemetü'l-Lugateyn*’ adlı kitabı yazmıştır” (Gulmuhammedov, 1925: 6-7).

Gulmuhammedov yazısında, evvela Nevaî'nin hayatı ve eserleri ile ilgili bilgi verilmesinin yerinde olacağını, “Mir Ali Şir'in bu kitabını yazıp yayımlamayı düşünmemiz münasebeti ile kitabın girişinde onun kısaca tercüme-i hâlini de yazarak belirtmeyi münasip

gördüm” (Gulmuhammedov, 1925: 7) şeklinde düşüncelerini dile getirerek “Mir Ali Şir” adlı bir başlık atmıştır. Gulmuhammedov “Mir Ali Şir” adlı başlığında, Nevaî'nin soyu ile ilgili görüşlere de yer vererek onu “Türkmenlerin ‘Barlas’ sülalesinden, genel bir Türk edip ve şairidir” şeklinde açıklamaktadır (Gulmuhammedov, 1925: 7-8). Nevaî'nin hayatı hakkında tafsilatlı bilgiler veren Gulmuhammedov, hicri 840 yılında dünyaya geldiğini ve 906 h./1487 miladide Herat'ta vefat ettiğini açıklamaktadır (Gulmuhammedov, 1925: 8-11).

Gulmuhammedov, “Mir Ali Şir” başlığı altında Nevaî'nin eserleri hakkında da bilgi vermekte ve onlar üzerine değerlendirmeler yapmaktadır: “Mir Ali Şir Nevaî'nin vefatından sonra 430 sene geçmesine rağmen, onun ölümsüz eserleri, Orta Asya Türkleri arasında edebiyat külliyyatı ‘Hristomatiya’ [Antoloji] olarak okunmaktadır” (Gulmuhammedov, 1925: 13). Yazar, “Mir Ali Şir gibi yaptığı işte başarı kazanarak ‘muvaffak’ olan insan az bulunur” diyerek Nevaî'nin Türk dilinin üstünlüğünü ispatlamada başarılı olduğunu iddia etmektedir (Gulmuhammedov, 1925: 15). Gulmuhammedov son olarak “Hayratı çok fazla olup, birkaç mektep ve medrese bina ettirmiştir” şeklinde hayırsever bir insan olarak nitelendirdiği Nevaî'nin eserlerinin Türk dili tarihinde ayrı bir yerinin olduğunu belirtmekte ve eserlerinin isimlerini saymaktadır (Gulmuhammedov, 1925: 16-17).

Yazar, Nevaî'nin “*Muhakemetü'l-Lugateyn*” adlı eserinin Türkmen dillileri açısından da kıymetli bir yapıt olduğunu şöyle beyan etmektedir: “Ancak bizim bu yayımlayacak olduğumuz “*Muhakemetü'l-Lugateyn*” adlı kitap Fars dilini edebî bir şekilde irdeleyip, onun üzerinde bir tenkit ve muhakeme yapıp, Türk dilinin Farsçadan çok zengin ve daha mükemmel olduğunu ispat etmek maksadı ile yazıldığından dilimiz açısından da en kıymetli kitaptır.” (Gulmuhammedov, 1925: 17).

Gulmuhammedov, “Söz Başı” başlığı altında kaleme aldığı girişten sonra esere, hatırlatma anlamına gelen “Yatlatma” adıyla bir not eklemiştir: “Mir Ali Şir Nevaî cenapları bu “*Muhakemetü'l-Lugateyn*” adlı kitabında birçok Arapça kelime ve sözü Türkçeye çevirerek yazdık. Çünkü bizim Türkmenlerimizin içinde Arapça bilen yoldaşlar çok azdır. Evvelki Çağatayca'nın içinde ise döneminin modasına göre Arapça sözler bulunmaktadır. Yine de sultanlar, edip ve şairler hakkında uzunca Arapça ve Farsça karışık tarif ve tasvirler yer almaktadır. Onları da icabına göre biraz kısalttık.” (Gulmuhammedov, 1925: 17-18). Bu bağlamda yazar, Nevaî'nin “*Muhakemetü'l-Lugateyn*” adlı eserinin girişinde yer alan “الحمد لله الذي امتاز الانسان على سائر المخلوقات بشرف النطق و اللسان و اظهر من عنوية لسانه و حلاوت بيانه سكر الشكر ز شهد الشهود و الامتنان” şeklindeki Arapça metni Türkmençeye tercüme etmiştir: “İnsanları dil ve söz söylemek-bilen, başka mahlûklardan ayran Ulı Tanrı'mızı yağşılık bilen yadlayarın ki, onların şirin dillerinden ve süyçi sözlerinden illere yanı ve tâze ruhlar beripdür” (Gulmuhammedov, 1925: 18). Bu cümleden hareketle yazarın, eserde geçen yabancı kelimeleri de Türkmen diline aktarmaya çalıştığı görülebilir.

Gulmuhammedov, Ali Şir Nevaî'nin eserinin girişine “Başlangıç” adını vermektedir (s. 18). Bundan sonra 3 rubai ve onun açıklaması gelmektedir (s. 19-21). Eserde bölümler, birbirinden Roma rakamlarıyla ayrılmaktadır. Eserin birinci bölümünde 3 rubai ve bunların açıklamaları (s. 21-24), ikinci bölümünde, 13 beyit, 2 rubai ve açıklamaları (s. 24-59), üçüncü bölümünde 11 beyit, 1 rubai ve açıklamaları (s. 59-79), dördüncü bölümünde 8 beyit, 1 rubai ve açıklamaları yer almaktadır (s. 79-90). Ayrıca eserin yazıldığı zamana işaret amacıyla eserin son sayfasına “1486 miladide yazılmıştır” diye not düşülmüştür (s. 90).

Gulmuhammedov'un Sovyet Türkmenistanı'nın ilk yıllarında Türkmençeye aktararak yayımladığı Nevaî'nin “*Muhakemetü'l-Lugateyn*” adlı eserinin, Türkmen düşünce tarihinde ayrı bir yerinin olduğunu söylemek mümkündür. Eserin Türkmen dili, tarihi açısından da hususi bir önemi bulunmaktadır. Ayrıca eserde Türk düşüncesinin, dilinin ve edebiyatının Sovyet Türkmenistanı'nın ilk yıllarında hâlâ etkin olduğunu görmek de mümkündür. Nitekim Gulmuhammedov'un, Nevaî'nin “*Muhakemetü'l-Lugateyn*” adlı eserine yazdığı giriş, Sovyet Türkmenistanı'nın ileriki dönemlerinde ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Dönemin yazılarında,

Gulmuhammedov, Çağatayca'nın üstün tutulması yönünde çaba harcayan bilgin olarak tanıtılmaktadır: "A. Gulmuhammedov'un yazılarının diline baktığımızda, onun Çağatayca kelimeleri çok kullanarak Türkmenlerin ölen tarihî dilini diriltmeye can atmakta ve bu iş için çokça çabalamakta olduğunu görüyoruz... A. Gulmuhammedov'un tarihî Çağatay diline olan hususi ilgisine, onun yazdığı "*Mir Ali Şir Nevaî Muhakemetü'l-Lugateyn*" isimli kitabın tamamı ispat, delil olabilir. O, eserin girişinde her ne kadar Çağatayca'yı Türkmen diline dönüştürdük dese de, eserde kelimeler Çağatayca olarak kalmıştır" (Aşirov-Muhammedov, 2019: 126). Sovyet Türkmenistanı döneminde Gulmuhammedov'un Çağatayca düşkünü olduğunu Nevaî'nin "*Muhakemetü'l-Lugateyn*" adlı 1925 yılında Aşkabat'ta Türkmençe olarak yayımlanan eserinin 3-17. sayfaları arasında yer alan "Söz Başı" başlığı altındaki bölümde dile getirdiklerinden anlamak mümkündür (Aşirov –Muhammedov, 2019: 126).

Ali Şir Nevaî eserleriyle Türk düşünce, dil ve edebiyat tarihine damga vuran bilginlerden biridir. Türk dünyasındaki çalışmalarda, Nevaî'nin eserlerinin etkilerini, izlerini görmek mümkündür. Gulmuhammedov, Sovyet Türkmenistanı döneminde Türkmen dili ve edebiyatı konularından farklı yayınların altına imza atan bir düşünürdür. Nevaî'nin ve eserlerinin Sovyet Türkmenistanı'nda meşhur olmasında Gulmuhammedov'un çabalarının büyük bir etkisi olduğu görülebilir. Özellikle Nevaî'nin Türk dilinin zenginliğini, üstünlüğünü, anlatım çeşitliliğini örneklerle ortaya koymaya çalıştığı "*Muhakemetü'l-Lugateyn*" adlı 1925 yılında Türkmençeye aktararak yayımladığı eserin; Türkmen dili, edebiyatı ve düşüncesi açısından önemli bir yayın olduğunu söylemek mümkündür. Yine Sovyet Türkmenistanı'nın ilk yıllarında usul-i cedit alfabesiyle yayımlanması da esere ayrı bir değer katmaktadır. Ayrıca bu yayın, Türkmen dilinin fonetiğinin gelişim ve değişim sürecini göstermesi açısından da önemlidir.

Kaynakça

AŞİROV, T. - MUHAMMEDOV, G. (2019). "Sovyet Türkmenistanı'nda Türkmen Dili Tarihi Üzerine Araştırmalar: K. Böriyev Örneği". *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*. 3 (1), 122-132.

AŞİROV, T. (2019). "A. Gulmuhammedov (1885-1931)'un Türk Kurultayı ve Türklük Bilimine Bakışı". *A.Y.Ü. VIII. Uluslararası Türkoloji Kongresi*. 8-10 Ekim 2019, İstanbul.

AŞİROV, T. (2017). "Sovyetler Birliğinin İlk Yıllarında Türkmenistan'da Dil - Şive Tartışmaları (I. Kaynaklar)". *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 2 (3), 5-11.

BİLGİN, A. A. (2005). "Muhâkemetü'l-Lugateyn". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul, 30/397-398.

NEVAÎ, Emir Ali Şir. (1925). *Muhakemetü'l-Lugateyn*. (haz. A. Gulmuhammedov) Poltoratsk (Aşkabat): Türkmenistan Devlet Neşriyatı.

AYDIN, ERHAN (2019). *TÜRKLERİN BİLGE ATASI TONYUKUK*, İSTANBUL: KRONİK KİTAP YAYINLARI, ISBN: 978-605-7635-29-7, 218 SAYFA

Selen KAYA UYAN*

Özet

Türk runik harfli eski Türk yazıtları içinde ayrı bir öneme sahip olan Tonyukuk yazıtı, iki taştan, toplam sekiz cepheden ve altmış iki satırdan oluşmaktadır. Yazıt; bizzat Tonyukuk tarafından yazılması, dönemi ile ilgili tarihî bilgiler vermesi ve Türk dilinin o dönemdeki edebî gücünü yansıtmaları bakımından oldukça önemli bir konumdadır. Bilge Tonyukuk, Köktürk döneminin en büyük devlet adamlarındandır. Onun almış olduğu çeşitli ad ve unvanlar arasında kaynaklarda en çok geçeni 'Bilge Tonyukuk'tur.

Türk runik harfli metinler üzerine çalışmalarıyla bilinen Prof. Dr. Erhan Aydın'ın *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk* adlı kitabı, Tonyukuk'un kimliği ve söz konusu yazıtla ilgili dilsel ve tarihsel bilgileri bir arada vermesi bakımından önemli ve dikkat çeken bir çalışmadır. Aydın, hem Çin kaynaklarındaki bilgileri hem de yazıtta geçen ifadeleri karşılaştırmış ve bir sentez yaparak okuyucuya sunmuştur. Bu bağlamda eser, Bilge Tonyukuk ile ilgili kapsamlı bir çalışmanın ürünüdür. Bu çalışmada, *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk* adlı eser üzerine bir inceleme/tanıtma yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bilge Tonyukuk, Tonyukuk Yazıtı.

AYDIN, ERHAN (2019). *TONYUKUK, THE WISE ANCESTOR OF THE TURKS*, ISTANBUL: KRONIK KITAP PUBLICATIONS, ISBN: 978-605-7635-29-7, 218 PAGES

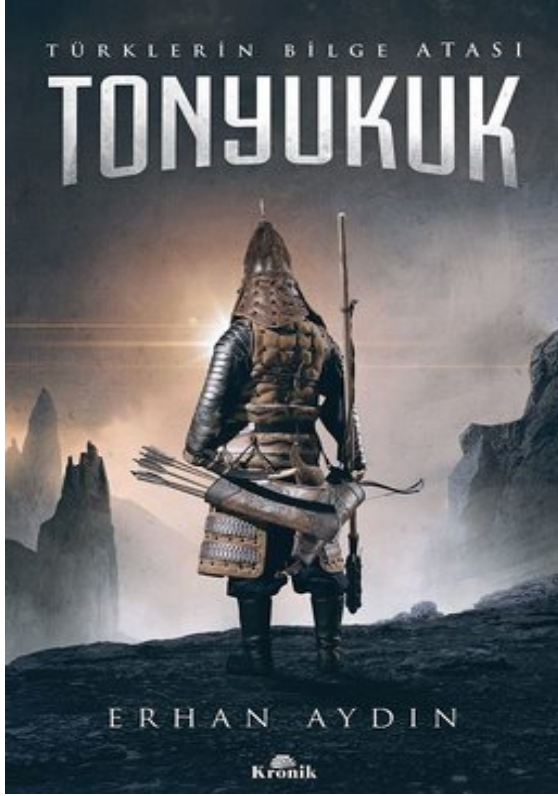
Abstract

Tonyukuk inscription, which has a special significance among the old Turkish inscriptions with Turkish runic letters, consists of two stones, a total of eight facades and sixty two lines. This inscription is in a very important position in terms of writing by Tonyukuk himself, providing historical information about his period and reflecting the literary power of the Turkish language at the time. Bilge (Wise) Tonyukuk is one of the greatest statesmen of the Kopturk period. Among the various names and titles he received, the most mentioned in the sources is Bilge (Wise) Tonyukuk. The book "Tonyukuk the wise ancestor of the Turks", by Prof. Dr. Erhan Aydın, known for his works on Turkish runic letter texts, is an important and remarkable work in that it combines linguistic and historical information about Tonyukuk's identity and the inscription in question. Aydın compared both the information in Chinese sources and the statements in the inscription and presented it to the reader by making a synthesis. In this context, the work is the product of a comprehensive study on Bilge (Wise) Tonyukuk. In this study, a review/introduction will be made on "Tonyukuk, the wise ancestor of the Turks."

Key Words: Bilge Tonyukuk, The Tonyukuk Inscription.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, İnönü Üniversitesi, el-mek: selenkayauyan@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6463-1897>

Türklerin Bilge Atası Tonyukuk kitabı *Önsöz, Giriş, Tonyukuk ve Yazıtıyla İlgili Yapılan Çalışmalar, Tonyukuk Kim?, Tonyukuk'un Adı, Tonyukuk'un Unvan ve Görevleri, Tonyukuk'un Yazıtı, Tonyukuk Yazıtında Neler Anlatılmıştır?, Tonyukuk Yazıtındaki Sözcüklerin Konu Tasnifi (Yer, Kavim ve Boy Adları, Unvanlar, Kişi ve Hayvan Adları), Sözcük Dizini, Kaynaklar, Tonyukuk Yazıtının Türk Runik Harfli Metni, Yeni Türk Harflerine Aktarımı ve Günümüz Türkçesine Çevirisi, Tonyukuk Yazıtının Türk Runik Harfli Metni, Yazıtı Ait Çizimler, Fotoğraflar ve İndeks*'ten oluşmaktadır.

Eserin *Önsöz* bölümünde yazar, Türk runik harfleriyle yazılmış beş yüzün üzerinde metin bulunduğunu söylemektedir. Ayrıca Türk runik harfleriyle yazılmış olan Tonyukuk yazıtının Türk dili, tarihi ve kültürü bakımından önemine dikkat çekmekte ve kitabın içeriği hakkında genel bilgiler vermektedir.

Giriş bölümünde okuyucunun Türk runik harflerini öğrenmesi ve yazıtı okuyabilmesi için Türk runik harflerinin ses değerleri tablo halinde gösterilmiştir. Yazar, tabloda yalnızca Tonyukuk yazıtında kullanılan harflerin bulunduğunu ve diğer yazıtlarda kullanılan farklı biçimlerine yer vermediğini belirtmiştir. Ayrıca bulunan ilk yazıtlar, yazıtları bulan kişiler, yazıtların ilk okuyucuları ve bilim dünyasına tanıtılması hakkında genel bir bilgilendirme yapılmıştır.

Tonyukuk ve Yazıtıyla İlgili Yapılan Çalışmalar bölümünde Tonyukuk yazıtı ile ilgili ilk çalışma ve ilk bilimsel yayının kimler tarafından, ne zaman yayımlandığından bahsedilmiş ve yazar, yazıtla ilgili önemli gördüğü yayınları ilk yayımlanan çalışmadan başlayarak günümüze kadar kronolojik biçimde sıralamıştır. Bu bağlamda toplam 64 tane çalışmanın bibliyografyasına yer verilmiştir.

Tonyukuk Kim? bölümünde Tonyukuk'un doğum ve ölüm tarihleri ile ilgili araştırmacıların görüşlerine yer verilmiş ve Tonyukuk'un kimliğiyle ilgili ilk önce Tonyukuk yazıtına, diğer Türk runik harfleriyle yazılmış yazıtlara başvurulmuş ve daha sonra Çin kaynaklarından hareketle araştırmacıların görüşleri aktarılmıştır. Yazar, Çin kaynaklarında Ashide Yuanzhen adıyla geçen kişinin Tonyukuk ile aynı kişi olup olmadığını sorgulamış ve konuyla ilgili araştırmacıların öne sürdüğü fikirleri okuyucuya sunmuştur. Yazar, yazıttaki bazı ifadelerin edebiliğine dikkat çekmiş ve yazıttaki ifadelerden hareketle okuyucuya sorular sormuştur:

"1. taş batı yüzü 4. satır: *İda taşda kalmış kuwranıp yéti yüz boltı éki ülügi atlıg erti bir ülügi yadag erti 'Yazıda yabanda kalanlar toplanıp yedi yüz (kişi) oldular. (Bunların) iki bölümü atlı idi, bir bölümü yaya idi.'*

Cümleden anladığımız kadarıyla 'orada burada', 'yazıda yabanda' biçiminde günümüz Türkçesine aktarabileceğimiz İda taşta ikilemesi ile yazıtta edebilik katılmak istenmiş olmalıdır. Cümleye göre toplanan kişi sayısı yedi yüz imiş. Bunların üçte ikisinin atlı, üçte birinin ise yaya

yani piyade birliği olması gerekir. Atların bol bulunduğu bir coğrafyada, neden ordunun bir bölümü yaya idi? Acaba atların sayısı yetersiz miydi?" [s.32]

Aydın, Tonyukuk'un kendi devrinden önceki kağanları anmamasını ve Beşbalık seferinden hiç bahsetmemesini -ki Çin kaynaklarına göre Tonyukuk bu seferde çok aktif bir konumdaydı- hayli ilginç ve açıklığa kavuşturulamamış bir soru/sorun olarak değerlendirir:

"Bir başka ilginç durum ise Tonyukuk'un, kendi zamanından önceki kağanlardan söz etmeyişidir. Örneğin, Köktürklerin efsanevi kağanları Bumun ve İstemi'nin adlarını anmaması hayli ilginç ve tuhaftır. Hâlbuki Bilge Kağan, kardeşi Köl Tegin için yazdırdığı ve diktirdiği yazıtta Köktürklerin ilk dönem kağanlarından bahsetmiş, onların adlarını anmak suretiyle bir nevi vefa borcunu ödemiştir. Aynı durum Bilge Kağan'ın oğlu Tengri Kağan tarafından yazdırılan ve diktirilen Bilge Kağan yazıtı için de geçerlidir. Öyleyse Tonyukuk neden doğrudan kendi dönemindeki olayları anlatarak sözlerine başlamış olabilir?" [s.32]

"... Çinliler, beşbalık'ta basmillara karşı yapılan savaşta Tonyukuk'un aktif bir rol oynadığını belirtmiş ise, Tonyukuk kendi yazıtında bu savaştan ve olaylardan neden söz etmemiştir?"

Tonyukuk'un kafasındaki düşünceleri anlamaya çalışmak adına, daha geniş kapsamlı bir soru sormamız gerekir: Mademki Tonyukuk, Çin kaynaklarından edindiğimiz bilgiler ışığında, Bilge Kağan döneminde askeri işlerden sorumlu baş müşavirse neden üstelik de damadı olduğunu bildiğimiz Bilge Kağan'ın kağanlık yıllarında yapılan seferler ile ilgili tek kelime etme ihtiyacı hissetmemiştir?

Tonyukuk ile ilgili sorulabilecek soru çok olmakla birlikte, onun çok akıllı bir kimse olduğunu da düşünmeden edemiyoruz. Belki de Beşbalık seferine bizzat katılmadığı için bu seferde cereyan eden olayları anma ihtiyacı hissetmedi. Ya da aynı zamanda damadı olan bilge kağan döneminden tek kelime etmemek için Beşbalık seferinden de bilerek bahsetmedi." [s.45]

Yazarın aktardığı Çin kaynaklarındaki bilgiler de Tonyukuk'un kimliğiyle ilgili önemli ipuçları vermektedir:

"Tang Hanedanlığı dönemi Çinli tarihçilerin anlattığına göre, Köl Tegin, Kapgan Kağan'ın oğlu İnel Kağan'ın tahtı ele geçirme girişimleri sırasında, İnel Kağan ve ona bağlı olanların, neredeyse tamamını yok etmiş, bir tek Tonyukuk'a dokunmamıştı. Çünkü Tonyukuk, ağabeyi Bilge Kağan'ın kayınpederiydi." [s.35-36]

"Çin kaynaklarında Tonyukuk ile ilgili bir diğer önemli bilgi ise Bilge Kağan'ın kentler ve tapınaklar kurmak istediği, Tonyukuk'un, Tang Hanedanı ordularından askerî anlamda güçlü kılan şeyin konargöçer yaşam tarzları olduğuna işaret ederek onu bu fikrinden caydırdığıdır." [s.45]

Tonyukuk'un Adı bölümünde Türk runik harflerinin o/u ile ö/ü ünlülerini birbirinden ayırt edecek bir sisteme sahip olmamasından ve dolayısıyla kimi araştırmacıların Tonyukuk, kimilerinin ise Tunyukuk okuyuşunu tercih ettiği belirtilmiştir. Fakat yazara göre üzerinde durulması gereken nokta Tonyukuk kelimesinin bir sözcükten mi yoksa iki sözcükten mi oluştuğunu anlayabilmektir. Bu bölümde adın okunuşu, anlamı ve kökenine dair birçok araştırmacının görüşlerine yer verilmiştir.

Tonyukuk adı, Tonyukuk yazıtı dışında Bilge Kağan ve Küli Çor yazıtlarında da geçmektedir. Yazar, Bilge Kağan yazıtında geçen Tonyukuk adının yazımında ny sesinin ñ (Ğ) ile değil de n (N) ve y (Y) sesiyle yazılmış olmasını sıra dışı bir durum olarak değerlendirir. Çünkü Tonyukuk yazıtında geçen 12 örnekte de ñ (ny, Ğ) sesini gösteren işaret ile yazılmıştır.

Tonyukuk'un Unvan ve Görevleri bölümünde Tonyukuk yazıtında geçen bilge, boyla, бага ve tarkan unvanlarıyla ilgili açıklamalarda bulunulmuş ve unvanların etimolojisiyle ilgili araştırmacıların görüşlerine yer verilmiştir. Yazar, bilge, boyla, бага ve tarkan unvanlarının art

arda sıralanmasının Türkçenin söz dizimi bakımından alışıldık bir durum olmadığına dikkat çekmiştir. Ayrıca yazar, Tonyukuk'un askerî unvanlarının yanında özellikle 'bilge' sözcüğünü kullanmasının kasıtlı olduğuna vurgu yapmıştır:

"Tonyukuk'un kendini ifade etmede kullandığı bilge sözcüğünü seçmesinin özel bir nedeni olduğunu söylemek gerekir. Kullandığı boyla, бага ve tarkan sözcüklerinin askerî unvanlar olduğunu, bilge unvanının esasen bilgili, akil kimse anlamından hareket ettiğimizde, askerî unvanlarının yanında, bunu da kasıtlı ve ısrarla kullandığını ifade etmek durumundayız. Yani askerî bakımdan birkaç unvana sahip Tonyukuk'un, bilge unvanını kullanmak suretiyle yalnızca askerî bakımdan değil, devlet yönetimi ve idari bakımdan da akıllı bir kimse olduğunu ifade etmek gibi bir amaç içerisinde olması gerekir." [s.71]

Tonyukuk'un Görevleri kısmında Tonyukuk'un kullandığı sözcüklerden (ayguç, ayıgma, çawış, yağıç) hareketle görevlerinden söz edilmiş, sözcüklerle ilgili açıklamalar yapılmış ve yazıtlarda geçen ifadeler aktarılmıştır. Ayrıca Tonyukuk'u II. Köktürk döneminin veziri olarak değerlendirmenin doğru olmadığına altı çizilmiştir:

"Bir kimsenin yabgu veya şad olabilmesi için hanedan soyundan gelmesi de şart değildir. Öyleyse Tonyukuk hem yabgu hem de şad unvanlarına sahip olmadığına göre neden onun için vezir ifadesi kullanılmaktadır?" [s.83]

Sonuç olarak Aydın, Tonyukuk'un yabgu ve şad unvanlarına sahip olmadığı ve devlet yönetimindeki görevinin kağanın müşaviri veya sözcüsü olabileceği kanısına varmıştır:

"Yabgu ve şad unvanlarına sahip olmayan Tonyukuk'un devlet yönetimindeki görevi, kağanın müşaviri veya sözcüsü olmalıdır. Bu durum, özellikle ayguç ve ayıgma sözcüklerinin geçtiği cümlelerde açıkça görülmektedir. Dolayısıyla Tonyukuk, yabgu ve şad unvanlarını kullanmadığına göre, kağandan sonraki ikinci adam olarak gösterilmesi, doğru bir yaklaşım olmadığı gibi, tarihî olaylarla da örtüşmemektedir." [s.83]

Tonyukuk'un Yazıtı bölümünde Tonyukuk'un dönemiyle ilgili tarihî bilgiler verildikten sonra yazıtın bulunuşu, okunuşu, ilk çalışmalar ve yazıtın dikiliş tarihiyle ilgili ayrıntılı bilgiler sunulmuştur:

"716 yılında Bilge Kağan'ın tahta çıkışıyla, Tonyukuk'un devlet ve yönetim üzerindeki söz sahibi olma özelliğini yitirdiğini öne sürmek mümkün görünmektedir. Çünkü Tonyukuk, Kapgan Kağan'ın ölümüyle boşalan kağanlık tahtına Kapgan Kağan'ın oğlu İnel Kağan'ın geçme teşebbüsü esnasında, kağanlığın asıl sahibinin İlateriş Kağan'ın büyük oğlu Bilge Kağan'ı desteklemek yerine hakkı olmadığı hâlde Kapgan'ın oğlu İnel Kağan'ı desteklemiş ve bu durum Bilge Kağan'ı ve özellikle kardeşi Köl Tegin'i öfkelenmişti." [s.85]

Ayrıca iki taştan oluşan yazıtta Çince bölüm bulunmadığı ve kaplumbağa kaide üzerine oturtma geleneğine de uyulmadığı belirtilmiştir. Yazar yazıtın dikiliş tarihiyle ilgili önemli tespitlerde bulunmuştur:

"Yazıtın bizzat Tonyukuk tarafından yazdırıldığı ve diktirildiğini söylemek mümkündür. Yazıtın yazılış ve dikiliş tarihi üzerinde türlü görüşler bulunmaktadır. Ancak yazıtını Bilge Kağan'ın tahtta olduğu zamanda tamamladığını kendi cümlelerinden anlamaktayız. Yazıtın son satırı yani 2. taşın kuzey yüzünün 4. satırı şöyledir: Türuk bilge kagan türuk sir bodunug oguz bodunug igidü olurur 'Türk Bilge Kağan Köktürk Sir halkını, Oğuz halkını besleyerek tahtta oturur.'" [s.87-88]

"Gerçekten de bu tarih aralığı, sıklıkla karşılaştığımız 720 yılı iddiasından çok sonra olsa da Tonyukuk'un Bilge Kağan ve kardeşi Köl Tegin'e karşı sürekli iğneleyici cevapları için daha anlamlı ve açıklayıcı olmaktadır. Bu sayede Tonyukuk'un, Köl Tegin yazıtındaki cümleleri gördükten sonra kendi yazıtını ona göre şekillendirdiği, hatta Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarında kendi adının bir kez anılmasına karşı, kendisi de Bilge Kağan'ın adını, İlateriş ve

Kapgan Kağan'ın adlarından daha az, yalnızca üç kez anmak suretiyle bir nevi karşılık vermiş olabileceği de düşünülebilir.

Tabii, İnel Kağan'ın tahta geçme teşebbüsü sırasında, Tonyukuk'un yanlış ata oynamasının altında hangi nedenler olduğunu bilmemekle birlikte, ancak belli ki Bilge Kağan'ın tahta geçmesini benimsemediği sonucuna ulaşabiliriz. Ayrıca kızı Pofu Katun'u Bilge Kağan ile ne zaman evlendirdiğini bilmiyor olmamıza rağmen, taht mücadeleleri sırasında, Tonyukuk'un damadı Bilge Kağan'ın tarafını tutmamasını da ilginç bir durum olarak değerlendirmek durumundayız.” [s.89]

“Yaşanan bu olaylar sonucunda Tonyukuk'un devlet yönetiminden el çektirildiği ve hatta uzaklaştırıldığı da düşünülünce Tonyukuk'un kendi yazıtında neden kendini çok övdüğü de kendiliğinden ortaya çıkmış olacaktır. Yazıtın tümünde de göreceğimiz gibi Tonyukuk, her işte, her olayda ve mücadelede kendini ön plana çıkarır ve devletin kuruluşu ve gelişmesindeki katkısının göz ardı edilmemesini ister gibi bir hava ile anlatır. Özellikle eski anavatanları olan Ötüken'e geri dönmelerindeki en büyük başarının kendisine ait olduğunu açıkça ifade etmekten geri durmaz.” [s.89-90]

“Bu itibarla, Tonyukuk'un, Bilge Kağan tarafından yazdırılan ve diktirilen Köl Tegin yazıtını görmüş olabileceğini ve bu yazıtta yer alan II. Köktürk Devleti'nin kuruluşu ile ilgili kendisinden bahis olmamasından etkilendiğini ve dolayısıyla yazıtını 732'den sonra ancak Bilge Kağan'ın ölüm tarihi olan 734'ten önce yazdırmış ve diktirmiş olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu düşünmekteyiz.” [s.90].

Ayrıca yazar, Tonyukuk yazıtının üzerindeki üçgen şeklindeki damgadan da söz etmektedir. Bu damganın Tonyukuk'un boyuna ait olduğunu fakat hangi boya ait olduğu konusunda bir bilgi bulunmadığını söylemektedir.

Tonyukuk Yazıtında Neler Anlatılmıştır? bölümünde Aydın, Sir Gerard Clauson'un “Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar” makalesinden hareketle Clauson'un yazıtı nasıl başlıklandırdığından bahseder ve makaledeki başlıkları okuyucuya aynen aktarır. Bu kısım çalışmanın önemli bir bölümünü oluşturur. Çünkü yazar, yazıttaki cümlelerin hatta kelimelerin tek tek analizini yapmış ve tarihsel değerlendirmelerde bulunmuştur. Yazıttaki ifadeler çok ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Yazar bu bölümde çok önemli ve dikkate değer tespitlerde bulunmuştur:

“Tonyukuk, İlderiş Kağan ile başladığı hayat hikayesinde, Kapgan Kağan ve Bilge Kağan'a da hizmet ettiğini anımsatır gibidir. Güney yüzünün 5 ve 6. Satır: ‘Anta ayguç[sı](6) yeme ben ök ertim yağıçısı yeme ben ök ertim ilteriş kaganka <...> türük böğü kaganka türük bilge kaganka’(5) Orada danışmanı (6) da bizzat bendim. Savaşçısı da bizzat bendim. İlderiş Kağan'a <...> Türk Böğü Kağan'a, Türk Bilge Kağan'a ... Tonyukuk, her üç kağana da hem müşavir pozisyonunda hem de yağıçı sözcüğünü kullanmak suretiyle savaşçı olarak da hizmet ettiğini ifade etmektedir. Belki bu cümleler ile Bilge Kağan'a ve kardeşi Köl Tegin'e, kendisinin Köktürkler için vazgeçilmez bir devlet adamı olduğunu belirterek adeta mesaj göndermek istemiş olmalıdır.” [s.135]

Yazıtta atasözü olarak nitelendirebileceğimiz bazı cümleler, birçok araştırmacı tarafından farklı biçimde okunmuş ve anlamlandırılmıştır. Aydın da bu cümlelerle ilgili kanaatlerini ayrıntılı olarak yazmıştır:

“...Çünkü Tonyukuk, satırın ilerleyen bölümlerinde, sesi gür ve sözü çok kişinin arasından seçeceği kağan adayını belirlemek üzere bir atasözü ile durumu açıklamaya çalışır: Toruk bukali semiz bukali irakda böğ<r>eser semiz buka toruk buka tēyin bilmez ermiş Zayıf boğa ile semiz boğa uzakta böğürse, semiz boğa mı zayıf boğa mı olduğu bilinmezmiş.

Tonyukuk, kağan seçme işinin kendisine verilmesinin ardından sarf ettiği bu atasözünde bir şeyler anlatmak istemiş, ancak yazıt üzerinde çalışanlarca türlü biçimlerde anlaşılmıştır.

Tonyukuk'un dediğine göre, çıkardıkları seslerle hayvanların semiz veya zayıf; güçlü ya da güçsüz olduğunu anlamak mümkün değildir. Yani Tonyukuk'un hedeflediği kağan tipi, çok konuşan veya sesi gür çıkan bir tip yerine, akıllı ve kahraman bir hanedan üyesi olmak zorundadır.

Cümlede yer alan ve ön ünlülü r harfinin yazımının unutulduğunu düşündüğümüz böğreser fiilindeki bögre- fiili 'böğürmek' anlamında olup 'büyükbaş hayvanların böğürmesi' anlamındaki yansıma (ses taklidi) böğ sözcüğünden yapılmıştır. Üstelik mögre- veya bögre-biçimlerinde görülen bu fiil, Türkçenin tarihî dönem söz varlığında da tespit edilmiştir. Bu sayede Tonyukuk'un da ne söylemek istediği açıklık kazanmaktadır. Tonyukuk, sesi gür çıkan her zaman semiz ve güçlü; sesi gür çıkan beylerin de her zaman güçlü özelliklere sahip olmayabileceğini ifade etmeye çalışmıştır." [s.97-98]

"Yazıtın güney yüzünün birinci satırında yer alan bir diğer ilginç cümle de şöyledir: yagımız tegre uçuk teg erti biz elbeg? ertimiz 'Düşmanlarımız etrafta tahıl kabuğu, saman gibi (mecazen, yoksul, sefalet içinde) idi, biz zengin (bolluk içinde) idik.' Bu cümle de türlü biçimlerde okunmuş ve anlamlandırılmıştır. ... Üstteki çizimde işaretli kare şeklini andıran işaretin benzerinin Yenisey yazıtlarında aş veya eş hecesini karşılaması, araştırmacıları aş okumaya itmiş ve daha çok 'düşmanlarımız etrafta ocak gibiydi, biz ise aş, yemek gibi idik.' biçiminde veya benzeri anlamlarla karşılanmasına neden olmuştur. Bu şekilde yapılan anlamlandırma, bizce Tonyukuk'un o güzel ifadeleri ile hiç de bağdaşmamaktadır. Üstelik Yenisey yazıtlarının birkaçında görülen bu işaretin köşeleri daha sivri, düz çizgileri ise biraz oval biçimlidir.

Bu nedenle düşmanların etrafta yoksul ve sefalet içerisinde, kendilerinin ise zengin bir durumda olduğunu ifade eden bir anlamlandırmaya ihtiyaç olduğu ortadadır. Bu bakımdan üzerinde uzlaşma sağlanamamış bu cümleyi biz farklı okuyup anlamlandırarak Tonyukuk'un asıl anlatmak istediğine yoğunlaşmak gerektiğini düşünüyoruz." [s.101-102]

Yazar bu bölümde mecaz ifadelerle de çokça değinmiştir:

"...Kéyik yéyü tawışgan yéyü olorur ertimiz bodun bogzı tok erti 'yaban hayvanı yiyerek, tavşan yiyerek yaşıyorduk. Halkın karnı toktu.' Yaban hayvanı avlayarak ve tavşan yiyerek yaşadıklarından söz edilen bu cümlede, mecaz bir ifade ile halkın boğazının yani karnının tok olduğunu da anlamaktayız.

Mecaz ifadelerle süslenmiş bu yazıtın Türkçesinin işlenmiş bir edebî dil olduğunu da eklememiz gerekir." [s.100]

"Tonyukuk'un Türkçeyi çok güzel kullandığını da belirtmeden geçmemek gerekir. Kullandığı kalıp ifadeler, mecazlı kullanımlar yazıtın edebî değeri için oldukça önemlidir. Usın buntutu yurtda yatu kalur erti 'Akıllarını başlarından alıp ortalık yerde yatar hâle geldiler.' 1.taşın doğu yüzünün ikinci satırında yer alan bu cümle, sekizinci yüzyıl Türkçesinin hayli işlenmiş bir edebî dil olduğunu göstermeye iyi bir kanıt olmaktadır." [s.113]

Bu bölümde yazıtta geçen yer adlarının çeşitli çalışmalardaki ilk okunuşlarından, morfolojik ve etimolojik yapısından, diğer yazıtlarda kaç defa geçtiğinden bahsedilmiş ve karşılaştırmalar yapılmıştır. Daha sonra da bu yer adlarının günümüzde nerede olduğundan ayrıntılı bir biçimde bahsedilmiştir. Tonyukuk Yazıtındaki Sözcüklerin Konu Tasnifi bölümünde bu yer adları, Yer Adları başlığı altında ele alınıp yazıtta geçtiği yerler de belirtilmiştir.

Ayrıca yazıtta geçen askerî terimlerle (yelme, karagu, arkuy) ilgili de açıklamalarda bulunulmuş ve yine hem diğer yazıtlarla karşılaştırılması yapılmış hem de araştırmacıların fikirleri sunulmuştur.

Tonyukuk Yazıtındaki Sözcüklerin Konu Tasnifi bölümünde 21 yer adı, 14 kavim ve boy adı, 18 unvan, 17 kişi adı tasnif edilmiştir.

Sözcük Dizini bölümünde yazıtların dizinine yer verilmiştir. Yalnız, bu dizin Tonyukuk yazıtının sözlüğü konumundadır. Daha sonra çalışmada kullanılan kaynaklara yer verilmiştir. Son bölümde ise Tonyukuk yazıtının Türk runik harfli metni, yeni Türk harflerine aktarımı ve günümüz Türkçesine çevirisi bir arada verilmiştir. Bu metotla yazar okuyucuya büyük kolaylık sağlamıştır. Daha sonra yazar runik harfli metni bir bütün halinde tekrar vermiştir.

Çizim ve Fotoğraflar bölümünde Radloff'un atlası ve atlastaki fotoğraflar, Martin Sprengling'in çizimleri ve Aydın'a ait fotoğraflar yer almaktadır.

Son olarak yazar, özel isimleri içeren *İndeks* bölümüyle kitabını tamamlamıştır.

Geniş bakış açısı ve kuyumcu titizliği ile yazılan kitap, hakkında daha önce çok az bilgiye sahip olduğumuz Tonyukuk'un -kaynaklar ölçüsünde- tama yakın bir portresini çizmektedir. Dilsel malzemeyi sadece etimoloji veya transkripsiyon yaparak değil, yapıların birbirleriyle ince anlam örgülerini kurarak bizlere sunması da hakkında az kaynak ve bilgi bulunan böylesi konular için elzem bir metodoloji sunmaktadır. Yazarın bu metodu ve çalışmasının tıpkı Tonyukuk gibi tarihin karanlık dehlizlerinden hâlâ çıkamamış başka şahıslar ve konular için yapılacak çalışmalara ilham olmasını temenni ediyorum.

Kaynakça

AYDIN, E. (2019). *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*. İstanbul: Kronik Kitap Yayınları.